Marcello Musto

EGY „MÁSIK" MARX

Főbb fogalmak és új értelmezések

to_MasikMarx.indd 1 2020. 12. 02. 23:18:2

ESZMÉLET ZSEBKÖNYVTÁR

A sorozatban eddig megjelent:

Artner Annamária
MARX 200.
Marx öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége
a globális kapitalizmusban

Krausz Tamás – Szigeti Péter
Lukács György és Mészáros István.
Filozófiai útkeresés – levelezésük tükrében

Bartha Eszter
A népirtástól a történelemhamisításig.
Rendszerkritikai megközelítések Krausz Tamással

to_MasikMarx.indd 2 2020. 12. 02. 23:18:2

Marcello Musto

EGY „MÁSIK" MARX

Főbb fogalmak és új értelmezések

Eszmélet Alapítvány
2020

to_MasikMarx.indd 3 2020. 12. 02. 23:18:2

© Marcello Musto
© Eszmélet Alapítvány, 2020
Hungarian translation © Baráth Katalin, Konok Péter, Szalai Miklós, 2020

ISBN 978-615-80581-8-6
ISSN 2631-0945

Kiadó: Eszmélet Alapítvány, Budapest
Felelős kiadó: Krausz Tamás, az Eszmélet Alapítvány elnöke
www.eszmelet.hu
www.facebook.com/eszmelet

Borító: Földesi Ákos

Olvasószerkesztő: György László és Lugosi Győző
Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
Nyomda: Vareg Hungary Kft., Budapest
Felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

to_MasikMarx.indd 4 2020. 12. 02. 23:18:2

Tartalom

Előszó – Krausz Tamás	7
Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez	11
Az elidegenedés koncepciójának újragondolása	37
A *Grundrisse* terjesztése és fogadtatása világszerte. Fejezet a marxizmus történetéből	79
A megfelelő ember a megfelelő helyen: Marx az Internacionálé időszakában	97
A kapitalizmus történelmi szerepének dialektikája	127
Marx kései kutatásai az Európán kívüli társadalmakról	167
A tanulmányok eredeti megjelenésének helye	205

to_MasikMarx.indd 5 2020. 12. 02. 23:18:2

Előszó

Marx születésének 200. évében a nemzetközi Marx-reneszánsz újabb impulzusokat kapott a világ számos országában. Magyarországon a Marx-örökség legjelentősebb hordozója immár 30 éve az *Eszmélet* folyóirat és egyre szélesedő köre, olvasói, barátai, szimpatizánsai, szövetségesei. Különös jelentőséggel bír e tény az antikapitalista baloldal „felszívódásának" évtizedeiben. Olyan országban élünk, ahol félnótás politikusok Marxot valamiféle rasszista kalandorként tárják a magyar lakosság elé, ami önmagában is része annak a globális agymosásnak, aminek honfitársaink és az egész egykori „szocialista blokk" lakossága nap mint nap ki van téve. Ily módon a valódi Marx „helyreállításának" feladta nem szorul különösebb magyarázatra. A szerző ráadásul annak a fiatal generációnak a tagja, amely már a Szovjetunió felbomlását követő időkben nőtt fel. Jó érzés a szerkesztők számára, hogy átadhatják a stafétabotot fiatalabb elvtársaiknak.

Az olvasó barátunk és szerzőnk, az *Eszmélet* támogatója, Marcello Musto magyarul megjelent tanulmányainak gyűjteményét tartja kezében. A kötet élő dokumentuma annak, hogy a marxi örökség védelme és továbbgondolása, alkalmazása egyetemes feladat, s meggyőz bennünket arról, hogy a marxizmus élő tudomány, aminek gyakorlati aktualitása van. Mindenféle hivatalos hamisításokkal szemben, itt „egy

to_MasikMarx.indd 7 2020. 12. 02. 23:18:2

másik Marx" képe, tudományos jelentősége rajzolódik ki: a *másik* Marxé, a valódi tudósé, az elnyomott osztályok elkötelezett filozófusáé, közgazdászáé, a radikális gondolkodóé és forradalmáré.

Musto világos nyelven elemez, valódi problémákra koncentrál, a résztől az egész felé halad, nem téveszti szem elől az utóbbit – ellentétben a korszellemmel. Elméleti rekonstrukciója nem a mai intellektuális fejlődés horizontján mozog, szakít a közhelyes „igehirdetéssel", megérteni akarja a mai világ mozgástendenciáit, keresi a közösségi-szocialista alternatíva mozgatóit. Az olvasók többsége már a fiatalabb generációkból kerül ki, és szerkesztőségünk örömmel adja ki Marcello Musto Marxszal foglalkozó írásait, mert fogódzót, szellemi orientációt kínál a mai kapitalizmus megértéséhez, annak történeti és osztálymegközelítését nyújtja. Marxot nem „kutyulja össze" tőle idegen szellemi termékekkel, homogén elméleti keretben adja elő mondanivalóját.

Világos okfejtés keretében látjuk, hogy Marx munkássága, amely a XIX. századi Európa-centrikus gondolkodás évszázadában keletkezett, már magában foglalta azokat a gondolati-elméleti és módszertani elemeket, amelyek Lenin „nyomán" elvezették a kommunizmus híveit a XX. században a gyarmati rendszer felszámolásának gyakorlati programjához. Bármennyire is megváltozott, átalakult a tőkés termelés a maga globális természetével és hierarchiájával, a marxi életmű, mindenekelőtt annak módszere, alkalmas az új fejlemények értelmezésére, tudományos feldolgozására a saját munkájukból élő, elnyomott társadalmi tömegek érdekeinek megfelelőn.

Marcello Musto, sok más kérdés mellett, meggyőz bennünket arról, hogy a kapitalizmussal szembeni

to_MasikMarx.indd 8 2020. 12. 02. 23:18:2

tudományos, elméleti és politikai alternatíva centrumában Marx és a modern marxizmus áll.

Az antikapitalista alternatívát keresők számára továbbra is Marx és az ő széles értelemben felfogott, máig fejlődő, változó szellemi öröksége rajzolja ki a közösségi „remény" fő útját. Marcello Musto könyve bizonyosan hozzájárul a hosszú út jelen szakaszának „kikövezéséhez", a humanista, önigazgatói szocializmus híveinek, gyarapodó táborának szellemi épüléséhez. A közös gondolkodás, intellektuális vita és osztályszolidaritás: mindez sugárzik Marcello Musto írásaiból, ami az olvasó számára még vonzóbbá teheti munkáját.

Budapest, 2020. október 1.

Krausz Tamás

to_MasikMarx.indd 9 2020. 12. 02. 23:18:2

Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez

Bevezetés

A világra kevesen gyakoroltak olyan megrendítő hatást, mint Karl Marx. Bár halálát nagy csend övezte, életművének jelentősége meglepően rövid idő elteltével a történelemben szinte példátlan elismertséget nyert. Rá hivatkoztak Detroit és Chicago munkásai éppúgy, mint az első indiai szocialisták Kalkuttában. A forradalom után Moszkvában összehívott bolsevik kongresszus alaphangját az ő szellemisége adta meg. Eszméi inspirálták a munkásság politikai és szakszervezeti mozgalmainak programját és szabályzatait Európától Sanghajig.

Gondolatai végérvényesen megváltoztatták a filozófia, a történelem és a közgazdaságtan irányát.

Ám annak ellenére, hogy elméletét szerte a világon elismerik, mi több, munkája a XX. század folyamán az emberiség jelentős része számára domináns ideológiává és állami doktrínává is vált, és írásai széles körben hozzáférhetők, még mindig nem áll rendelkezésünkre műveinek korszerű, csonkítatlan és tudományos alaposságú kiadása. Az emberiség legjelentősebb gondolkodói közül Marx az egyetlen, akinek a művei erre a sorsra ítéltettek.

E sajátos helyzet legfőbb oka főképpen Marx *oeuvre*-jének alapvetően befejezetlen jellege. Az 1848 és 1862 között írt újságcikkektől eltekintve, melyek

to_MasikMarx.indd 11 2020. 12. 02. 23:18:2

jórészt a *New York Tribune* című lapban – a korszak egyik legjelentősebb napilapjában – láttak napvilágot, az életében publikált munkáinak száma viszonylag alacsony volt, szemben a csak részben befejezett művekkel, illetve az óriási mennyiségű kutatási és jegyzetanyaggal. Jellemző, hogy amikor 1881-ben (tehát Marx életének vége felé) Karl Kautsky felvetette Marxnak, hogy szükség volna művei teljes kiadására, Marx így válaszolt: „Először is meg kéne írni őket."[1]

Marx jóval több kéziratot hagyott hátra, mint amennyit megjelentetett. Ellentétben a közkeletű elképzeléssel, *oeuvre*-je töredékes, időnként egymásnak ellentmondó elemekből áll, s életművének ez az aspektusa ékes bizonyítéka egyik sajátos vonásának: a befejezetlenségnek. A szélsőségesen rigorózus módszer és a könyörtelen önkritika szinte lehetetlenné tette, hogy elkezdett műveinek többségét befejezze; a mélységes nyomor, az állandó betegségek, melyek egész életében kínozták; csillapíthatatlan szomja az új ismeretek befogadására semmit sem csökkent az évek múlásával, újabb meg újabb kérdések tanulmányozásához vezetett; és végül az utolsó éveiben megerősödött felismerése, hogy a történelem komplexitását szinte lehetetlen az elméleti megközelítés keretei közé zárni, egész intellektuális művének, mi több, magának az életének is elválaszthatatlan társává és átkává tette a befejezetlenséget. Egy kis részt leszámítva életművének kolosszális terve nem vált kézzelfogható valósággá. Szüntelen intellektuális erőfeszítései a megformálás sikertelenségébe fulladtak. Ám mindezek ellenére sem állíthatjuk, hogy életműve kevésbé volna zseniális, vagy hogy elképesztő szellemi hordereje kevésbé lenne termékenyítő hatású.[2]

to_MasikMarx.indd 12 2020. 12. 02. 23:18:2

Annak ellenére, hogy Marx hagyatéka töredékes jellegű, s hogy a szerző ösztönösen idegenkedett egy szisztematikus társadalmi doktrína kidolgozásától, a befejezetlen művet később szétzilálták, és helyébe új rendszer, a „marxizmus" lépett.

Marx és a marxizmus: töredékesség versus rendszerezés

Marx halála után 1883-ban Friedrich Engels volt az első, aki annak az elképesztően nehéz feladatnak szentelte magát (hiszen az anyag rendezetlen volt, a megfogalmazás sokszor homályos, a kézírás olvashatatlan), hogy barátja hagyatékát rendszerezze és kiadja. Engels elsődlegesen az eredeti anyagok rekonstrukciójára és válogatására, illetve a publikálatlan és töredékes szövegek kiadására törekedett, és ezzel egyidejűleg a korábban már megjelent szövegeknek az újbóli kiadására és fordítására vállalkozott.

Még ha akadtak is kivételek – mint például a *Tézisek Feuerbachról* című mű, mely 1888-ban a *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* című kötet függelékeként jelent meg, továbbá *A gothai program kritikája,* amelyet 1891-ben adtak ki –, Engels szinte kizárólag *A tőke* befejezésére koncentrálta kiadói erőfeszítéseit, mivel e nagy műből csak az első kötet látott napvilágot Marx életében. Engels e vállalkozásának, mely több mint egy évtizedig tartott, az volt a kimondott célja, hogy „összefüggő és a lehetőségekhez képest teljes művet"[3] hozzon létre. Így szerkesztői tevékenysége során Engels a távolról sem végleges és egymástól gyökeresen különböző szövegek válogatását végezte el, és attól a céltól vezérelve,

to_MasikMarx.indd 13 2020. 12. 02. 23:18:2

hogy az egész anyagot egységesítse, nem pusztán rekonstruálta *A tőke* második és harmadik kötetének genezisét és fejlődését (melyek igen távol voltak a végleges formától), hanem a kiválogatott részleteket egységesítve befejezett, kész kötetekként adta át a kiadónak.

Ám Engels saját írásaival már korábban is közvetlenül hozzájárult a hagyaték elméleti rendszerezéséhez. Az 1879-ben megjelent *Anti-Dühring,* amely szerinte „a Marx által és általam képviselt dialektikus módszernek és kommunista világnézetnek többé-kevésbé összefüggő kifejtésébe csapott át",[4] döntő hivatkozási pontja lett a „marxizmusnak" mint rendszernek a megteremtése során, valamint a világban akkorra már széles körben elterjedt eklektikus szocializmusról való leválasztásakor. *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* még nagyobb jelentőséggel bírt: az először 1880-ban publikált mű az *Anti-Dühring* három fejezetének átdolgozása volt, kimondottan népszerűsítő célokat szolgált, és *A Kommunista Kiáltvány*hoz hasonló népszerűségre is tett szert a későbbiekben.

Még ha egyértelmű különbség volt is az ilyesfajta népszerűsítő munkák – melyeket az enciklopédikus szintézisnek a végtelenségig leegyszerűsítő rövidítéseivel szembeni nyílt polémia eszközeként használtak – és a német szociáldemokrácia következő generációja által elfogadott populáris művek között, Engelsnek a természettudományokra való hivatkozása utat nyitott a szociáldarwinizmus evolucionista elméletének, melyet a munkásmozgalom nem sokkal később magáévá is tett.

Marx elmélete kétségtelenül kritikus és nyitott rendszer, mely néha enged bizonyos determinisztikus

to_MasikMarx.indd 14 2020. 12. 02. 23:18:2

csábításoknak, ám a XIX. századi Európa kulturális klímájába került bele: ezt a kultúrát korábban soha nem tapasztalt mértékben hatotta át a szisztematikus elméletek iránti igény; az ilyen típusú elméletek között a darwinizmus volt a legnépszerűbb. Hogy megfelelő választ adjon erre a kihívásra, az újszülött marxizmus, amely a Kautsky szerkesztette *Die Neue Zeit* című folyóirat hasábjain koravén ortodoxiává érett, gyorsan alkalmazkodott ehhez a modellhez.

Meghatározó tényezőnek bizonyult, hogy ebben a – Marx műveit rendszerré alakító – folyamatban milyen módszereket alkalmaztak az elmélet terjesztésére. Előszeretettel jelentettek meg szintézisre törekvő könyvecskéket és tendenciózus, tömör kivonatokat, amint azt jól mutatják Marx művei korabeli kiadásainak adatai is. Mi több, néhány munkája egyre inkább a politika eszközévé vált; a szerkesztők mindig alakítottak rajtuk egy kicsit, úgyhogy valahányszor új kiadásban jelentek meg Marx művei, egyre jobban különböztek az első kiadástól. Ez a gyakorlat, melyre Marx hagyatékának töredékessége adott lehetőséget, a továbbiakban egyre gyakrabban társult Marx néhány művének cenzúrázásával. Az a kézikönyv, amely Marx elméletét világszerte hatékonyan vitte közel az olvasókhoz, s amely egyben nagyon erőteljes propagandaeszköz is volt, elkerülhetetlenül vezetett oda, hogy Marx eredeti koncepciója lényegileg átalakult. Ezt a kompletté gyúrt és megcsonkított, a pozitivizmussal kacérkodó marxi művekből származtatott anyagot abból a célból terjesztették, hogy a proletár párt gyakorlati szükségleteit szolgálja; ez az átszabás azonban elméletileg olyannyira elszegényítette és vulgarizálta az eredeti anyagot,[5] hogy a végén már szinte nem is hasonlított

to_MasikMarx.indd 15 2020. 12. 02. 23:18:2

eredeti önmagára, és *Kritik*ből *Weltansschauung*gá (világszemléletté) alakult át.

Ezen folyamatok eredményeképpen egyfajta szisztematikus doktrína öltött testet, amolyan kezdetleges evolucionista világmagyarázat, megspékelve egy kis gazdasági determinizmussal: ez volt a II. Internacionálé (1888–1914) marxizmusa. A történelem automatikus előrehaladásába vetett szilárd, bár naiv meggyőződés vezette, és az az elvitathatatlan hit, hogy a kapitalizmust a szocializmus váltja fel; ebből logikusan következett, hogy ez az elmélet nem tudta értelmezni az aktuális fejleményeket, és miután elszakította a forradalmi gyakorlathoz fűződő szükségszerű kapcsokat, egyfajta fatalista kvietizmusban csúcsosodott ki, amely hozzájárult a fennálló rendszer stabilitásához.[6] Ilyenformán ez a doktrína Marx elméletétől fényévnyi távolságra került; ő ugyanis már első munkájában kijelentette, hogy „*a történelem semmit* sem tesz [...]; nem a »történelem« az, amely az embert eszközül használja fel a *maga* céljainak keresztülvitelére – mintha a történelem valamilyen különálló személy volna –, hanem a történelem *nem egyéb,* mint a maga céljait követő ember tevékenysége."[7]

A század vége felé a válságelméletet (*Zusammenbruchstheorie*) vagy a burzsoá-kapitalista társadalom küszöbönálló bukásáról szóló elméletet, melynek leglátványosabb kifejeződése az 1873 után kibontakozó, húsz éven át tartó nagy gazdasági válság volt, a tudományos szocializmus alapvető lényegének nyilvánították. Marx állításait, melyek a kapitalizmus dinamikus alapelveit, illetve még általánosabban a princípiumokon belül tapasztalható fejlődési tendenciákat[8] szándékoztak felvázolni, olyan örökkévaló történelmi törvényekké formálták át, melyekből le

to_MasikMarx.indd 16 2020. 12. 02. 23:18:2

lehetett vezetni a történelmi események alakulását, mi több, egyes konkrét részleteket is.

Az ellentmondásos, végnapjait élő kapitalizmus eszméje, melynek sorsa az automatikus összeomlás, kitapinthatóan jelen volt egy politikai párt első, tisztán „marxista" platformjának, *az erfurti programnak* az elméleti alapjaiban és Kautsky kommentárjában, melyben bejelentette, hogy a „kérlelhetetlen gazdasági fejlődés a természeti törvények szükségszerűségével vezet el a kapitalista termelési mód összeomlásához. A jelenlegi helyett egy új társadalmi forma megteremtése többé már nem pusztán *kívánatos*, hanem mára *elkerülhetetlenné* vált."[9] Ez a legtisztább és legszignifikánsabb kifejeződése volt a korszakban érvényesülő koncepció lényegi korlátainak, de annak is, hogy milyen messzire került ez a koncepció attól az embertől, akinek a gondolatait kiindulópontnak használták.

Még Eduard Bernstein is, aki a szocializmust nem mint szükségszerűséget, hanem mint lehetőséget fogta fel, vagyis aki szakított a kortárs marxi interpretációkkal, Marxot hasonlóan erőltetetten értelmezte, s ez a felfogás ténylegesen nem különbözött a korszakban tapasztalható többi interpretációtól. A széles körben ismertté vált *Bernstein-vita* révén hozzájárul egy olyasfajta Marx-kép kialakulásához, mely ugyancsak hamis és mesterséges volt.

Az orosz marxizmus, mely a huszadik század folyamán meghatározó szerepet játszott Marx nézeteinek népszerűsítésében, a korábbinál is nagyobb hévvel követte a szisztematizálás és vulgarizálás eme pályáját.

S valóban, az orosz marxizmus legformátumosabb úttörője, Georgij Plehanov számára „a marxizmus

to_MasikMarx.indd 17 2020. 12. 02. 23:18:2

teljes világkép",[10] melyet egyszerűsítő monizmus jellemez, s melynek alapján a társadalom struktúrák feletti átalakulásai a gazdasági változásokkal egyidejűleg mennek végbe. V. I. Lenin 1909-es *Materializmus és empiriokriticizmus* című művében a materializmust úgy definiálja, mint ami „a természet objektív törvényszerűségének és e törvényszerűség az ember fejében való körülbelül hű visszatükrözésének felismerése".[11] Az emberiség akaratának és tudatának „kétségtelenül és szükségképpen"[12] alkalmazkodnia kell a természet szükségszerűségeihez.

Az ekkoriban zajló durva ideológiai konfliktusok ellenére a II. Internacionáléra jellemző elméleti vonások többsége tovább élt a III. Internacionálé kulturális mátrixát meghatározó elemekben. Ez a kontinuitás egyértelmű kifejezést nyert Nyikolaj Buharin 1921-ben kiadott, *A történelmi materializmus elmélete* című művében, mely szerint „a természetben és a társadalomban *meghatározott* rendszeresség, *állandó* természeti törvény érvényesül. E természeti törvény meghatározása a tudomány elsődleges feladata."[13] Ez a társadalmi determinizmus, mely egészében a termelőerők fejlődésére koncentrált, azt a doktrínát eredményezte, mely szerint „az okok sokszerűsége, melyek a társadalomban éreztetik hatásukat, a legkevésbé sem mondanak ellent annak, hogy a *társadalmi fejlődésnek egyetlen törvénye* létezik".[14]

Ezzel a nézettel fordult szembe Antonio Gramsci, aki szerint a „kérdésfelvetés[e] (törvények, állandó, szabályos, egyforma irányvonalak keresése) azzal a – kissé gyermekes és naiv módon értelmezett – következménnyel kapcsolatos, hogy végérvényesen megoldják a történelmi események előreláthatóságának gyakorlati problémáját."[15] Gramsci egyértel-

to_MasikMarx.indd 18 2020. 12. 02. 23:18:2

műen elutasítja, hogy Marx praxisfilozófiáját puszta szociológiára csupaszítják le, hogy „egy világnézetet mechanikus formagyűjteményre redukálnak, amely azt a látszatot kelti, mintha az egész történelem a zsebében volna”,[16] s ez az egyértelmű elutasítás annál is fontosabb volt, mert túllépett Buharin szövegén, és elmarasztalta ezt az általános tendenciát, mely később – példátlan módon – uralkodóvá vált a Szovjetunióban.

A Marx gondolatait eltorzító folyamatra a koronát a marxizmus–leninizmus „megteremtése” tette fel. Megfosztva azon funkciójától, hogy a cselekvés vezérfonala legyen, az elmélet ilyenformán *a posteriori* igazolássá degradálódott. Amikor napvilágot látott a „dialmat” (*Dialektyicseszkij materializm*) mint „a marxista–leninista párt világnézete”,[17] akkor már nem volt visszaút. Sztálin 1938-ban kiadott, *A dialektikus és a történelmi materializmusról* című, számtalan kiadást megért brosúrája kijelölte ennek a doktrínának az alapvető elemeit: a közösségi lét jelenségei, a „társadalmi fejlődés szükségszerű törvényei” „tökéletesen felismerhetők”, és „a társadalom története szükségszerű társadalmi fejlődésként nyilvánul meg, és a társadalom történetének tanulmányozása tudománnyá lesz”. Ez „azt jelenti, hogy a társadalomtörténet tudománya a társadalmi élet minden bonyolult jelensége ellenére éppen olyan egzakt tudomány lehet, mint például a biológia”,[18] és hogy, a fentiek következtében, a proletariátus pártjának az a feladata, hogy tevékenységét ezen alapok ismeretében végezze. Szembeszökő, ahogy a „tudományos” és a „tudomány” koncepciójának félremagyarázása eljutott egészen eddig a pontig. Marx végtelenül alapos és koherens elméleti kritériumokon nyugvó módsze-

to_MasikMarx.indd 19 2020. 12. 02. 23:18:2

rének tudományossága helyébe a természettudományok módszerei léptek, melyek az ellentmondásnak mint olyannak nem adtak teret. Végül megfogalmazódott a történelmi törvények objektivitásának babonája, mely szerint ezek a törvények az emberi akarattól függetlenül működnek, akárcsak a természeti törvények.

A fentebb vázolt ideológiai katekizmus ugyanakkor tág teret biztosított a legmerevebb és legszigorúbb dogmatizmusnak. A marxista–leninista ortodoxia szigorú és merev monizmusra alapozott, s ennek elképesztően visszás hatása volt Marx műveire. Kétségtelen tény, hogy a szovjet forradalom révén a marxizmus mind társadalmilag, mind földrajzilag azokhoz a széles közegekhez is eljutott, ahonnan korábban ki volt rekesztve. Ám hangsúlyoznunk kell, hogy a marxizmus címén terjesztett szövegek többsége brosúra, párt-kézikönyv, különböző témájú „marxista" antológia volt, s kevésbé magának Marxnak az írásai. Ráadásul egyre több szövegét cenzúrázták, illetve egyes írásait szétszedték és átalakították: divatba jött például az a módszer, hogy céltudatosan válogatott, a szövegösszefüggésekből kiemelt idézetgyűjteményeket szerkesztettek Marx szövegeiből. Ehhez az eljáráshoz azért folyamodtak, mert műveiben előre meghatározott következtetésekhez kerestek igazolást, és a kiválasztott szövegeket olyanformán kezelték, mint ahogy Prokrusztész bánt el az áldozataival: ha túl hosszúak voltak, akkor megcsonkították őket; ha meg túl rövidek, akkor hozzátoldottak egy keveset.

Persze, tudjuk, milyen nehéz megvalósítani egy gondolatkör népszerűsítését úgy, hogy közben elkerüljük a sematizálást, hogy úgy vigyük végbe egy

to_MasikMarx.indd 20 2020. 12. 02. 23:18:2

bonyolult elmélet széles körű megismertetését, hogy közben elméletileg ne üresedjen ki, és azt is tudjuk, hogy Marx művei esetében ez a feladat még a szokásosnál is nehezebb. Ám ami vele és gondolataival történt, annál elképzelni sem lehet rosszabbat.

A legkülönbözőbb szempontoknak megfelelően eltorzítva s az esetleges politikai céloknak alárendelve elméletét lezüllesztették és megmásították. A kritikai szemléletű eredeti művet a Bibliához hasonlóvá tették, és úgy is használták. Az így keletkezett szövegmagyarázatokból a legképtelenebb paradoxon született meg. Elméletének ezek az átalakítói figyelmen kívül hagyták szavait, melyben óva intett attól, hogy elméletét úgy olvassák, mint „recepteket [...] a jövendő lacikonyhája számára".[19] A figyelmeztetést olyannyira nem fogadták meg, hogy Marxnak, mint afféle „törvénytelen apának", a nyakába varrták az újonnan formálódott társadalmi rendszert. Ő, aki munkájával mindig rigorózusan kritikus volt, következtetéseivel viszont mindig elégedetlen, utóéletében a legmakacsabb doktrinerség forrásává torzult. Eszméit, melyek a történelem materialista koncepciójába vetett szilárd hiten alapulnak, minden más filozófus gondolatrendszerénél jobban kiszakították történelmi összefüggéseiből. Azt a meggyőződését, hogy a „munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kivívnia",[20] teljesen kiforgatták, éppen ellenkezőjére változtatták, s olyan ideológiát varrtak Marx nyakába, amely a politikai élcsapatok és a párt vezető szerepét abban látták kifejeződni, hogy ők az osztálytudat elsődleges fenntartói és a forradalom vezetői. Marxot, aki annak az eszmének volt az elkötelezett képviselője, hogy az emberi teljesítmény kibontakozásának alapvető fel-

to_MasikMarx.indd 21 2020. 12. 02. 23:18:2

tétele a munkaidő csökkentése, most a sztahanovista termelés mániákus krédójához igazították. Őt, aki meggyőződéssel hirdette az állam felszámolásának szükségességét, most az állam védőbástyájaként szerepeltették. Azt a gondolkodót, aki olyan mély érdeklődést tanúsított az emberi személyiség szabad kibontakozása iránt, és aki tiltakozott a burzsoá jogrend ellen, mondván, az a puszta jogegyenlőség mögé rejti a társadalmi egyenlőtlenséget, és aki azt mondta, hogy „[a] jognak nem egyenlőnek, hanem ellenkezőleg, egyenlőtlennek kellene lennie",[21] olyan koncepcióba erőltették bele, amely a társadalmi élet kollektív dimenzióinak végtelen gazdagságát a homogenizálás homályába taszította.

Marx kritikai munkásságának eredeti befejezetlensége áldozatul esett az epigonok rendszerezési kényszerének, s ezek az epigonok kérlelhetetlenül addig lúgozták gondolatait, amíg azok teljesen feloldódtak és önnön ellentétükké váltak.

Marx és Engels művei kiadásának odüsszeiája

„Vajon Marx és Engels írásait [...] a maguk teljességében elolvasta-e valaha akárki is, a közeli barátok és tanítványok szűk körén, valamint magukon a szerzőkön kívül?" – tette fel a kérdést Antonio Labriola 1897-ben Marxnak és Engelsnek azokkal a műveivel kapcsolatban, melyek akkoriban ismertek voltak. Következtetései egyértelműek voltak: „Szemmel látható, hogy mind ez idáig csak a beavatottak privilégiuma, hogy a tudományos szocializmus alapítóinak összes írását elolvassák"; „a történelmi materializmust egy sor mellébeszélés, félremagyarázás, groteszk

to_MasikMarx.indd 22 2020. 12. 02. 23:18:2

torzítás, furcsa félreértelmezések és megalapozatlan kitalációk révén"[22] terjesztik. Valóban, mint később a historiográfiai kutatások igazolták, az a korabeli általános vélekedés, hogy Marxot és Engelst sokan olvassák, a legendák köré tartozó tévhit volt.[23] Éppen ellenkező volt a helyzet: sok szövegüket csak nagyon nehezen lehetett elérni, illetve nagyon ritkán adták ki őket még az eredeti nyelven is. Az olasz tudós javaslata, hogy szervezzék meg „Marx és Engels minden munkájának teljes és kritikai kiadását", megkerülhetetlen szükségszerűség volt. Labriola úgy gondolta, nem kell az antológiák összeállítása, mint ahogy nincs szükség a *testamentum juxta canonem receptum* felvázolására sem. Ehelyett „a kritikai szocializmus két alapítójának minden politikai és tudományos tevékenységét, minden irodalmi termékét, legyenek bár alkalmiak, az olvasók rendelkezésére kell bocsátani [...], mert ezek közvetlenül szólnak azokhoz, akiknek igényük van a befogadásukra."[24] Labriola terve több mint egy évszázaddal annak megfogalmazása után sem valósult még meg.

A filológiai értékelésen túl Labriola még egyéb, meglepő éleslátásról tanúskodó elméleti jellegű javaslatokat is tett – s éleslátása különösen meglepő, ha összevetjük véleményét a kortársaiéval. Szerinte Marx és Engels minden befejezetlenül maradt műve „töredéke annak a tudománynak és politikának, amely az állandó keletkezés állapotában van". Annak érdekében, hogy ne keressünk a munkákban „olyasmit, ami nincs bennük, és nem is kellene hogy bennük legyen", vagy éppen „a mindenkori történelem magyarázatának vulgáris változatát és szabálykönyvét", csak akkor lehet e műveket teljes egészükben megérteni, ha keletkezésük pillanatába és helyére

to_MasikMarx.indd 23 2020. 12. 02. 23:18:2

helyezzük őket vissza. Másrészt, mondta Labriola, azok, akik „a gondolatot és tudást nem folyamatában értelmezik", „a doktrinerek és a legkülönfélébb öntelt emberek, akik nem tudnak bálványok nélkül létezni, az örökkévalóságig érvényes klasszikus rendszerek kiagyalói, a kézikönyvek és enciklopédiák összeállítói hiába keresik a marxizmusban azt, amit soha nem is szándékozott nyújtani senkinek sem":[25] vagyis a történelmi problémák összefoglaló, pontos, egyértelmű megoldását.

Az *opera omnia* megvalósításának természetes végrehajtója csak és kizárólag a *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* lehetett volna, a *Nachlaß* őrzője, hiszen e párt tagjai rendelkeztek a legjelentősebb elméleti és nyelvi kompetenciával. Ugyanakkor azonban a szociáldemokrácián belül mutatkozó konfliktusok nemcsak hogy megakadályozták a nagy tömegű, kiadatlan Marx-írások publikálását, hanem a kéziratok szétszóródásához vezettek, s ezzel a rendszeres kiadás lehetőségét is megakadályozták.[26] Hihetetlen, de igaz, hogy a német párt egyáltalán nem törődött ezzel, s irodalmi hagyatékukat a lehető legnagyobb gondatlansággal kezelték.[27] Egyetlen teoretikusuk nem akadt, aki leltárba vette volna a két alapító elméleti hagyatékát. De nem foglalkoztak a levelezés összegyűjtésével sem, mely annyira szétszórt, mint amennyire kiterjedt volt, pedig nyilvánvaló, hogy nagyon hasznos forrásai lehetnek sok kérdés tisztázásának, mi több, sok esetben maguknak a műveknek a folytatásai.

A teljes életmű első kiadására, a *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA) megjelentetésére csak az 1920-as években került sor a moszkvai Marx–Engels Intézet igazgatójának, David Boriszovics Rjazanov-

to_MasikMarx.indd 24 2020. 12. 02. 23:18:2

nak a kezdeményezésére. Ám ez a vállalkozás is megfeneklett a nemzetközi munkásmozgalom zűrzavaros eseményein; e mozgalom gyakrabban állított akadályokat a kiadás útjába, mint ahányszor támogatta. A Szovjetunióban zajló koncepciós perek, amelyek sajnos érintették a kiadáson dolgozó tudósokat is, illetve Németországban a nácik hatalomra kerülése miatt a kiadás munkálatai korán megszakadtak.[28] Ilyen ellentmondásos produktumot eredményezett az a merev ideológia, mely ihletét egy részben még tulajdonképpen feltáratlan életműből merítette. A marxizmus megerősítése és kikristályosodása, mint egyfajta dogmatikus *corpus,* hamarabb végbement, mint azoknak a szövegeknek a megismerése, melyeket Marx eszméi kialakulásának és fejlődésének megértéséhez meg kellett volna ismerni.[29] A MEGA-ban a korai művek közül csak 1927-ben látott napvilágot például *A hegeli jogfilozófia kritikájához,* 1932-ben az 1844-ben íródott *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és *A német ideológia.* Ahogyan az korábban már *A tőke* második és harmadik kötetével megtörtént, ezeket az írásokat is úgy publikálták, mintha önálló művek volnának; s mint később kiderült, ez volt a forrása számos további interpretációs félreértésnek. Még később látott napvilágot néhány, *A tőké*t előkészítő fontos mű: 1933-ban jelent meg a vázlatos fejezet: *A közvetlen termelési folyamat eredményei,* illetve 1939 és 1941 között *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* ismertebb nevén a *Grundrisse,* de ezek is kimondottan alacsony példányszámban. Ráadásul ezek a korábban nem publikált írások, a többi, ezeket követő művekhez hasonlóan, amikor végre megjelenhettek – vagyis amikor nem tartottak attól, hogy a szövegek aláássák az

to_MasikMarx.indd 25 2020. 12. 02. 23:18:2

uralkodó ideológiai kánont –, olyan interpretációs körítést kaptak, mely a közvetlen politikai szükségletet igyekezett kielégíteni. A predeterminált interpretációkhoz őket igazoló kiegészítéseket fűztek, és ezzel hosszú időre megakadályozták Marx műveinek komoly újraértékelését.

Marx és Engels összes műveinek első orosz kiadására 1928 és 1947 között került sor a Szovjetunióban: ez a *Szocsinyenyija* (összes művek). A cím ellenére, a gyűjtemény csak az életmű részleteit tartalmazta, de ezzel együtt is a (33 kötetben) napvilágot látott 28 mű akkoriban a két szerző mennyiségi értelemben legteljesebb kiadása volt. A második *Szocsinyenyija*, amit 1955 és 1966 között adtak ki, 39 művet ölelt fel (42 kötetben). 1956-tól 1968-ig a Német Demokratikus Köztársaságban a Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának kezdeményezésére *Marx Engels Werke* (MEW) címen 41 mű jelent meg 43 kötetben. Egy ilyen kiadás azonban, mely távolról sem volt teljes,[30] s amelynek köteteit alaposan megterhelték a bevezető fejezetek és a jegyzetapparátus, a szovjet modell mintájára a marxizmus–leninizmus ideológiai szellemében kézen fogva kalauzolták az olvasót.

Egy újabb, második MEGA kiadásának terve az 1960-as években merült fel, s célja a két gondolkodó minden munkájának szöveghű és kiterjedt kritikai apparátussal ellátott publikációja volt. Sajnos azonban az 1975-ben megkezdett kiadás szintén félbemaradt az 1989-es történelmi változásokat követőn. 1990-ben a kiadás folytatása érdekében az amszterdami Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis és a trieri Karl Marx Haus együttesen létrehozták az Internationale Marx-Engels-Stiftung (IMES) nevű intézményt. Az újjáalakulás nehézkes

to_MasikMarx.indd 26 2020. 12. 02. 23:18:2

korszakát követőn, amikor is megállapodás született az új kiadói elvekről, és a Dietz Verlag helyébe az Akademie Verlag lépett, 1998-ban újraindult az ún. MEGA2 sorozata.

A pesszimista előrejelzésekkel ellentétben, amelyek érdektelenséggel számoltak, Marx újra elnyerte a nemzetközi tudóstársadalom érdeklődését. Gondolatainak értékét sokan újra felismerték; az európai, az egyesült államokbeli és a japán könyvtárak polcain található írásairól újra lefújják a port. Ennek az újrafelfedezésnek az egyik legszámottevőbb példája éppen a MEGA2 kiadása. A teljes projekt, melyben a legkülönfélébb szaktudományos érdeklődésű, a világ számos országából érkezett tudósok vesznek részt, négy szekcióban zajlik: az első az összes művel, cikkel és vázlattal foglalkozik – *A tőké*t kivéve; a második *A tőke* és az 1857-tel kezdődött előtanulmányok kiadását készíti elő; a harmadik feladata a levelezés rendszerezése; míg a negyedik a szemelvényekkel, kommentárokkal és széljegyzetekkel foglalkozik. A tervezett 114 kötetből már 66 napvilágot látott (26 az 1998-as újraindulás óta), amelyek mindegyike két kötetből áll: a szövegből, illetve a hozzá tartozó kritikai apparátusból, mely tartalmazza a tárgymutatókat és jegyzeteket.[31] Akkor érthetjük meg, hogy ennek a vállalkozásnak milyen óriási a jelentősége, ha arra gondolunk, hogy Marx kéziratainak jó része, terjedelmes levelezése és azoknak a kivonatoknak és jegyzeteknek az elképesztő mennyisége, melyeket szokása szerint olvasás közben készített, korábban még soha nem voltak elérhetők az olvasók számára.[32]

Joggal merül fel a kérdés: milyen új Marx-kép alakul ki az új történeti-kritikai kiadás nyomán. Kétségtelen, hogy ez a most megmutatkozó, valóságos

to_MasikMarx.indd 27 2020. 12. 02. 23:18:2

Marx különbözik a legtöbb követője és ellenfele fejében kialakult Marx-képtől. Írásai megismertetésének bonyolult feladata és művei egységes kiadásának hiánya, melyhez társultak még az eddigi kiadások alapvető hiányosságai, az epigonok hitvány munkája, a tendenciózus olvasatok és az ennél is nagyobb számú hibás interpretációk: mindezek együttesen eredményezik az óriási paradoxont: Karl Marx félreértett szerző, aki mélységes és szinte általánosnak tekinthető hozzá nem értés áldozata lett.[33] A kőbe faragott istenként a korábbi, antiliberális kelet-európai rendszerek számos terén ott díszelgő, Marxot ábrázoló szobrok dogmatikus bizonyossággal a jövőbe mutató figuraként ábrázolták, ezzel szemben ma olyan szerzőnek látjuk, aki írásainak nagy részét nem fejezte be, mert egészen haláláig további tanulmányokat folytatott annak érdekében, hogy téziseinek minél alaposabb tudományos hátteret biztosítson.

Műveinek újrafelfedezése végtelenül gazdag, problematikus és polimorf gondolatrendszert és gondolati horizontot vetít elénk; tágas térségeinek feltárásához számtalan ösvényt kell még a *Marx Forschung*nak (Marx kutatásának) bejárnia.

Marx, az a „döglött oroszlán"

Elméleti viták vagy politikai események mindig is jelentősen befolyásolták a Marx művei iránt tanúsított érdeklődést, és már a kezdetektől kétségtelenül voltak olyan periódusok, amikor az iránt mutatkozó érdeklődés megcsappant. A „marxizmus válságától" a II. Internacionálé feloszlatásáig, az értéktöbb-

to_MasikMarx.indd 28 2020. 12. 02. 23:18:2

let-elmélet korlátairól folytatott vitáktól a szovjet kommunizmus tragédiájáig Marx elméletének bírálata jól érzékelhetően mindig túlmegy a mű konceptuális horizontján. Ugyanakkor mindig tapasztalható volt egy másik tendencia is, melynek jelszava a „visszatérés Marxhoz". Mostanában, úgy tűnik, újra felfutóban van e jelenség; ismét jelentkezik az igény, hogy műveire hivatkozzanak, s a politikai gazdaságtan bírálatától az elidegenedés megfogalmazásáig vagy a briliáns stílusban megírt, szellemes politikai vitairatokig művei ellenállhatatlan varázserőt gyakorolnak követőire és ellenfeleire egyaránt. Mindazonáltal, a század végén, amikor már teljes egyetértés uralkodott abban a kérdésben, hogy Marx eltűnt a történelem süllyesztőjében, hirtelen újra a történelem színpadán termett.

Miután megszabadult az *instrumentum regni* gyűlöletes szerepétől, aminek a múltban ki volt szolgáltatva, s megszabadult a marxizmus–leninizmus láncaitól, amelyhez, bátran kijelenthetjük, nincs semmi köze, Marx elméleti munkája újabb területeket hódított meg, és újra olvassák szerte a világon. Értékes elméleti hagyatékának teljes, pontos megismerése, önhitt bitorlóktól való visszavétele és elmélete alkalmazási korlátainak felszámolása ismét lehetővé vált. Ám ezzel együtt is igaz: ha Marx már nem is azonosítható a huszadik századi szürke „létező szocializmus" kőbe vésett szfinxével, ugyancsak hiba volna azt hinni, hogy elméleti és politikai hagyatéka olyannyira csak a múlthoz kapcsolódik, hogy már nincs semmi mondanivalója a jelen konfliktusairól, és nagy hibát követnénk el, ha gondolatrendszerét mumifikálódott, a múltban ragadt klasszikus elméletnek tekintenénk, melynek ma semmi jelentősége nincs,

to_MasikMarx.indd 29 2020. 12. 02. 23:18:2

illetve ha mégis, akkor kizárólag a tudomány specialistái profitálhatnak belőle.

A Marx iránt mutatkozó érdeklődés megújulása jócskán túlnyúlik a tudósok szűk körén, akárcsak azok a roppant jelentős filológiai kutatások, melyek a marxi életmű sokrétű jellegére mutatnak rá – tekintettel magyarázóinak nagy számára. Marx újrafelfedezésének alapot ad a nagy gondolkodó azon szívós és kitartó erőfeszítése, hogy megmagyarázza a jelent: ennek megértésében és a jelen megváltoztathatóságának felismerésében Marx elmélete mindig is nélkülözhetetlen eszközünk marad.

A kapitalista társadalom válságjelenségeinek és a mély ellentmondásoknak, amik e válságot kiformálják, a számbavételekor újra vissza kell térni ahhoz a szerzőhöz, akit 1989-ben elhamarkodottan félresöpörtek. Így Jacques Derrida kijelentése, hogy „mindenkor hiba lesz nem olvasni, nem újraolvasni és vitatni Marxot",[34] ami még néhány évvel ezelőtt is legfeljebb csak elszigetelt provokációnak tűnt, mára széles körben helyeslésre talált. Az 1990-es évek vége óta az újságok, folyóiratok, televíziós és rádióműsorok folyamatosan vitákat tartanak arról, hogyan magyarázható az a jelenség, hogy Marxot tekinthetjük korunk legjelentősebb gondolkodójának. 1998-ban, megjelenésének 150. évfordulóján a *Kommunista Kiáltvány*t a világ minden táján tucatnyi nyelven újra közreadták, és a méltatások nemcsak azt az érdemét emelték ki, hogy az emberiség történetében mindmáig ez a legtöbbet forgatott politikai szöveg, hanem az elemzők arra is rámutattak, hogy ez a mű a kapitalizmus fejlődési tendenciáinak legpontosabb, legelőrelátóbb vázlata.[35] Mi több, a Marxszal foglalkozó irodalom, amely gyakorlatilag eltűnt 15 évvel

to_MasikMarx.indd 30 2020. 12. 02. 23:18:2

korábban, sok országban van újjászületőben, és a tanulmányok sora mellett egyre több nyelven látnak napvilágot olyan könyvek, melyek azzal a kérdéssel foglalkoznak: *Miért is tanácsos ma Marxot olvasni?* Hasonló konszenzust figyelhetünk meg azon folyóiratok esetében is, melyek helyet adnak a Marx életművéről folyó vitáknak és a különböző marxizmusértelmezéseknek, de joggal említhetjük itt a marxi elmélet vizsgálatának szentelt nemzetközi konferenciákat, egyetemi kurzusokat és szemináriumokat is. Végül, ha mégoly bátortalanul és gyakran zavaros formában is, az alternatív globalizációs mozgalmak közvetítésével Latin-Amerikától Európáig politikai értelemben is megélénkül a Marx művei iránti érdeklődés.

Mi maradt mára a marxi életműből? Mennyiben hasznosíthatók gondolatai az emberiség felszabadulásért folyó harcában?; Életművének mely része a legtermékenyítőbb korunk folyamatainak bírálata szempontjából?; Hogyan lehetséges „meghaladni Marxot Marxszal együtt"? Íme néhány kérdés azok közül, amelyek válaszra várnak, s amelyek megítélése távolról sem egyértelmű. Ha van a jelenkori Marx-reneszánsznak biztos pontja, akkor az éppen abban a diszkontinuitásban ragadható meg, ami az előző korszak monolit ortodoxiáit jellemezte, s mely ortodoxiák korábban meghatározták és alapvetően korlátozták ennek a filozófusnak a megítélését. Annak ellenére, hogy vitathatatlanul léteznek bizonyos korlátok, és kétségtelenül fennáll a szinkretizmus kockázata, mégis elmondhatjuk: beköszöntött az a korszak, amely már sokféle Marxot ismer, és valóban, a dogmatizmus korszakát követően nem is lehet ez másképp. Az elméleti és gyakorlati kérdésekkel

to_MasikMarx.indd 31 2020. 12. 02. 23:18:2

foglalkozó kutatás, a tudósok új nemzedékének és a politikai aktivistáknak a közös feladata, hogy ezekre a kérdésekre megtaláljuk a választ.

Az emberiség számára nélkülözhetetlen Marx-imázsok közül legalább kettőt fel kell idéznünk. Az egyik a kapitalista termelési mód kritikusának képe: annak az analitikus, éles szemű és fáradhatatlan kutatónak a képe, aki ösztönösen megérezte és globális szempontból elemezte a kapitalista fejlődés tendenciáit, és aki a polgári társadalmat mindenki másnál pontosabban írta le. Ő az a gondolkodó, aki elutasította, hogy a kapitalizmusra és a magántulajdonra mint kőbe vésett, az emberi természetben gyökerező, elkerülhetetlen történeti jelenségre tekintsen, és aki ma is lényegi javaslatokkal segíti azokat, akik a neoliberális gazdasági, társadalmi és politikai szervezetekkel szemben alternatívát kívánnak állítani. A másik Marx-kép, amelynek szintén óriási a jelentősége napjainkban, a szocializmus teoretikusáé: hiszen Marx volt az a gondolkodó, aki elutasította az államszocializmus eszméjét, melyet Lassalle és Rodbertus már akkoriban támogatott; és ő volt az a gondolkodó, aki a szocializmust a termelési viszonyok átalakulása egyik lehetséges formájának tekintette, nem pedig a társadalmi problémákra adott cukormázas nyugtatószernek.

Marx nélkül politikai afáziára ítéltetünk, és egyértelműnek látszik, hogy az emberiség emancipációjának ügye nem mehet előre az ő segítsége nélkül. Marx „szelleme" arra ítéltetett, hogy még jó sokáig kísértse a világot, és újra felrázza az emberiséget az apátiából.

to_MasikMarx.indd 32 2020. 12. 02. 23:18:2

Jegyzetek

1 Karl Kautsky: *Mein Erster Aufenthalt in London.* In: Benedikt Kautsky (ed.): *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky.* Wien, Danubia Verlag, 1955, 32.
2 Vö.: Maximilien Rubel: *Marx critique du marxisme.* Paris, Payot, 2000, 439–440.
3 Friedrich Engels: Előszó *A tőke* II. kötetéhez. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973, 3.
4 Friedrich Engels: Előszó. In: *Anti-Dühring*. MEM. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1950, 9.
5 Vö.: Franco Andreucci: La diffusione e la volgarizzazione del marxismo. In: Eric J. Hobsbawm et al. (eds.): *Storia del marxismo.* Vol. 2, Einaudi, Turin, 1979, 15.
6 Vö.: Erich Matthias: Kautsky und der Kautskyanismus. In *Marxismusstudien,* II. Tübingen, Mohr, 1957, 197.
7 *A szent család.* Karl Marx és Friedrich Engels művei, 2. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971, 91–92.
8 Vö.: Paul M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development.* New York – London, Monthly Review Press, 1942, 19, 191.
9 Karl Kautsky: *Das Erfurter Programm, in seinem grundsätzlichen Teil erläutert.* Hannover, Verlag J.H.W. Dietz Nachf. GmbH, 1964, 131. sk.
10 Gheorghi V. Plekhanov: *Fundamental Problems of Marxism.* London, Martin Lawrence Ltd., é. n. 3–4.
11 Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus.* LÖM. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 2. kiadás, 151.
12 Uo. 187.
13 Nikolai I. Bukharin: *Theory of Historical Materialism.* Moscow, International Publishers, 1921, 18.
14 Bukharin: i. m. 248.
15 Antonio Gramsci: *Filozófiai írások.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970, 194–195.
16 Gramsci: i. m. 182.
17 Joszif V. Sztálin: *A dialektikus és a történelmi materializmusról.* Budapest, Szikra Könykiadó, 1945.

to_MasikMarx.indd 33 2020. 12. 02. 23:18:2

18 Sztálin: i. m. 13–15.
19 Karl Marx: *A tőke I.* Utószó a második kiadáshoz. Budapest, Magyar Helikon, 1967, 21.
20 A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzata. MEM 16. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 12.
21 A gothai program kritikája. MEM 19. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 19.
22 Antonio Labriola: *Discorrendo di socialismo e filosofia*, *Scritti filosofici e politici.* Ed. Franco Sbarberi. Turin, Einaudi, 1973, 667–669.
23 Marx életrajzának írói, Borisz Nyikolajevszkij és Otto Maenchen-Helfen helyesen állítják könyvük bevezetőjében, hogy „a sok ezer szocialista közül legfeljebb ha egy olvasott Marxtól gazdasági tárgyú munkát; a sok ezer antimarxistából pedig még egy sem akad, aki Marxtól bármit olvasott volna". Vö.: *Karl Marx: Eine Biographie.* Berlin, Dietz, 1976, VII.
24 Labriola: i. m. 672.
25 Uo. 673–677.
26 Vö.: Maximilien Rubel: *Bibliographie des œuvres de Karl Marx.* Paris, Rivière, 1956, 27.
27 Vö.: David Ryazanov: Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlaß von Karl Marx und Friedrich Engels. In: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung.* Leipzig, Hirschfeld, 1925. Lásd különösen: 385–386.
28 Rjazanovot elbocsátották, 1931-ben deportálták, a művek kiadása pedig 1935-ben megszakadt. Az eredetileg tervezett 42 könyvből mindössze 12 látott napvilágot (13 kötetben). Vö.: Marx–Engels: *Historisch-kritische Gesamtausgabe. Werke, Schriften, Briefe.* A Rjazanov vezette Marx–Engels Intézet (1933-tól Moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézet), szerk. David Ryazanov (1932-től Vladimir Adoratskij), Frankfurt am Main – Berlin – Moskau – Leningrad, Marx–Engels Verlag, 1927–1935.
29 Vö.: Rubel: i. m. 81.

to_MasikMarx.indd 34 2020. 12. 02. 23:18:2

30 A kiadás például nem terjedt ki az 1844-ben íródott *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ra vagy a *Grundrisse*re; ezeket a műveket csak később csatolták a sorozathoz. Ugyanakkor a más nyelveken megjelent analóg kiadások, mint például a magyar nyelvű, a MEW kötetein alapultak. Ennek a kiadásnak 2006-ban indult meg a reprint megjelentetése.

31 Részletes információk a MEGA2-ről a következő honlapon találhatók: www.bbaw.de/vs/mega

32 Vö.: Marcello Musto: Karl Marx: a befejezetlenség egyetemleges bája (Marx–Engels-Gesamtausgabe). *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél), 96–99.

33 Az itt vázolt „marxista" félreértésektől nem állnak távol a liberálisok és konzervatívok „antimarxista" félremagyarázásai, mert azokat meg az előítéletes ellenséges érzület hatja át éppilyen mélységesen.

34 Jacques Derrida: *Marx kísértetei*. Pécs, Jelenkor, 1995, 23.

35 Különösen Eric Hobsbawm: „Introduction" to Karl Marx-Friedrich Engels. In: *The Communist Manifesto*. London, Verso, 1998.

to_MasikMarx.indd 35 2020. 12. 02. 23:18:2

Az elidegenedés koncepciójának újragondolása

Bevezetés

Az elidegenedés kérdése a XX. század egyik legfontosabb és legszélesebb körben megvitatott témája volt, ahol Marx elmélete kulcsszerepet kapott a diskurzusban. Ám ez a koncepció – bár hajlamosak lennénk másként gondolni – nem lineáris módon fejlődött, és az elidegenedésre vonatkozó marxi reflexiókat tartalmazó korábban ismeretlen szövegek kiadása mindig jelentős mérföldkő volt az elmélet alakulásának és terjedésének útján.

Az évszázadok során e terminus jelentése többször változott. A teológiai diskurzusban az ember és Isten közötti távolságot jelentette, a társadalmi szerződésről szóló elképzelésekben viszont azt, hogy az egyén elveszítette természetes, eredeti szabadságát. Az elidegenedés első szisztematikus filozófiai leírása G. W. F. Hegel munkája, aki *A szellem fenomenológiája* (1807) című könyvében az *Entäusserung* és az *Entfremdung* terminusokat használta arra a jelenségre, amelynek során az objektivitás birodalmában a Szellem mássá válik, mint önmaga. Ez a problémakör azután jellemzően középpontban maradt a hegeliánus baloldal írásaiban, és Ludwig Feuerbach vallási elidegenedésről szóló elmélete – vagyis hogy az ember saját lényegét egy elképzelt istenségbe vetíti ki (*A kereszténység lényege*, 1841) – fontos eleme volt a koncepció fejlő-

to_MasikMarx.indd 37 2020. 12. 02. 23:18:2

désének. Ám ezt követően az elidegenedés eltűnt a filozófia horizontjáról, és a XIX. század második felének egyik jelentős gondolkodója sem tulajdonított neki nagyobb figyelmet. Maga Marx is csupán ritkán használta ezt a terminust azon munkáiban, amelyek még életében megjelentek, és a fogalom teljes mértékben hiányzott a Második Internacionálé (1889–1914) marxizmusából.

Persze ez alatt az idő alatt is sok gondolkodó alakított ki olyan koncepciókat, amelyek utóbb kapcsolatba kerültek az elidegenedéssel. *A társadalmi munkamegosztásról* (1893) és *Az öngyilkosság* (1897) című munkáiban Émile Durkheim bevezette az „anómia" fogalmát, amely olyan jelenségek összefoglaló neve, ahol a szociális kohéziót garantáló normák a társadalmi munkamegosztás jelentős kiterjedése során válságba kerülnek. A termelési mód nagy változásaihoz társuló társadalmi trendek adják a német szociológiai iskola gondolkodásának alapját is: *A pénz filozófiájá*ban (1900) Georg Simmel nagy figyelmet szentelt a társadalmi intézmények dominanciájának az egyének felett, és az emberi kapcsolatok egyre növekvő elszemélytelenedésének; Max Weber pedig *Gazdaság és társadalom* (1922) című művében hosszan elemezte a társadalom „bürokratizálódásának" jelenségét, az emberi kapcsolatokban eluralkodó „ésszerűséget", amit a kapitalizmus lényegének tekintett. Ám ezek a szerzők mindnyájan úgy gondolták, hogy megállíthatatlan tendenciákat írnak le. Észrevételeiket gyakorta a fennálló társadalmi és politikai rend javításának vágya árnyalta, de semmi esetre sem az a törekvés, hogy ezt a rendet egy másikkal váltsák fel.

to_MasikMarx.indd 38 2020. 12. 02. 23:18:2

Az elidegenedés újrafelfedezése

Az elidegenedés-elmélet újrafelfedezése Lukács Györgynek köszönhető, aki a *Történelem és osztálytudat* (1923) című munkájában Marx *A tőké*jének (1867) bizonyos részeire – mindenekelőtt az áru fétisjellegéről (*Der Fetischcharakter der Ware*) szólókra – hivatkozott, és bevezette az „eldologiasodás" (*Verdinglichung*) terminusát, annak a jelenségnek a leírására, aminek keretében a munkatevékenység valamiféle független, objektív létezőként kerül szembe az emberi lényekkel, és autonóm, külső törvények szerint uralkodik el rajtuk. A lényegét tekintve azonban Lukács elmélete még a hegeli teóriához hasonlított, hiszen az eldologiasodást valamiféle strukturális adottságnak tekintette. Jóval később, mikor a lukácsi szöveg francia fordításának[1] megjelenését követően a diákok és baloldali aktivisták figyelmének fókuszába került, Lukács úgy döntött, hogy az új kiadásban egy hosszú, önkritikus előszót illeszt a szöveg elé (1967), amelyben kifejtette, hogy a *Történelem és osztálytudat* Hegelt követve tesz egyenlőségjelet az elidegenedés és az eldologiasodás közé.[2]

Az 1920-as évek során egy másik szerző, Iszaak Iljics Rubin is erre a kérdésre összpontosított, mikor az *Esszék Marx értékelméletéről* (1928) című munkájában azt írta, hogy az árufetisizmus elmélete volt „Marx teljes gazdaságtani rendszerének, és különösen értékelméletének a magja".[3] Az orosz szerző véleménye szerint a társadalmi kapcsolatok eldologiasodása „az árutermelő-kapitalista gazdaság valóságos ténye".[4] Ez „a termelési viszonyok »anyagiasulása« nem csupán valamiféle »misztifikáció« vagy illúzió. Ez a mai

to_MasikMarx.indd 39 2020. 12. 02. 23:18:2

társadalom gazdasági struktúrájának egyik jellemzője. [...] A fetisizmus nem csupán a társadalmi tudat, hanem a társadalmi létezés egyik jelensége is."[5]

Minden éleslátása ellenére – jövőbelátása kétségtelen, ha belegondolunk, hogy milyen időszakban írt – Rubin munkássága nemigen járult hozzá az elidegenedés elméletének ismertségéhez; Nyugaton csupán az 1972-es angol fordítás (majd az angolról készülő más fordítások) megjelenése után fedezték fel.

A korszakos pillanat, amely végül forradalmasította az elidegenedés-elmélet terjedését, 1932-ben jött el, mikor megjelent a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, a fiatal Marx addig kiadatlan írása. A könyvecske hamarosan a XX. század egyik legtöbb nyelvre lefordított, legszélesebb körben terjesztett és megvitatott filozófiai munkája lett, és feltárta, hogy Marx – amikor gazdasági elképzelései formálódtak, és a maga számára felfedezte a politikai gazdaságtant – milyen központi szerepet tulajdonított az elidegenedés elméletének.[6] Hiszen az elidegenedett munka (*entfremdete Arbeit*)[7] kategóriájával Marx nem csupán kiterjesztette az elidegenedés problematikáját a filozófiai, vallási és politikai szféráról az anyagi termelés területére, de azt is megmutatta, hogy a gazdasági szféra megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy más területeken megérthessük és meghaladhassuk ezt az elidegenedést. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* oldalain az elidegenedés olyan jelenségként mutatkozik, amelyben a munka terméke „valamiféle idegen, a teremtőtől független hatalomként" áll szemben a munkával. Marx számára „[a] munkásnak a maga termékében való külsővé-idegenné válása nemcsak azzal a jelentőséggel

to_MasikMarx.indd 40 2020. 12. 02. 23:18:2

bír, hogy munkája tárggyá, külső exisztenciává válik, hanem, hogy rajta kívül, tőle függetlenül, idegenül exisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe."[8]

Ezen általános meghatározás mellett Marx, miközben gazdasági elképzelései formálódtak, és a maga számára felfedezte a politikai gazdaságtant, négyféle módozatát különböztette meg annak, ahogy a munkás a burzsoá társadalomban elidegenedik:

1. a munkája termékétől, amely „rajta hatalommal bíró, idegen tárggyá válik";
2. munka aktusában, amelyet úgy érzékel, mint „amit saját maga ellen fordított" , vagy „amely nem övé";[9]
3. az ember „nembeli jellegétől", amely „neki idegen lényeggé" válik;
4. a más emberi lényektől, valamint „a másik ember munkájától és munkájának termékétől".[10]

Marx számára, Hegellel ellentétben, az elidegenedés nem volt egybevágó az eltárgyiasulással mint olyannal, hanem sokkal inkább a gazdaság egy adott formájának sajátos jelensége: a bérmunkáé, amelynek folyamán a munka terméke saját termelőjével szemben álló tárggyá válik. E két álláspont között óriási politikai távolság van. Míg Hegel szemében az elidegenedés a munka ontológiai megnyilvánulása, Marx a termelés egy adott, kapitalista korszakára vonatkoztatja, és úgy látja, hogy meghaladható, „a társadalomnak a magántulajdontól való emancipációja" által.[11] Hasonló megjegyzéseket tett, mikor James

to_MasikMarx.indd 41 2020. 12. 02. 23:18:2

Mill *Elements of Political Economy* című könyvét jegyzetelte ki:

> „Munkám szabad életnyilvánítás lenne, ezért az élet élvezete. A magántulajdon előfeltétele mellett munkám az élet külsővé-idegenné válása, mert azért dolgozom, hogy éljek, hogy megszerezzem magamnak az élet eszközét. Munkám nem élet. A munkában ezért igenelve lenne az én egyéniségem sajátossága, mert az én egyéni életem igenelve lenne. A munka tehát igazi, tevékeny tulajdon lenne. A magántulajdon előfeltétele mellett az én egyéniségem addig a pontig külsővé-idegenné vált, hogy ez a tevékenység számomra gyűlöletes, gyötrődés és éppenséggel csak a látszata egy tevékenységnek, ezért egy csak kényszerű tevékenység is, és csak egy külsőleges véletlen szükség, nem egy belső szükségszerű szükség által van rám kiróva."[12]

Vagyis Marx még ezekben a töredékes, sokszor kétségekkel teli korai írásaiban is mindig történelmi, és nem természeti jelenségként értelmezte az elidegenedést.

Az elidegenedés nem marxista értelmezései

Mindazonáltal sok időnek kellett eltelnie, hogy gyökeret verhessen az elidegenedés egy történeti alapú, nem ontológiai jellegű koncepciója. A XX. század elején a legtöbb, a témával foglalkozó szerző az emberi lét univerzális jelenségeként tekintett az elidegenedésre. Martin Heidegger például a *Lét és idő* című könyvében (1927) tisztán filozófiai szempontból közelítette meg. Elidegenedés-fenomenológiájában

to_MasikMarx.indd 42 2020. 12. 02. 23:18:2

a „hanyatlás" (*Verfallen*) kategóriáját használta; a jelenvaló-létnek az a tendenciája, hogy belevesszen az őt körülvevő világ hiteltelenségébe és konformizmusába. Heidegger számára „a világra hanyatlás az együttvaló-létezőbe beolvadást jelenti, amennyiben ez utóbbit a felszínes fecsegés, a kíváncsiskodás és a homályosság vezéreli" – nos, mindez meglehetősen távol esik a gyári munkások helyzetétől, ami Marx elméleti megfontolásainak homlokterében állt. Sőt, Heidegger ezt a „hanyatlást" nem tekinti valamiféle „rossz, megvetendő tényleges tulajdonságnak, amelyen netán az emberi kultúra egy magasabb fokra hágva túlléphet", hanem sokkal inkább ontológiai jellemzőnek „a világban-levés létformájának".[13]

Heideggerrel ellentétben Herbert Marcuse behatóan ismerte Marx munkásságát, az elidegenedést mégis a tárgyiasulással mint olyannal azonosította, nem pedig annak a kapitalista termelési viszonyok közötti megnyilvánulásával. Egy 1933-ban megjelent esszéjében úgy érvel, hogy „a munka terhessége"[14] nem tulajdonítható pusztán „a munkateljesítmény specifikus körülményeinek, a munka társadalmi-technikai strukturálásának",[15] hanem alapvető jellemzője.

> „A munka során a dolgozó mindig »a dologtól függ«: akár egy gép mellett áll, tervrajzokat készít, szervezeti kérdésekkel foglalkozik, tudományos problémákat kutat, embereket irányít, stb. Tevékenységében átengedi magát a dolog irányításának, aláveti magát és engedelmeskedik a törvényeinek, még akkor is, ha domináns szerepe van tárgya felett. [...] Soha sem »önmagától függ« [...], hanem »mástól, mint önmagától« – még akkor is, ha saját akaratából felvállalt élete szük-

to_MasikMarx.indd 43 2020. 12. 02. 23:18:2

ségleteit elégíti ki. Az emberi létezés eme külsődlegessé válása és elidegenedése [...] alapvető és kiküszöbölhetetlen."[16]

Marcuse számára „a munkatevékenység veleszületett negatív vonást" hordoz, ami „az ember lét legalapvetőbb lényege".[17] Az elidegenedés kritikája ezáltal általában véve a technológia és a munka kritikájává szélesedik, amelynek meghaladása csakis a játék keretei között képzelhető el, amikor az emberek elérhetik azt a szabadságot, amelyet a termelő tevékenység megtagadott tőlük. „A labda egyetlen pöccintésével a játékos végtelenül nagyobb mértékben tapasztalja a szabadság diadalát az eldologiasodás felett, mint a technikai munka akár legtökéletesebb elvégzésében."[18]

Eros and Civilization (Érosz és civilizáció) című könyvében (1955) Marcuse szembeötlő távolságot tart a marxi koncepciótól, amikor azt állítja, hogy az ember felszabadulása csakis a munka eltörlésével, illetve a libidónak és a játéknak a társadalmi kapcsolatokban való megerősítésével érhető el. Egy az egyben elvetette annak minden lehetőségét, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló társadalom meghaladhatná az elidegenedést. Véleménye szerint, általában véve a munka, és nem specifikusan a bérmunka „egy olyan apparátusnak végzett munka, amelyet ők [a népesség túlnyomó többsége] nem kontrollálhatnak, ami olyan tőlük független hatalomként jelenik meg, amelynek az egyének, ha élni akarnak, alá kell hogy vessék magukat. Ez pedig annál idegenebbé válik, minél specializáltabb lesz a társadalmi munkamegosztás. [...] A munka [...] az elidegenedésben a kielégülés hiányát és az élvezet

to_MasikMarx.indd 44 2020. 12. 02. 23:18:2

princípiumának tagadását jelenti."[19] Az a központi fontosságú norma, ami ellen az embereknek lázadniuk kellene, a társadalom által rájuk erőltetett „teljesítmény elve". Hiszen Marcuse szerint „a szexualitás és a civilizáció közötti konfliktus e dominancia fejlődésével mélyül el. A teljesítményelv igájában a testet és az elmét az elidegenedett munka szerszámaivá teszik; ilyen szerszámokként pedig csupán akkor funkcionálhatnak, ha lemondanak arról a libidós szubjektum-objektum szabadságról, amely eredendően maga az emberi organizmus és a vágyai [...]. Az ember [...] az elidegenedett teljesítmény eszközeként létezik."[20]

Így még ha igazságosan és racionálisan is szervezik meg az anyagi termelést, „az sosem lehet a szabadság és az elégedettség világa [...]. Csak a munkán kívül eső szféra az, amely szabadságot és kielégülést nyújthat".[21] Marcuse alternatívája szerint meg kell haladni a Marx szívének oly kedves prométheuszi mítoszt, és közeledni a dionüszoszi perspektívához: „az érosz felszabadításhoz".[22] Freuddal szemben, aki a *Rossz közérzet a kultúrában* (1929) című kötetében úgy vélekedett, hogy egy nem represszív társadalomszervezet az emberi kapcsolatokban elért kulturális szint veszedelmes hanyatlását hozná, Marcuse meg volt győződve arról, hogy ha az ösztönök felszabadítására egy technológiailag fejlett „szabad társadalomban",[23] az emberiesség szolgálatában kerül sor, akkor ez nem csupán haladást jelent, de „új, tartós munkaviszonyokat" is kialakít.[24] Ám arról, hogy miként fog kialakulni ez az új társadalom, Marcuse csak meglehetősen ködös és utópisztikus jóslatokkal szolgált. Végül általában a technológia dominanciáját kritizálta, vagyis elidegenedéskritikája immár nem a kapi-

to_MasikMarx.indd 45 2020. 12. 02. 23:18:2

talista termelési mód ellen irányult, és a társadalmi változásokkal kapcsolatban annyira pesszimista lett, hogy a munkásosztályt is azon rétegek közé sorolta, amelyek a rendszert védelmezik.

A frankfurti iskola két vezéralakja, Max Horkheimer és Theodor Adorno szintén kialakították a maguk teóriáját a tömegmédia által megkövetelt invazív társadalmi kontroll és manipuláció szülte elidegenedésről. *A felvilágosodás dialektikájá*ban (1944) úgy érveltek, hogy „a technológiai racionalitás maga az uralom racionalitása. Nem más ez, mint az önmagától elidegenedett társadalom kényszerítő természete."[25] Vagyis a mai kapitalizmusban még a szabadidőt – a munkától megszabadított időt – is magukba olvasztották a konszenzust újratermelő mechanizmusok.

A II. világháborút követően az elidegenedés koncepciója utat talált a pszichoanalízisbe is. Alkalmazói Freud azon elképzeléséből indultak ki, hogy az ember rákényszerül a természet és a kultúra közötti választásra, és ezért, hogy a civilizáció biztosítékait élvezhesse, szükségszerűen el kell fojtani ösztöneit.[26] Akadtak pszichológusok, akik összekötötték az elidegenedést és azokat a pszichózisokat, amelyeket egyesekben e választási kényszer okozott. Ezzel az elidegenedés teljes, terjedelmes problematikáját egyetlen, pusztán szubjektív jelenségre degradálták. A pszichoanalízis szempontjából az elidegenedést legalaposabban Erich Fromm vizsgálta. Legtöbb kollégájával ellentétben, ő soha nem választotta el az elidegenedés megnyilvánulásait a kapitalizmus történeti kontextusától; a *The Sane Society* (1955; magyarul: *Utak egy egészséges társadalom felé*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010) és a *Marx's Concept of Man* (*Marx emberképe*,

to_MasikMarx.indd 46 2020. 12. 02. 23:18:2

1961) című könyveiben e koncepció segítségével igyekezett hidat verni a pszichoanalízis és a marxizmus közé. Ám még Fromm is mindig a szubjektivitásra tette a fő hangsúlyt; koncepciója szerint, az elidegenedés „olyan tapasztalási mód, amelyben az individuum önmagát idegenként tapasztalja meg”[27] – és így továbbra is túlságosan szűkre, az egyénire fókuszál. Sőt, a marxi elidegenedés-elmélet leírásában Fromm kizárólag a *Gazdasági- filozófiai kéziratok 1844-ből* koncepciójára alapoz, és így alapjában véve nem látja meg, hogy az elidegenedett munka gondolata milyen specifikus és központi szerepet kap Marx egész gondolkodásában. Ez a hiátus megakadályozta Frommot, hogy komolyabb figyelmet fordítson az objektív elidegenedésre (a munkás elidegenedésére saját munkájának termékétől a munkafolyamatban), és így olyan álláspontokat védelmezett, amelyek a mögöttes struktúrák figyelmen kívül hagyása miatt látszanak kétesnek.

> „Marx úgy vélte, hogy a munkásosztály a leginkább elidegenedett osztály. [...] Nem látta előre, hogy az elidegenedés milyen óriási mértékben válik az emberek túlnyomó többségének végzetévé. [...] Hogy tovább ne menjünk, a hivatalnok, a bolti eladó, az ügyintéző ma jóval inkább elidegenedettek, mint a szakképzett fizikai munkás. Az utóbbi tevékenysége még mindig függ olyan bizonyos személyes minőségektől, mint gyakorlottság, megbízhatóság stb., és nem kényszerül »személyiségét«, mosolyát, véleményét a piacra dobni.”[28]

Az egyik legfontosabb nem marxista elidegenedés-elmélet Jean-Paul Sartre-hoz és a francia egzisztencialistákhoz kapcsolódik. Az 1940-es években

to_MasikMarx.indd 47 2020. 12. 02. 23:18:2

a háború borzalmai és az azokból fakadó *crise de conscience* következében az elidegenedés jelensége – részben Alexandre Kojève újhegelianizmusának hatására[29] – gyakorta visszaköszönő referenciává vált mind a filozófiában, mind a szépirodalomban. Ám a koncepció ezúttal is sokkal általánosabb volt, mint Marxnál, a társadalomban élő ember egyfajta diffúz elégedetlenségével azonosították, az emberi individualitás és a tapasztalatok világa közötti szakadásként, lebírhatatlan *condition humaine*-ként tekintettek rá. Az egzisztencialista filozófusok nem tulajdonítottak semmiféle társadalmi gyökeret az elidegenedésnek, és úgy látták, hogy az elkerülhetetlen velejárója minden „fakticitásnak" (kétségtelen, hogy ezekben a véleményekben nagy szerepe volt a szovjet kísérlet bukásának is) és az emberi különbözőségnek. 1955-ben Jean Hippolyte ezt így fogalmazta meg az irányzat egyik legjelentősebb munkájában:

> „[Az elidegenedés], úgy tűnik, nem redukálható pusztán az embernek a kapitalizmusban való elidegenedésére, ahogy azt Marx értette. Ez utóbbi csak egyik vonatkozása az emberi öntudat sokkal egyetemesebb problémájának, amely képtelen magát elszigetelt cogitóként felfogni, és csupán egy saját maga által konstruált világban tudja felismerni magát, a többi létezőben, akiket elismer, illetve időnként elutasít. De a Másikban való önfelismerésnek ez a formája, ez a tárgyiasítás, többé-kevésbé mindig elidegenedés, önazonosság vesztése és egyidejű önfelismerés. Így a tárgyiasulás és az elidegenedés nem elválaszthatóak, egységük pedig egyszerűen a magában a történelmi folyamatban jelentkező dialektikus feszültség kifejeződése."[30]

to_MasikMarx.indd 48 2020. 12. 02. 23:18:2

Marx az emberi alávetettségnek egy kritikáját fejlesztette ki, amely ellenséges álláspontra helyezkedett a kapitalista termelési módokkal szemben. Az egzisztencialisták ellenkező irányú csapást követtek, és igyekeztek Marx munkásságának azon részeit koncepciójukba integrálni, amelyeket hasznosnak láttak egy minden specifikus történeti kritikától megfosztott, pusztán filozófiai jellegű diskurzus számára.[31]

A fiatal Marx elidegenedésről szóló írásai körüli vita

Az elidegenedésről kibontakozott franciaországi vitában gyakran hivatkoztak Marx elméletére. Ám többnyire csupán a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* téziseire koncentráltak; még *A tőke* azon fejezetei sem kerültek fókuszba, amikre Lukács támaszkodott az eldologiasodás elméletének kidolgozásakor. Sőt, az 1844-es *Kéziratok* kontextusából néhány mondatot kiragadtak, és olyan szenzációs idézetekként lobogtattak, amelyek állítólag egy „új Marx" létét igazolták, akit átitatott a filozófia, viszont mentes attól a közgazdasági determinizmustól, amit a kritikusok (néha anélkül, hogy olvasták volna) *A tőke*nek tulajdonítottak. Továbbra is az 1844-es szövegre alapozva, a francia egzisztencialisták messze a legnagyobb hangsúlyt az önelidegenedésre (*Selbstentfremdung*) tették, vagyis a munkás elidegenedésére az emberi nemtől, a többi embertől – azaz egy olyan jelenségre, amit Marx is tárgyalt fiatalkori írásaiban, de mindig az objektív elidegenedéshez kötve.

to_MasikMarx.indd 49 2020. 12. 02. 23:18:2

Ugyanez a szembetűnő hiba jellemzi a II. világháború utáni politikaelmélet kulcsfigurájának, Hannah Arendtnek vonatkozó munkásságát is. A *The Human Condition* című 1958-as írásában ő is a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* köré szervezve ábrázolja Marx elidegenedés-koncepcióját, és még az abban Marx által említettek közül is egyetlen típust emel ki: a szubjektív elidegenedés kategóriáját. Ennek alapján állítja, hogy „a kisajátítás és az ember alkotta világ elidegenedése egybevágóak; és a modern kor, a játékban résztvevők szándékától alaposan eltérve, azzal kezdődött, hogy a népesség bizonyos rétegeit elidegenítette a világtól. [...] A világ-elidegenedés jelzi a modern kor kezdetét, és nem az önelidegenedés, ahogy azt Marx gondolta."[32]

Annak bizonyítékául, hogy nemigen ismeri Marx érettebb kori munkásságát, Arendt nem *A tőke* soktucatnyi idevágó, fontos mondatából idéz, és nem is a nagy művet előkészítő számos kéziratból, hanem egy igen korai Marx-írásból, az 1842-ben írott „Viták a falopási törvényről" című cikkből, azt igazolandó, hogy Marx számára „nem volt teljesen ismeretlen, hogy milyen hatásai vannak a világtól való elidegenedésnek a kapitalista társadalomban". Arendt mindebből arra a meglepő következtetésre jutott, hogy „az efféle alkalmi megfontolások csekély szerepet kaptak az életműben, amely határozottan megmaradt a kor extrém szubjektivizmusában".[33] Hogy Marx mikor és hogyan állította előtérbe az „önelidegenedést" a kapitalista társadalom elemzése során, olyan titok, amelyről Arendt soha, egyetlen írásában sem lebbentette fel a fátylat.

Az 1960-as években a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* elidegenedés-koncepciója vált a vita

to_MasikMarx.indd 50 2020. 12. 02. 23:18:2

legfontosabb tárgyává a marxi életmű értelmezése során. Sokan állították, hogy éles határvonal húzódik a „fiatal Marx" és az „érett Marx" között – ezt a szándékolt, mesterséges szembeállítást azok is elfogadták, akik a korai, filozófiai munkákat kedvelték, és azok is, akik szemében csakis A *tőke* írója volt a hiteles Marx (így Louis Althusser és az orosz tudósok). Míg az előbbiek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* elidegenedés-elméletét a marxi társadalomkritika leglényegesebb elemévé emelték, az utóbbiak nemegyszer kifejezett „elidegenedés-fóbiában" szenvedtek, és előbb a koncepció relevanciáját igyekeztek kisebbíteni,[34] vagy amikor ez a stratégia már nem volt járható út, az egész elidegenedés-témát úgy írták le, mint „ifjonti ballépést, hegeliánus maradványt",[35] amelyen utóbb maga Marx is túllépett. Az első táborba tartozók nem törődtek azzal, hogy az 1844-es kéziratokat egy olyan huszonhat éves fiatalember írta, aki éppen csak belekezdett komolyabb tanulmányaiba; eközben a másik tábor hívei továbbra sem fogadták el a marxi elidegenedés-elmélet fontosságát, még akkor sem, amikor újabb és újabb szövegek jelentek meg, jelezve a nem szűnő érdeklődést, és rámutatva, hogy ez a teória milyen jelentőséget kapott Marx munkásságának különböző szakaszaiban.

Azt tagadni – ahogy pedig sokan tették –, hogy a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban az elidegenedés elmélete Marx gondolkodásának súlyponti eleme, nyilvánvalóan helytelen, és valójában munkásságának nem ismeretéről árulkodik.[36] Ugyanakkor, amikor Marx az elidegenedésről megjelentetett írások következtében ismét a világ filozófiai irodalmának leggyakrabban vitatott és hivatkozott szerzőjévé

to_MasikMarx.indd 51 2020. 12. 02. 23:18:2

vált, a tézist és a körülötte folyó vitákat a Szovjetunióban övező csend világosan megmutatta, hogy Marx írásai ott milyen instrumentális szerepet kaptak. Azt, hogy az elidegenedés létezhet a Szovjetunióban vagy szatellit államaiban, egy az egyben elutasították, és ezért bármilyen, a témával foglalkozó szöveget komoly gyanakvással kezeltek. Ahogy Henri Lefèbvre megjegyezte: „a szovjet társadalomban márpedig az elidegenedés kérdése nem kerülhet többé napirendre. A hatalom felsőbb parancsára, az Állam nevében, ennek a koncepciónak pusztulnia kell!"[37] Ezért aztán az 1970-es években a „szocialista tábor" szerzői közül csak igen kevesen szenteltek bármiféle figyelmet ennek a problémának.

Egy sor ismert nyugati szerző szintén alaposan alulértékelte a jelenség összetettségét. Lucien Goldmann például úgy vélte, hogy az elidegenedés akár az adott társadalmi-gazdasági körülmények között is meghaladható, és *Recherches dialectiques* (*Dialektikus kutatások,* 1959) című művében azt bizonygatta, hogy az elidegenedés pusztán a tervgazdálkodás hatására eltűnik vagy legalábbis visszaszorítható:

> „Az eldologiasodás valójában olyan jelenség, amely szorosan kötődik a tervezés hiányához, a piaci termeléshez"; a keleti szovjet politika és a nyugati keynesiánus politikák eredményeként „az előbbiek esetében megszűnt, az utóbbiaknál pedig progresszíven csökkent az eldologiasodás".[38]

A történelem igazolta, hogy ezek a jóslatok milyen tévesek voltak.

to_MasikMarx.indd 52 2020. 12. 02. 23:18:2

Az elidegenedés elméletének ellenállhatatlan vonzereje

Az 1960-as években valóságos divattá váltak az elidegenedés-elméletek, és világszerte könyvek és tanulmányok százai tárgyalták őket. Egyszerűen ez volt az elidegenedés aranykora. A legkülönbözőbb politikai irányultságú és szakterületű szerzők azonosították hatását az áruvá válásban, a túlzott specializálódásban, az erkölcsök lazulásában, a bürokratizálódásban, a konformizmusban, a konzumerizmusban, az én feloldódásában az új technológiák közepette, vagy akár a személyes elszigetelődésben, az apátiában, a társadalmi vagy etnikai marginalizálódásban és a környezetszennyezésben.

Az elidegenedés koncepciója tökéletesen kifejezni látszott a kor szellemét, és valóban: a kapitalista társadalommal szembeni kritikája mind a szovjetellenes filozófiai marxizmus, mind a katolikus világ legdemokratikusabb és legprogresszívebb elemei számára afféle közös ponttá tette. Mindazonáltal az elmélet népszerűsége és lépten-nyomon való alkalmazása jókora terminológiai zűrzavart eredményezett.[39] Az elidegenedés néhány év leforgása alatt olyan üres formulává kopott, amely átfogta az emberi boldogtalanság teljes spektrumát – olyan egyetemessé, hogy ez önmagában is megváltoztathatatlannak állította be.[40]

Guy Debord 1967-ben megjelent könyve, *A spektákulum társadalma,* amely kiadását követően pillanatok alatt a rendszer ellen lázadó diákok nemzedéki kiáltványa lett, az elidegenedés elméletét a nem anyagi termelés kritikájával kapcsolta össze. Horkheimer és Adorno azon téziseire alapozva, amelyek

to_MasikMarx.indd 53 2020. 12. 02. 23:18:2

szerint a társadalmi renddel való konszenzus termelése kiterjed a szórakoztatóiparra és a szabadidőre is, Debord azt állította, hogy a munkán kívüli szférát többé nem lehet a termelő tevékenységtől különálló valamiként értelmezni:

> „Míg a tőkefelhalmozás primitív szakaszában »a nemzetgazdaság a proletárt [...] csak mint munkást szemléli«, akinek elég megkapnia a feltétlen minimumot, hogy újratermelhesse a munkaerejét, és sohasem tekinti őt »munkán kívüli idejében mint embert«, addig az uralkodó osztály ezen elképzelései azonnal a fejük tetejére állnak, mihelyt az árutermelés a bőség olyan szintjére jut, ahol a munkástól már többlet-együttműködés kívántatik meg. Így munkásunk, akit a termelés egész szerveződése és felügyeleti rendszere addig csakis teljes megvetésben részesített, hirtelen azt találja, hogy mihelyt a munkáját leadta, keresett udvariassággal, felnőttként kezelik – mint fogyasztót. Eljutottunk oda, hogy az áru humanizmusa áll ki a munkások »munkán kívüli idejéért és emberi mivoltáért«, s ez egyszerűen azért lehet így, mert mostantól a politikai gazdaságtannak, politikai gazdaságtan mivoltában, lehetősége és kötelessége uralkodni e szférák felett is."[41]

Debord szerint a gazdaság dominanciája a társadalmi lét felett kezdetben olyan folyamat volt, „amelynek révén a lét birtoklássá fokozódott le", addig a „mostani szakasz [...] újabb elmozdulást tesz szükségszerűvé, a birtoklástól a »látszás« felé".[42] Debord ezért állította éppen a spektákulum világát vizsgálódása középpontjába: „A spektákulum társadalmi szerepe az elidegenedés konkrét előállítása";[43] ez az a jelenség,

to_MasikMarx.indd 54 2020. 12. 02. 23:18:2

amelyben „az árufetisizmus elvének tökéletes beteljesülése" végbemegy.[44] Ilyen körülmények között az elidegenedés olyan mértékben erősítette meg magát, hogy végül izgalmas élménnyé vált az egyének számára, a nép olyan új ópiumává, amely fogyasztásra, a „létező feltételekkel való azonosulásra"[45] késztet, és arra, hogy tovább lépjenek saját vágyaiknál és valódi létüknél:

> „A spektákulum a fejlődésnek az a foka, amikor az áru bevégzi a társadalmi lét teljes leigázását. [...] A modern gazdasági termelés diktatúrája egyszerre növekszik extenzív és intenzív módon. [...] A »második ipari forradalomnak« ebben a szakaszában, az elidegenedett termelés mellett, immár az elidegenedett fogyasztás halmazati kötelessége is terheli a tömegeket."[46]

Debord nyomdokain haladva, Jean Baudrillard is a kései kapitalizmusban történt társadalmi változások kritikai értelmezésére használta az elidegenedés koncepcióját. 1970-ben megjelent *La Société de consommation (A fogyasztói társadalom)* című könyvében távolságot tart a termelést a fókuszba helyező marxista koncepciótól, és a fogyasztást tekinti a modern társadalom legfontosabb aspektusának. A „fogyasztás kora", amikor a reklámok és a közvélemény-kutatások mesterséges igényeket és tömeges konszenzust generálnak, egyben az „elidegenedés kora" is volt.

> „Az áru logikája általánossá vált, és ma már nem csupán a munkafolyamatokat és az anyagi termékeket határozza meg, de a teljes kultúrát, szexualitást, az emberi kapcsolatokat, ideértve még a fantáziát és az egyéni motivációkat is [...]. Minden spektakularizálódott, vagy

to_MasikMarx.indd 55 2020. 12. 02. 23:18:2

más szavakkal imidzseket, jeleket, fogyasztási modelleket ébreszt, provokál ki és igazgat."[47]

Baudrillard politikai tanulságai mindazonáltal meglehetősen zavarosak és pesszimisták voltak. A tömeges társadalmi erjedés láttán úgy gondolta, hogy „1968 lázadói [...] túlzott mértékben tárgyiasították a tárgyakat és fogyasztásukat, amikor diabolikus természetet tulajdonítottak nekik". Véleménye szerint, „az »elidegenedés« körüli összes hajcihő, az összes pop-art és anti-art gúnyolódás" pusztán „a játszma részét képező vádaskodás: a kritikai maskarádé, az az ellentörténet, amelytől maga a történet kerekké válik".[48] Így, messzire jutva a marxizmustól, amely számára a munkásosztály a világ megváltoztatásának referenciapontja, Baudrillard egy messianisztikus felhívással zárta könyvét, amely éppoly általános volt, mint amilyen kérészéletű: „Várnunk kell tehát az erőszakos robbanásokra, a hirtelen földindulásokra, amelyek éppoly váratlanok és megjósolhatatlanok lesznek, mint 1968 májusa."[49]

Az elidegenedés-elmélet az amerikai szociológiában

Az 1950-es években az elidegenedés koncepciója az észak-amerikai szociológusok szótáraiban is megjelent, ám ők egészen másként közelítették meg tárgyukat, mint európai kortársaik. A mainstream szociológia egyéni emberi problémaként, és nem társadalmi viszonyként tekintett az elidegenedésre,[50] és a megoldását abban keresték, hogy az egyének miként tudnak alkalmazkodni a fennálló rendhez,

to_MasikMarx.indd 56 2020. 12. 02. 23:18:2

nem pedig a társadalom megváltoztatásának kollektív aktusaiban.[51]

Itt is hosszú időnek kellett bizonytalanságban eltelnie, mielőtt kialakult egy világos, általánosan elfogadott meghatározás. Néhány szerző pozitív jelenségként tekintett az elidegenedésre, a kreativitást kifejező olyan eszközként, amely általában véve hozzátartozik az emberként létezéshez.[52] Az is általánosan elfogadott elképzelés volt, hogy az elidegenedés az egyén és a társadalom közötti szakadás eredménye.[53] Seymour Melman például a döntések megformálódása és végrehajtása közötti törésből vezette le az elidegenedést, és megállapította, hogy az egyaránt érinti a munkásokat és a menedzsereket.[54] Az *A Measure of Alienation* (*Az elidegenedés felmérése*, 1957) című tanulmányában, amely az elméletről szóló vitát harangozta be az *American Sociological Review* hasábjain, Gwynn Nettler közvélemény-kutatással próbált definíciót adni. Ám szöges ellentétben a munka körülményeit célzó, munkásmozgalmi gyökerű felmérésekkel, az ő kérdőívei láthatóan sokkal inkább a korabeli mccarthysta kánonból, mintsem a tudományos kutatás igényéből merítettek inspirációt.[55] Nettler az elidegenedést lényegében az amerikai társadalom konzervatív értékeinek elutasításával azonosította: „népszerűtlen averziók tartós fenntartása a családközpontúsággal, a tömegmédiával és a közízléssel, a jelenlegi eseményekkel, a népszerű ismeretterjesztéssel, a hagyományos vallással, a céltudatos életformával, a nacionalizmussal és a választási rendszerrel szemben."[56]

Az amerikai szociológiai paradigma konceptuális szűkössége csak Melvin Seeman rövid cikkének, az *On the Meaning of Alienation* (*Az elidegenedés*

to_MasikMarx.indd 57 2020. 12. 02. 23:18:2

jelentéséről) című írásnak 1959-es megjelenése után kezdett enyhülni, amely gyorsan a szakterület művelőinek kötelező referenciájává vált. Az elidegenedés öt fő típusának – hatalomnélküliség, jelentésnélküliség (vagyis az embert körülvevő események értelmének meglátására való képtelenség), normátlanság, elszigeteltség és önelidegenedés[57] – listája azt mutatja, hogy ő is elsődlegesen szubjektív nézőpontból közelítette meg a kérdést. Ehhez hasonló Robert Blauner értelmezése is *Alienation and Freedom* (*Elidegenedés és szabadság,* 1964) című munkájában. Szerinte az elidegenedés „a személyes tapasztalatok egy minősége, amely specifikus társadalmi leosztásokból ered",[58] bár kiterjedt kutatásai hatására okaiként „az óriási szervezetekben való munkát, és az ipari társadalmakat átitató személytelen bürokráciát" találta meg.[59]

Az amerikai szociológia ezt követőn általában olyan, alapvetően az emberi tudatosságot érintő jelenségként tekintett az elidegenedésre, ami az ipari termelés rendszeréhez kötődik, függetlenül attól, hogy ez a termelés kapitalista-e vagy szocialista.[60] Ez a megközelítés természetesen végképp leértékelte, illetve figyelmen kívül hagyta az elidegenedést meghatározó történelmi-társadalmi faktorokat, és egy olyan hiperpszichologizálást eredményezett, amely az elidegenedést nem társadalmi problémaként, hanem egyének patologikus tünetegyüttesének értelmezte, és ennélfogva egyéni szinten vélte kezelhetőnek.[61] Míg a marxista gondolkodásban az elidegenedés koncepciója a kapitalista termelési móddal szembeni legélesebb kritikák elemét képezte, a szociológia birodalmában intézményesülve, pusztán a társadalmi normáknak való egyéni meg nem felelés

to_MasikMarx.indd 58 2020. 12. 02. 23:18:2

jelenségévé redukálódott. Ehhez hasonlóan, az a kritikai dimenzió, amit az elmélet a filozófiában kapott (még az olyan gondolkodóknál is, akik meghaladhatatlannak feltételezték), a szociológiában illuzórikus semlegességnek adta át a helyét.[62]

E metamorfózis további hatása a koncepció elméleti elszegényedése volt. Az ember munkatevékenységéhez, társadalmi és intellektuális létéhez kapcsolódó komplex jelenségből az elidegenedést olyan parciális kategóriává fokozták le, amelyet azután a különféle kutatási specializációk igényei szerint szabdaltak fel.[63] Az amerikai szociológusok azzal érveltek, hogy e metodológiai választás következtében politikai felhangoktól mentesen, a tudományos objektivitás fényében elemezhették az elidegenedést. Valójában azonban ennek az apolitikus „fordulatnak" magától értetődőn megvoltak a politikai implikációi, hiszen az ideológiamentesség és az értéksemlegesség büszke lobogói mögött a domináns értékek és az uralkodó társadalmi rend védelmezése húzódott meg.

Vagyis az elidegenedés marxista és amerikai szociológiai felfogásának értelmezése között nem az volt a különbség, hogy az előbbi politikai, míg az utóbbi tudományos alapokon áll. Inkább arról volt szó, hogy míg a marxisták olyan értékeket vallottak, amelyek ellenségesen álltak szemben az amerikai társadalom domináns értékeivel, addig az amerikai szociológusok a fennálló társadalmi rend értékeit védelmezték, és azokat ügyesen az emberiség örökkévaló értékeiként állították be.[64] Az amerikai tudományos közéletben az elidegenedés elmélete valódi torzításon ment keresztül, hogy végül éppen azon társadalmi osztályok apologétái használják fel, amely osztályok ellen oly régóta irányult.[65]

to_MasikMarx.indd 59 2020. 12. 02. 23:18:2

Az elidegenedés *A tőké*ben és az azt előkészítő kéziratokban

Marx saját írásai igen fontosak voltak azok számára, akik ezzel a problémával foglalkoztak. A figyelem kezdetben a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* körül összpontosult, de azután új szövegek megjelenésével lehetőség nyílt alaposabban rekonstruálni e gondolat kifejlődését.

Az 1840-es évek második felétől Marx nem használta sűrűn az „elidegenedés" kifejezést; ez alól kivételt jelent első könyve, *A szent család* (1845), amit Engelsszel közösen írt, ahol némely, Bruno és Edgar Bauerrel szembeni polémiában jelenik meg a szó, illetve *A német ideológia* (1845–46) egy bekezdése, amelyet szintén Engelsszel írt. Miután elvetette *A német ideológia* kiadásának gondolatát, Marx *A bérmunka és tőke* hasábjain tért vissza az elidegenedés elméletéhez. Ez a füzet Marxnak a brüsszeli *Német Munkások Ligájá*ban 1847-ben tartott előadásain alapult, de azokban nem jelent meg az elidegenedés kifejezés, hiszen túl elvont lett volna a célközönség számára. Ezekben a szövegekben Marx arról írt, hogy a bérmunka nem tartozik a munkás saját „élettevékenységéhez", hanem „életének feláldozását" testesíti meg. A munkaerő olyan áru, amelyet a munkásnak „életéért cserében" el kell adnia, és „tevékenységének terméke, ezért nem is célja tevékenységének".[66]

> „És a munkás, aki tizenkét órán át sző, fon, fúr, esztergál, épít, lapátol, követ tör, terhet hord stb. – vajon élete megnyilvánulásának, életnek tekinti-e ezt a tizenkét órai szövést, fonást, fúrást, esztergálást, építést, lapát-

to_MasikMarx.indd 60 2020. 12. 02. 23:18:2

olást, kőtörést? Ellenkezőleg. Az élet ott kezdődik számára, ahol ez a tevékenyég megszűnik: az asztal mellett, a kocsmapultnál, az ágyban. A tizenkét órai munkának ellenben számára nem mint szövésnek, fonásnak, fúrásnak stb. van értelme, hanem mint keresetnek, amely az asztalhoz, a kocsmapulthoz, az ágyba juttatja. Ha a selyemhernyó azért fonna, hogy létét mint hernyó tengesse, tökéletes bérmunkás volna."[67]

Ezt követően az 1850-es évekig nem találunk utalásokat az elidegenedésre Marx életművében. Az 1848-as forradalmak bukását követően kénytelen volt Londonba emigrálni; ott pedig minden energiáját a politikai gazdaságtan tanulmányozására fordította, és néhány rövidebb történelmi témájú írásától[68] eltekintve nem publikált más könyvet. Mikor azonban újra gazdasági témába kezdett *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (ismertebb nevén a *Grundrisse*) írásakor, többször is használta az elidegenedés kifejezést. Ebben a szövegben sok szempontból visszaköszöntek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* tézisei, bár a *British Museum*ban folytatott közel évtizednyi kutatómunka után Marx sokkal alaposabban ki tudta fejteni azokat.

„A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyénnek a termelésben való részesedése itt mint az egyénekkel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelődésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással való ütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára

to_MasikMarx.indd 61 2020. 12. 02. 23:18:2

életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, független dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetősséggé."[69]

A *Grundrisse* elidegenedés-leírását elmélyíti a közgazdasági kategóriák mélyebb megértése, és a sokkal alaposabb társadalmi elemzés. Az elidegenedés és a csereérték közötti kapcsolat leírása ennek fontos aspektusa. És a modern társadalom e jelenségéről írott egyik legkáprázatosabb passzusban Marx az elidegenedést a tőke és az „eleven munkaerő" közötti ellentéttel is összeköti:

„Az eleven munka objektív feltételei úgy jelennek meg, mint elválasztott, önállósult értékek az eleven munkaképességgel mint szubjektív létezéssel szemben [...]. Az eleven munkaképesség objektív feltételei úgy vannak előfeltételezve, mint vele szemben önálló létezés, mint egy az eleven munkaképességtől megkülönböztetett és vele önállóan szemben álló szubjektum objektivitása; az újratermelés és értékesítés, azaz ezeknek az objektív feltételeknek a bővítése ezért egyszersmind egy idegen, a munkaképességgel közömbösen és önállóan szemben álló szubjektum gazdaságaként való újratermelésük és újonnan termelésük. Amit újratermelnek és újonnan termelnek, az nemcsak az eleven munka eme objektív feltételeinek a létezése, hanem önálló, azaz egy idegen szubjektumhoz tartozó értékként való létezésük ezzel az eleven munkaképességgel szemben. A munka objektív feltételei szubjektív létezésre tesznek szert az eleven munkaképességgel szemben – a tőkéből tőkés lesz."[70]

to_MasikMarx.indd 62 2020. 12. 02. 23:18:2

Nem a *Grundrisse* volt az érett Marx egyetlen, az elidegenedéssel is foglalkozó szövege. Öt évvel később *A közvetlen termelési folyamat eredményei* (1863–64) – amely *A tőke* kiadatlan hatodik fejezete címen is ismert – még közelebbi kapcsolatba hozták egymással az elidegenedés gazdasági és politikai elemzéseit. „A tőkésnek a munkás fölötti uralma ezért a dolognak az ember, a holt munkának az eleven munka, a terméknek a termelő fölötti uralma" – írta Marx.[71] A kapitalista társadalom előszeretettel „cseréli fel a munka társadalmi termelőerőit a tőke dologi tulajdonságaival",[72] hogy valóban végbemegy „a dolgok megszemélyesítése és a személyek eldologiasítása", amelynek következtében „a termelési eszközök, a tárgyi munkafeltételek úgy jelennek meg, hogy nem ők vannak alávetve a munkásnak, hanem a munkás jelenik meg úgy, hogy alá van vetve nekik."[73]

> A valóságban – érvelt Marx – „a tőke nem dolog, ahogy a pénz sem dolog. A tőkében, ahogy a pénzben a személyek meghatározott társadalmi termelési viszonyai úgy jelentkeznek, mint dolgoknak személyekhez való viszonyai, vagy meghatározott társadalmi kapcsolatok úgy jelennek meg, mint dolgok társadalmi természeti tulajdonságai. Bérmunkarendszer nélkül nincs értéktöbblet-termelés, értéktöbblet- termelés nélkül nincs tőkés termelés, tehát nincs tőke és nincs tőkés. Tőke és bérmunka (így nevezzük annak a munkásnak a munkáját, aki eladja saját munkaképességét) csak ugyanazon viszony két tényezőjét fejezik ki. A pénz nem válhat tőkévé anélkül, hogy ne cserélődne munkaképessége mint magától a munkástól vett árura. Másrészt a munka csak bérmunkaként jelenhet meg, mihelyt saját tárgyi feltételei úgy lépnek szembe vele,

to_MasikMarx.indd 63 2020. 12. 02. 23:18:2

mint önző hatalmak, idegen tulajdon, magáértvaló és magához ragaszkodó érték, egyszóval mint tőke. Ha tehát a tőke az anyagi oldalát tekintve – vagy azon használati értéket tekintve, melyekben létezik – csak magának a munkának a tárgyi feltételeiből állhat, formai oldalát tekintve ezeknek a tárgyi feltételeknek úgy kell szemben állniok a munkával, mint idegen, önálló hatalmaknak, mint olyan értéknek – tárgyiasult munkának – amely úgy viszonyul az eleven munkához, mint önmaga fenntartásának és gyarapításának puszta eszközéhez."[74]

A kapitalista termelési módban az emberi munka a tőke értékesülési folyamatának eszközévé válik, és „azáltal, hogy az eleven munkaképességet bekebelezik a tőke tárgyi alkotórészeibe, a tőke megelevenedett szörnyeteggé válik, és »működni« kezd, »mint hogyha teherbe esett vón«".[75] Ez a mechanizmus folyamatosan növekszik a termelési folyamat során. A tudományos fejlődés és a gépesítés – mindez a közösség társadalmi fejlődésének része – a tőke olyan erőivé válnak, amelyek úgy tűnnek, mintha a természetéhez tartoznának, és a kapitalista rend formájában állnak szemben a munkásokkal:

„a sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével nemcsak hogy ezek a dolgok – a munkának ezek a termékei, mind használati értékekként, mind csereértékekként – állnak lábra a munkással szemben és mint »tőke« szembelépnek vele, hanem a munka társadalmi formái is a tőke fejlődési formáiként és ezért a társadalmi munka így kifejtett termelőerői a tőke termelőerőiként jelentkeznek. Mint ilyen társadalmi erők, a munkával szemben »kapitalizálódtak«. Valójában a kooperációbeli

to_MasikMarx.indd 64 2020. 12. 02. 23:18:2

közösségi egység, a munkamegosztásbeli kombináció, a természeti erőknek és a tudományoknak, a munka termékeinek gépi berendezésként való alkalmazása – mindez az egyes munkásokkal úgy lép szembe, mint ami idegen, dologi, készen talált, mint ami közreműködésük nélkül és gyakran ellenére van, önállóan, mint puszta létezési formái a tőlük független és felettük uralkodó munkaeszközöknek, amennyiben ezek dologiak; s a tőkésben vagy alantasaiban (képviselőiben) testet öltött értelme és akarata az összműhelynek, amennyiben ezt saját kombinációjuk alakította ki – mint a tőkének, amely a tőkésben él, a funkciói."[76]

Ebben a folyamatban a tőke „igen titokzatos lénnyé válik". „A munkafeltételek mint társadalmi hatalmak tornyosulnak fel a munkással szemben és ebben a formában kapitalizálódtak."[77]

Az 1960-as évektől *A tőke* kiadatlan hatodik fejezetének, és különösen a *Grundrisse*nek a terjedése kikövezte az utat az elidegenedés olyan új értelmezése előtt, amely eltért a szociológiában és a pszichológiában uralkodó paradigmáktól. Ezt a koncepciót az elidegenedés gyakorlati meghaladásának igénye mozgatta, vagyis a társadalmi mozgalmak, pártok és szakszervezetek politikai akcióinak igénye a munkásosztály élet- és munkakörülményeinek megváltoztatására. Azoknak a szövegeknek a kiadása, amelyekre (a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* után) úgy tekintettek, mint Marx elidegenedés-textusainak „második generációjára", nem csupán koherens elméleti alapot nyújtott az elidegenedés további tanulmányozásához, de mindenekelőtt annak a páratlan politikai és társadalmi mozgalomnak az antikapitalista ideológia platformjává vált, amely ebben az

to_MasikMarx.indd 65 2020. 12. 02. 23:18:2

időben robbant ki világszerte. Az elidegenedés kilépett a filozófiai könyvek lapjai közül, meghódította az egyetemi előadótermeket, az utcát, a munkások harcainak helyszíneit, és a burzsoá társadalom átfogó kritikájává emelkedett.

Árufetisizmus és az elidegenedés feloldódása

Marx egyik legdúsabb szövege az elidegenedésről *A tőke* híres, „Az áru fétisjellege és ennek titka" című fejezetében olvasható, ahol kimutatja, hogy a kapitalista társadalomban az emberek felett az általuk létrehozott termékek gyakorolnak uralmat. Így az emberek közötti viszonyok „nem mint a személyek közvetlenül társadalmi viszonyai magában a munkájukban, hanem inkább mint a személyek dologi viszonyai és a dolgok társadalmi viszonyai" jelennek meg.[78]

> „Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, tehát a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E quid pro quo [felcserélés] révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak. Így egy dolog fényhatása a látóidegre nem úgy jelentkezik, mint magának a látóidegnek szubjektív ingere, hanem mint a szemen kívül levő dolognak tárgyi formája. De a látásnál valóban fény vetődik egy dologról, a külső

to_MasikMarx.indd 66 2020. 12. 02. 23:18:2

tárgyról, egy másik dologra, a szemre. Ez fizikai viszony fizikai dolgok között. Ezzel szemben az áruformának és a munkatermékek értékviszonyának, amelyben ez megjelenik, semmi köze sincs a munkatermékek fizikai természetéhez és az ebből eredő dologi vonatkozásokhoz. Csak maguknak az embereknek meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt szemükben dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti. Ahhoz tehát, hogy valami hasonlót találjunk, a vallás világának ködös tájai felé kell fordulnunk. Itt az emberi fej termékei saját élettel megajándékozott, egymással és az emberekkel viszonyban álló önálló alakoknak tűnnek fel. Ugyanígy vagyunk az áruvilágban az emberi kéz termékeivel. Ezt nevezem fetisizmusnak, amely a munkatermékekhez hozzátapad, mihelyt áruként termelik őket, és amely ezért az árutermeléstől elválaszthatatlan."[79]

E meghatározás két elemében is világosan elkülöníti a marxi elidegenedés-koncepciót a legtöbb fentebb tárgyalt szerzőétől. Először is, Marx a fetisizmust nem egyéni, hanem társadalmi problémaként értelmezi, nem az elme teremtményeként, hanem valódi hatalomként, az uralom egy sajátos módozataként, amely a piacgazdaságban gyökerezik, amely a tárgyakat szubjektumokká alakítja. Éppen ezért Marxnál az elidegenedés elemzése nem korlátozódik az egyes nők és férfiak nyugtalanságának vizsgálatára, hanem kiterjed az ennek alapjául szolgáló társadalmi folyamatokra és termelőtevékenységekre is. Másodszor, Marx számára a fetisizmus a termelés egy szigorúan meghatározott történelmi valóságában jelentkezik, vagyis a bérmunka valóságában. Nem általában az emberek és a dolgok közötti viszony része, hanem az

to_MasikMarx.indd 67 2020. 12. 02. 23:18:2

emberek és egy sajátos objektivitás, az áruforma közötti kapcsolat.

A burzsoá társadalomban az emberi tehetségek és kapcsolatok dolgok lehetőségeivé és dolgok közötti kapcsolatokká válnak. Ezt nevezte Lukács eldologiasodásnak, vagyis az elidegenedést az emberi kapcsolatok szemszögéből illusztrálta, míg a fetisizmus koncepcióját az áruviszonyok világára alkalmazta. Mindazok elnézését kérve, akik szerint az elidegenedés elmélete nem jelenik meg Marx érett munkáiban, mi azt hangsúlyozzuk, hogy az árufetisizmus elmélete nem kiváltotta az elidegenedését, hanem csupán annak egy aspektusát jelenti.[80]

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* és *A tőke,* illetve annak előkészítő kéziratai között látható elméleti fejlődés mindazonáltal nem csupán annyiban áll, hogy az utóbbiak precízebben határozzák meg az elidegenedést. Azokat az intézkedéseket is újragondolják, amelyeket Marx szükségesnek tartana az elidegenedés meghaladásához. Míg 1844-ben úgy vélte, hogy az emberek megszüntethetik az elidegenedést, ha felszámolják a magántermelést és a társadalmi munkamegosztást, addig *A tőke* és az előkészítő kéziratok már sokkal összetettebb problémának ábrázolják az elidegenedés-mentes társadalomhoz vezető utat. Marx fenntartotta, hogy a kapitalizmus olyan rendszer, amelyben a munkás a tőkének, illetve a tőke teremtette viszonyoknak van alávetve. Mindazonáltal a kapitalizmus megteremtette egy fejlettebb társadalom lehetőségét, és pozitívumait kiterjesztve az emberiség képes lehet a társadalmi fejlődés ezáltal megnyíló gyorsabb útján haladni. Marx szerint, a rendszer, amely hatalmas vagyonokat halmozott fel kevesek kezében, míg a munkások tömegei számára

to_MasikMarx.indd 68 2020. 12. 02. 23:18:2

megfosztottságot és kizsákmányolást hozott, egy szabad emberekből álló egyesüléssel cserélhető fel, „akik közös termelési eszközökkel dolgoznak, és sok egyéni munkaerejüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki”.[81] Ez a termelési mód különbözni fog a bérmunkától, hiszen meghatározó jellemzői kollektív irányítás alá kerülnek, közvetlenül általános jelleget öltenek, és a munkát valódi társadalmi tevékenységgé alakítják át. Ez a társadalom-felfogás szöges ellentéte a Hobbes-féle „mindenki harca mindenki ellen” képének; megalkotása nem puszta politikai folyamat, hanem a termelési viszonyok átalakítását is szükségszerűen magában foglalja. Ám a munkafolyamatban egy ilyen változásnak megvannak a maga korlátai:

> „A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmiasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre.”[82]

Ez a posztkapitalista termelési mód, együttesen a tudományos-technikai fejlődéssel és az abból következő munkaidő-csökkenéssel megteremti egy új társadalmi formáció lehetőségét, ahol a tőke által kikényszerített, a tőke törvényszerűségeinek alávetett elidegenedett munka fokozatosan átadja helyét a tudatos, kreatív tevékenységnek, amely már kitör a szükségszerűség igájából, ahol valódi társadalmi kapcsolatok veszik át az áru és a pénz törvényei által

to_MasikMarx.indd 69 2020. 12. 02. 23:18:2

diktált véletlenszerű csereaktusok helyét.[83] Ez már nem a tőke szabadságának a tere, hanem a valódi emberi szabadságé.

Jegyzetek

1 *Histoire et conscience de classe*. Traduit par Kostas Axelos et Jacqueline Bois. Páris, Minuit, 1960.
2 Georg Lukács: *History and Class Consciousness*. Cambridge, MA. MIT Press, 1971. xxiv.
3 Isaak Illich Rubin: *Essays on Marx's Theory of Value*. Detroit, Black & Red, 1972, 5.
4 Uo. 28.
5 Uo. 59.
6 Marx valójában már 1844, a Gazdasági-filozófiai kéziratok megírása előtt is használta az elidegenedés koncepcióját. Egy, a *Deutsch-Französische Jahrbücher*-ben (1844 februárjában) megjelent cikkében így írt: „A történelem feladata tehát, hogy miután az igazság túlvilága eltűnt, felépítse az evilág igazságát. Mindenekelőtt a filozófiának, amely a történelem szolgálatában áll, feladata, hogy – miután az ember önmagától való elidegenülésének szent formája lelepleződött – önmagától való elidegenülését világi formáiban leleplezze. A mennyország kritikája ezzel a föld kritikájává, a vallás kritikája a jog kritikájává, a teológia kritikája a politika kritikájává változik." Karl Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: *Marx-Engels Művei* (MEM) 1. köt. 379.
7 Vö. Marcella D'Abbiero: *Alienazione in Hegel. Usi e significati di Entäusserung, Entfremdung Veräusserung*. Róma, Edizioni dell'Ateneo, 1970. 25–27.
8 Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára (MLKK), Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 27. 39.
9 Uo. 41.

to_MasikMarx.indd 70 2020. 12. 02. 23:18:2

10 Uo. 43. Marx elidegenedés-tipológiájának négy pontjához lásd: Bertell Ollman: *Alienation.* New York, Cambridge University Press, 1971. 136–152.
11 Uo. 45.
12 Uo. 112. (A James Mill-kivonatok közé írt jegyetek.)
13 Martin Heidegger: *Being and Time.* Harper, San Francisco, 1962. 220–221. (Első magyar kiadás: Budapest, Gondolat könyvkiadó, 1989; 2. jav. kiad.: Osiris, 2004.) A *Történelem és osztálytudat* új kiadásához írt 1967-es előszavában Lukács rámutatott, hogy Heideggernél az elidegenedés olyan, politikailag ártalmatlan koncepcióvá válik, amely „egy társadalomkritikát egyszerű filozófiai problémává szublimál". Heidegger Marx elidegenedés-koncepciójának jelentését is igyekezett kiforgatni: „Levél a humanizmusról" című írásában (1946) elismerően megjegyzi, hogy „az elidegenedéssel [Marx] a történelem egy esszenciális dimenzióját tárja fel" (Martin Heidegger: Letter on Humanism. In: *Basic Writings.* London, Routledge, 1993, 243.) – ám ez olyan félrevezető megfogalmazás, amelynek semmi alapja nincs Marx írásaiban.
14 Herbert Marcuse: On the Philosophical Foundation of the Concept of Labor in Economics. *Telos,* 16 (1973. nyár), 25.
15 Uo. 16–17.
16 Uo. 25.
17 Uo.
18 Uo. 14–15.
19 Herbert Marcuse: *Eros and Civilization.* Boston, Beacon Press, 1966. 45.
20 Uo. 46–47. Georges Friedmann hasonló véleményen volt, amikor a *The Anatomy of Work* (New York, Glencoe Press, 1964) című művében arról írt, hogy az elidegenedés csupán a munka uralma alól való felszabadulással haladható meg.
21 Marcuse: *Eros and Civilization.* i. m. 156.
22 Uo. 155.

to_MasikMarx.indd 71 2020. 12. 02. 23:18:2

23 Uo. 198.
24 Uo. 155. Vö.: „[E]gy libidós racionalitás, amely nem csupán kompatibilis a civilizált szabadsággal, de elősegíti, hogy az tovább fejlődjön." (199.) A technológia és a fejlődés viszonyához lásd Kostas Axelos: *Alienation, Praxis, and Techné in the Thought of Karl Marx*. Austin/London, University of Texas Press, 1976.
25 Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. New York, Seabury Press, 1972.
26 Lásd Sigmund Freud: *Civilization and Its Discontents*. New York, Norton, 1962. 62.
27 Erich Fromm: *The Sane Society*. New York, Fawcett, 1965. 111.
28 Erich Fromm: *Marx's Concept of Man*. New York, Frederick Ungar, 1961. 56–57. Az elidegenedés specifikus jellegének ez a félreértése megjelenik Frommnak az 1960-as években született hasonló tárgyú írásaiban is. Egy 1965-ös esszéjében ezt írta: „Az embernek meg kell vizsgálnia azt is, hogy az elidegenedés jelensége miként kapcsolódik a nárcizmushoz, a depresszióhoz, a fanatizmushoz, és a bálványok iránti rajongáshoz, amennyiben azt teljes egészében meg akarjuk érteni." The Application of Humanist Psychoanalysis to Marx's Theory. In: Erich Fromm (ed.): *Socialist Humanism*. New York, Doubleday, 1965. 221.
29 Lásd Alexandre Kojève: *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Ithaca, Cornell University Press, 1980.
30 Jean Hyppolite: *Studies on Marx and Hegel*. New York/London, Basic Books, 1969. 88.
31 Vö.: István Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. London, Merlin Press, 1970, 241 skk.
32 Hannah Arendt: *The Human Condition*. Chicago, University of Chicago Press, 1958. 253–254.
33 Uo. 254.
34 A berlini Marxizmus–leninizmus Intézet vezetői egyenesen kihagyták a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat 1944-*

to_MasikMarx.indd 72 2020. 12. 02. 23:18:2

ből-t a kanonikus *Marx–Engels Werke* (az összkiadás) számozott kötetei közül. [A szerző téved, a mű a 42. kötetben olvasható – *A szerk.*]

35 Adam Schaff: *Alienation as a Social Phenomenon.* Oxford, Pergamon Press, 1980. 100.

36 Vö. Daniel Bell: The rediscovery of Alienation: Some notes along the quest for the historical Marx. *Journal of Philosophy,* vol. LVI, 24 (1959. november), 933–952., amely szerint „bár az ember rokonszenvezhet az elidegenedés elképzelésével, csupán további mítoszképzés, ha ez a koncepciót Marx központi gondolataként olvassuk vissza"; uo. 935.

37 Henri Lefèbvre: *Critique of Everyday Life.* London, Verso, 1991. 53.

38 Lucien Goldmann: *Recherches dialectiques.* Paris, Gallimard, 1959. 101.

39 Így például Richard Schacht (*Alienation.* Garden City, Doubleday, 1970) megjegyezte, hogy „nincs már olyan aspektusa a mai világnak, amelyet ne írtak volna le az »elidegenedés« terminusaival" (iix); Peter C. Ludz (Alienation as a Concept in the Social Sciences. In: Felix Geyer – David Schweitzer (ed.): *Theories of Alienation.* Martinus Leiden, Nijhoff, 1976) pedig arra mutatott rá, hogy „az elmélet népszerűsége csak tovább növeli a már meglévő terminológiai többértelműséget". (3.)

40 Vö.: David Schweitzer: Alienation, De-alienation, and Change: A critical overview of current perspectives in philosophy and the social sciences. In: Giora Shoham (ed.): *Alienation and Anomie Revisited.* Tel Aviv, Ramot, 1982. Schwitzer szerint, „az elidegenedés jelentése gyakran annyira felhígul, hogy immár elveszíti minden jelentését". (57.)

41 Guy Debord: *A spektákulum társadalma.* 43. tézis. (Erhardt Miklós fordítása.) MTA Művészettörténeti Kutatóintézet. Budapest, Balassi, 2006.

42 Uo. 17. tézis.

43 Uo. 32. tézis.

to_MasikMarx.indd 73 2020. 12. 02. 23:18:2

44 Uo. 36. tézis.
45 Uo. 185. tézis.
46 Uo. 42. tézis.
47 Jean Baudrillard: *The Consumer Society.* London, Sage, 1998. 191.
48 Uo. 195–196.
49 Uo. 196.
50 Lásd például: John Clark: Measuring alienation within a social system. *American Sociological Review,* vol. 24, n. 6 (1959. december), 849–852.
51 Lásd Schweitzer: *Alienation…* i. m. (40. jegyzet), 36–37.
52 Ennek az álláspontnak jó példája Walter Kaufman előszava Schacht fentebb már idézett művéhez. A „The Inevitability of Alienation" (Az elidegenedés elkerülhetetlensége) címet viselő szövegben Kaufman így ír: „az elidegenedés nélküli élet értéktelen élet; a fontos az, hogy miként tudjuk megerősíteni az embereket az elidegenedés elviselésére". Schacht, i. m. lvi.
53 Schacht: *Alienation*, i. m. 155.
54 Seymour Melman: *Decision-making and Productivity*. Oxford, Basil Blackwell, 1958. 18, 165–166.
55 A kérdések között, amelyekkel Nettler meg akarta határozni az „idegenedési orientációt", ilyenek szerepeltek: „Szeret tévézni? Mi a véleménye az új amerikai gépkocsikról? Olvas reader's Digestet? Szeret részt venni egyházi eseményeken? Érdeklik a nemzeti sportok (amerikai futball, baseball)? (A measure of alienation. *American Sociological Review*, vol. 22, no. 6 [1957. december], 675). Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a negatív válaszok az elidegenedést jelzik: „nemigen kétséges, hogy ezek a mérések meghatározzák az elidegenedés egy dimenzióját társadalmunkban".
56 Uo. 674. Mindennek igazolására Nettler megjegyzi: „arra a kérdésre, hogy »Képes lenne-e ön egy másmilyen kormányzati formában élni, mint a jelenlegi?«, mindenki az elfogadás valamiféle jelzésével válaszolt, és senki sem vetette ezt el" (uo.). Nettler egészen odáig

to_MasikMarx.indd 74 2020. 12. 02. 23:18:2

jutott, hogy „az elidegenedés a kreativitáshoz kapcsolódik. Feltételezhető, hogy a kreatív tudósok és művészek [...] elidegenedett emberek [...], hogy az elidegenedésük összefügg az altruizmussal [és] elidegenedésük bűnözői viselkedéshez vezethet" (676–677).

57 Melvin Seeman: On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review,* vol. 24, no. 6 (1959. december), 783–791. 1972-ben ehhez hatodik pontként hozzáadta még a kulturális elidegenedést is. (Lásd Melvin Seeman: Alienation and Engagement. In: Angus Campbell – Philip E. Converse (eds.): *The Human Meaning of Social Change.* New York, Russell Sage, 1972. 467–527.)

58 Robert Blauner: *Alienation and Freedom.* Chicago, University of Chicago Press, 1964. 15.

59 Uo. 3.

60 Vö.: Walter R. Heinz: Changes in the Methodology of Alienation research. In: Felix Geyer – Walter R. Heinz: *Alienation, Society and the Individual*. New Brunswick/London, Transaction, 1992, 217.

61 Lásd Felix Geyer – David Schweitzer: Introduction. In: uő (ed.): *Theories of Alienation* (39. jegyzet), xxi–xxii, és Felix Geyer: A General Systems Approach to Psychiatric and Sociological De-alienation. In: Giora Shoham (ed.): i. m. (40. jegyzet), 141.

62 Lásd: Geyer – Schweitzer: Introduction, i. m. xx–xxi.

63 David Schweitzer: Fetishization of Alienation: Unpacking a Problem of Science, Knowledge, and reified Practices in the Workplace. In: Felix Geyer (ed.): *Alienation, Ethnicity, and Postmodernism.* Westport, Connecticut/London, Greenwood Press, 1996, 23.

64 Vö.: John Horton: The Dehumanization of Anomie and Alienation: a problem in the ideology of sociology. *The British Journal of Sociology*, vol. XV, no. 4 (1964), 283–300, és David Schweitzer: *Fetishization of Alienation,* i. m. 23.

65 Lásd Horton: Dehumanization, i. m. Ezt a tézist büszkén védelmezte Irving Louis Horowitz is: The Strange

to_MasikMarx.indd 75 2020. 12. 02. 23:18:2

Career of Alienation: how a concept is transformed without permission of its founders. In: Felix Geyer (ed.): i. m. (63. jegyzet), 17–19. Horowitz szerint „az elidegenedés ma már sokkal inkább a társadalomtudományok, mint a társadalmi tiltakozás része. Ez a változás annak az egyre inkább terjedő felismerésnek a következménye, hogy az olyan terminusok, mint »elidegenedve lenni«, semmivel sem inkább vagy kevésbé értékfüggők, mint integráltak." Az elidegenedés elméletét így „az emberi létezés kifejezéseibe burkolták [...] inkább pozitív, mint negatív erővé vált. Az elidegenedést már nem annyira úgy tekintették, mint amelynek során az ember elválik esszenciális természetétől az indusztriális kapitalizmus kegyetlen viszonyai miatt, hanem mint valamiféle elidegeníthetetlen jogot, ami egyesek számára kreatív energiákat ad, mások számára a személyes különlegesség kifejezésének eszközét." (18.)

66 Karl Marx: *Bérmunka és tőke.* MEM 6. 389.

67 Uo. 390. (Kiemelés az eredetiben.)

68 „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája"; „Leleplezések a kölni kommunista perről"; Leleplezések a XVIII. század diplomáciai történetéről".

69 Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* MEM 46/I. 74.

70 Uo. 347. (Kiemelések az eredetiben.)

71 Karl Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei.* A tőke kiadatlan hatodik fejezete. (Glavina Zsuzsa és Lissauer Zoltán fordítása.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 60.

72 Uo. 138.

73 Uo. 133.

74 Uo. 78. (Kiemelések az eredetiben.)

75 Uo. 80. (A belső idézet: Goethe: *Faust I.*; Czerny József fordítása.)

76 Uo. 133–134. (Kiemelések az eredetiben.)

77 Uo. 135. (Kiemelések az eredetiben.)

78 Karl Marx: *A tőke.* I. kötet. MEM. 23. 75–76.

to_MasikMarx.indd 76 2020. 12. 02. 23:18:2

79 Uo. 75.
80 Vö. Schaff: *Alienation as a Social Phenomenon*. i. m. 81.
81 Karl Marx: *A tőke*. I. könyv. MEM. 23. 80.
82 Karl Marx: *A tőke*. III. könyv. MEM 25. 272–273.
83 Helyszűke miatt azoknak a befejezetlen, részben ellentmondásos elképzeléseknek az elemzése, amelyeket Marx a nem elidegenedett társadalomról felvázolt, egy másik tanulmány témája lesz.

to_MasikMarx.indd 77 2020. 12. 02. 23:18:2

A *Grundrisse* terjesztése és fogadtatása világszerte

Fejezet a marxizmus történetéből

1858–1953: száz év magány

Amikor 1858-ban Marx befejezte a *Grundrisse* írását, és nekilátott *A politikai gazdaságtan bírálatához* (*Zur kritik der politischen Ökonomie*) című műve kidolgozásának, akkor a korábbiból egyes részeket átvett ebbe az újabb művébe, de aztán soha többé nem nyúlt hozzá. Tény, hogy az 1861–1863 közötti időszakban született kéziratokat leszámítva, *A tőke* előkészítő tanulmányaiban egyetlen alkalommal sem hivatkozik a *Grundrisse*re, pedig bevett szokása volt, hogy korábbi műveire utal, sőt, hogy teljes szövegrészeket változatlanul átemel újabb írásaiba. A *Grundrisse* azokkal a vázlatokkal hevert együtt, amiket a szerző nem szándékozott hasznosítani, mivel olyan specifikus problémák elemzésébe merült bele, amelyekkel e vázlatok nem foglalkoztak.

Teljességgel biztosan nem állíthatjuk, hogy Friedrich Engels sem olvasta soha a *Grundrisse*t, de azt igen, hogy ennek meglehetősen nagy a valószínűsége. Köztudott, hogy Marxnak *A tőke* első kötetét sikerült csak befejeznie, és a második, illetve a harmadik kötet félbehagyott kéziratait Engels válogatta és rendezte kiadásra. E válogatás során Engels minden bizonnyal több tucatnyi, *A tőke* előtanulmányaként született jegyzetfüzetet nézett át, és így joggal feltételezhetjük,

to_MasikMarx.indd 79 2020. 12. 02. 23:18:2

hogy miközben a kézirathegyekben rendet kívánt teremteni, a *Grundrisst* is átlapozta és nyilván arra következtetésre jutott, hogy *A tőke* egy korai változata – még az 1859-ben írott *A politikai gazdaságtan bírálatához* című mű megszületése előtti –, vagyis hogy nem veheti hasznát a kötetek összeállításában. Ráadásul Engels soha nem tett említést a *Grundrisséről*, sem *A tőke* általa sajtó alá rendezett két kötetéhez írott előszavában, sem kiterjedt levelezésében.

Engels halála után Marx eredeti kéziratainak java Berlinbe, a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) archívumába került, ahol az elképzelhető legnagyobb mellőzésben részesültek. A párton belül dúló politikai csatározások útját állták annak, hogy Marx hagyatékának számos, jelentős darabja megjelenhessen; mi több, a kéziratok szétszóródtak, és ez a helyzet eredményezte, hogy műveinek teljes kiadása olyan hosszú ideig váratott magára. Még azzal sem törődött senki, hogy Marx intellektuális örökségéről részletes, alapos leltárt készítsen, és ez vezetett aztán ahhoz, hogy a *Grundrisse* a többi kézirat között lappangott.

Ebben az időszakban mindössze egy részlete látott napvilágot, és ez a „Bevezetés" volt, amit Karl Kautsky 1903-ban a *Die Neue Zeit* hasábjain adott közre egy rövidke jegyzet kíséretében, mely szerint „a vázlattöredék" 1857. augusztus 23-án készült. Mivel Kautsky úgy vélte, a szöveget Marx fő művéhez bevezetőként írta, ezért az *Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie* (Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához) címet adta neki, és kijelentette, hogy „töredékes jellege ellenére" a szöveg „számtalan új megközelítést kínál" (Marx 1903, 710, n. 1). A publikáció jelentős visszhangot keltett: hamarosan napvilágot látott a francia (1903) és az angol nyelvű

to_MasikMarx.indd 80 2020. 12. 02. 23:18:2

(1904) fordítás is, és hamarosan még szélesebb körben vált ismertté, amikor Kautsky 1907-ben *A politikai gazdaságtan bírálatához* című Marx-mű függelékeként megjelentette. Az első fordításokat továbbiak követték, így például 1922-ben oroszul, 1926-ban japánul, 1927-ben görögül és 1930-ban kínaiul is megjelent; végül ez lett az egész marxi elmélet egyik legtöbbet hivatkozott és legtöbbször értelmezett darabja.

A szerencse rámosolygott a „Bevezetés"-re, ám a *Grundrisse* egészében az ismeretlenség homályába merült hosszú időre. Alig hihető, hogy Kautsky a „Bevezetés" felfedezésekor nem bukkant volna rá az egész kéziratra, de erre egyetlen esetben sem utalt. És egy kicsivel később, 1905 és 1910 között, amikor elhatározta, hogy közreadja Marx néhány korábban ismeretlen művét, elsődlegesen az 1861–1863 között írott munkákra koncentrált, amiknek az *Értéktöbblet-elméletek* címet adta.

A *Grundrisse* felfedezésére végül 1923-ban került sor; David Rjanazov, a moszkvai *Marx–Engels Intézet* (MEI) igazgatója és a *Marx Engels Gasamtausgabe* (MEGA), azaz Marx és Engels összes művei kiadásának felelős szerkesztője bukkant rá a kéziratok között. Miután a hagyatékot Berlinben áttanulmányozta, jelentésében beszámolt a moszkvai *Szocialista Akadémiá*nak a *Grundrisse* létezéséről, Marx és Engels irodalmi hagyatékáról:

> „Marx iratai között újabb nyolc jegyzetfüzetet találtam, amelyek közgazdasági tanulmányokat tartalmaznak [...]. A kéziratok valószínűleg az 1850-es évek közepén íródtak, és Marx művének [*A tőké*nek] első vázlatát tartalmazza, amelynek a szerző még nem adott címet ekko-

to_MasikMarx.indd 81 2020. 12. 02. 23:18:2

riban; ez ugyanakkor *A politikai gazdaságtan bírálatához* című mű első változatának [is] tekinthető" (Rjazanov 1925, 393–394.).[1]

„Az egyik jegyzetfüzetben – folytatja Rjazanov – Kautsky megtalálta *A politikai gazdaságtan bírálatához* című mű »Bevezetését«", és úgy véli, hogy *A tőke* előtanulmányainak kéziratai „kiemelkedő jelentőséggel bírnak abból a szempontból, hogy rávilágítanak Marx intellektuális fejlődésének történetére és jellemző kutatási és munkamódszerére" (Rjazanov 1925, 394.).

A MEGA kiadásáról a MEI, a frankfurti *Társadalomkutató Intézet* és a Német Szociáldemokrata Párt (amely még ekkor is a Marx–Engels hagyaték őrzője volt) által kötött megállapodás értelmében, több más kiadatlan írással együtt, a *Grundrisséről* is fényképmásolat készült, és ezt a moszkvai szakértők kezdték tanulmányozni. 1925 és 1927 között a MEI munkatársa, Pavel Veller katalógusba vette *A tőke* összes előkészítő tanulmányát, amik sorában az első éppen a *Grundrisse* volt. 1931-re elkészült a teljes mű desifrírozása és gépelése, és 1933-ban oroszul megjelent egy része is, „A pénzről szóló fejezet" címmel, amit két évvel később németül is kiadtak. Végül 1936-ban a Marx–Engels–Lenin Intézet (MELI, a MEI utódintézménye) a *Grundrisse* szövegét tartalmazó nyolc jegyzetfüzetből hatot megszerzett, s ezzel lehetővé vált a felmerült szerkesztői problémák megoldása is.

1939-ben Marx jelentős kéziratai közül utolsóként végül megjelent Moszkvában életének egyik legtermékenyebb korszakából való, terjedelmes műve, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (*Rohent-*

to_MasikMarx.indd 82 2020. 12. 02. 23:18:2

wurf) 1857–1858 címmel, amit Pavel Veller adott a kéziratnak. Két évvel később napvilágot látott egy *Függelék* (*Anhang*) is, amelyben Marxnak az 1850–1851-ben Ricardo *A politikai gazdaságtan és az adózás elvei* című művéhez írott kommentárjai, Bastiat és Carey nézeteinek bírálata, a *Grundrisséhez* készített saját kezű tartalomjegyzéke, továbbá az 1859-es *A politikai gazdaságtan bírálatához* készített előtanulmányainak szövege (az ún. *Urtext*) szerepelt. Az 1939-es kiadásban a MELI bevezetője rávilágított a szöveg kivételes jelentőségére: „[...] az 1857–1858-ban írott kézirat, amely teljességében ebben a kötetben lát először napvilágot, Marx közgazdasági műveinek sorában meghatározó fejlődési fokot jelentett" (Marx-Engels-Lenin-Institut 1939, VII.).

Bár a szerkesztői alapelvek és a kiadvány formája megegyezett a MEGA köteteivel, a *Grundrisse* mégsem került be a kötetek sorába, hanem önálló kiadványként jelent meg. Mi több, a második világháború közelsége hatással volt a mű további sorsára: gyakorlatilag az ismeretlenség homálya fedte. Az első kiadás háromezer példánya hamarosan különleges ritkasággá változott, és csak néhány példány került ki a Szovjetunióból. A *Grundrisse* az 1928 és 1947 között megjelent *Szocsinyényija* – Marx és Engels műveinek első orosz nyelvű gyűjteményes kiadása – kötetei között nem szerepelt, az első német kiadásra pedig csak 1953-ban került sor. Míg egyfelől megdöbbentő, hogy egy olyan szöveg, mint a *Grundrisse,* egyáltalán megjelenhetett a sztálini korszakban, hiszen az akkoriban vitathatatlannak tekintett „dialmat" – a szovjet típusú „dialektikus materializmus" – kánonjához képest eretnekségeket tartalmazott, másfelől azonban nem szabad elfeled-

to_MasikMarx.indd 83 2020. 12. 02. 23:18:2

keznünk arról, hogy akkoriban ez volt a legjelentősebb olyan Marx-szöveg, amely Németországban ismeretlen volt. Amikor végül Kelet-Berlinben harmincezer példányban megjelent, a kiadás a *Karl Marx Jahr,* a Marx-évforduló (a szerző születésének százharmincötödik és halálának hetvenedik éve) egyik ünnepi eseménye lett.

Így esett, hogy az 1857–1858-ban írott *Grundrisse* világszerte csak 1953-tól, „száz év magányt" követően olvasható.

Világszerte ötszázezer példányban hozzáférhető a könyv

Annak ellenére, hogy ennek a jelentős, *A tőke* előtt íródott új kéziratnak számottevő visszhangja volt, illetve hogy milyen kiemelkedő elméleti értéknek tekintik világszerte, a *Grundrisse* további fordításai meglehetősen sokat vártattak magukra.

A „Bevezetés" mellett egy másik kivonat, „A tőkés termelést megelőző formák" keltett először érdeklődést. Ezt a szöveget 1939-ben fordították oroszra, azután 1947–1948-ban oroszról japánra. Ezt követően ennek a részletnek az önálló kiadása német nyelven, illetve angol nyelvű fordítása végre meghozta a szélesebb körű ismertséget: a német kiadás 1952-ben jelent meg a *Kleine Bücherei des Marxismus-Leninismus* (Kis marxista–leninista könyvtár) című sorozat részeként, s ez szolgált alapul a magyar és az olasz fordítás elkészítéséhez (magyarul 1953-ban, olaszul pedig 1954-ben); az angol nyelvű kiadás pedig, amely 1964-ben készült el, lehetővé tette a mű megismerését az angol nyelvű olvasóközönség számára, és az argent-

to_MasikMarx.indd 84 2020. 12. 02. 23:18:2

ínai (1966) és spanyolországi (1967) megjelenés révén elérhetővé vált a spanyol nyelvű olvasók számára is. Eric Hobsbawm, az angol nyelvű kiadás szerkesztője, a marxi szöveg elé bevezetőt írt, amiben kiemelte a mű jelentőségét: *A tőkés termelést megelőző* – írja – „jelentették Marx legszisztematikusabb kísérletét a történelmi evolúció problémájának megragadására", és „kétségek nélkül megállapíthatjuk, hogy minden olyan marxista történeti elemzés, amely figyelmen kívül hagyja [ezt a művet], ezen írás fényében újragondolandó" (Hobsbawm 1964, 10.). Világszerte egyre több társadalomtudós látott hozzá a szöveg értelmezéséhez, ami számos újabb nyelven jelent meg, és mindenhol jelentős történelmi és elméleti vitákat eredményezett.

A *Grundrisse* teljes szövegének fordításaira az 1950-es évek végétől került sor; a mű lassan, de feltartóztathatatlanul beszivárgott a köztudatba, és ez végső soron elvezetett Marx életművének alaposabb és bizonyos tekintetben a korábbiaktól eltérő megítéléséhez. A mű legkiválóbb értelmezői az eredeti, német nyelvű szöveggel küzdöttek meg, de szélesebb körű tanulmányozására – mind a németül nem olvasó társadalomtudósok, mind pedig különösen a politikai aktivisták és az egyetemi hallgatók körében – azt követően került sor, hogy a nemzeti nyelvű fordítások is napvilágot láttak.

Az első fordítások Keleten jelentek meg: Japánban (1958–1965), illetve Kínában (1962–1978). Az orosz nyelvű kiadásra a Szovjetunióban csak 1968–1969-ben került sor; ekkor a *Grundrisse* a *Szocsinyenyija* (1955–1966) második, kibővített kiadásának pótköteteként szerepelt. Az, hogy a korábbi kiadásból ez a mű kimaradt, azzal a súlyos következménnyel

to_MasikMarx.indd 85 2020. 12. 02. 23:18:2

járt, hogy ugyancsak kimaradt az 1956–1968 között megjelent *Marx–Engels Werke* (MEW) című sorozatból, amely a szovjet szövegválogatás alapján készült. A MEW, Marx és Engels műveinek legszélesebb körben használt kiadása, ami egyúttal a többi fordítás alapjául is szolgált, ilyenformán nem tartalmazta a *Grundrisse* szövegét, egészen 1983-ig, amikor az összkiadás pótköteteként végül megjelent.

A *Grundrisse* az 1960-as évek végén kezdett elterjedni Nyugat-Európában is. Az első fordítás Franciaországban jelent meg (1967–1968), de ez meglehetősen gyenge minőségű szöveg volt, és 1980-ban újabb, immár hitelesebb fordítással kellett felváltani. Ezt az olasz kiadás követte 1968 és 1970 között, s kezdeményezője lényegileg – akárcsak Franciaországban – olyan kiadó volt, amely a kommunista párttól függetlenül működött.

A spanyol nyelvű kiadás az 1970-es években jelent meg. Ha eltekintünk a Kubában 1970–1971-ben kiadott spanyol változattól, amely a szövegnek meglehetősen gyenge fordítása volt, mivel a francia változat alapján készült, továbbá ha figyelembe vesszük, hogy a kubai kiadás kizárólag a szigetországban volt elérhető, akkor kijelenthetjük, hogy az első alkalmas spanyol fordítás Argentínában 1971 és 1976 között látott napvilágot. Ezt hamarosan követte újabb három, Spanyolországban, Argentínában és Mexikóban együttműködve készült újabb fordítás, s ezzel a *Grundrisse* fordításai között a spanyol nyelvűek szerepelnek a legnagyobb számban.

Az angol fordítást megelőzve, először egy válogatás jelent meg 1971-ben, melynek szerkesztője, David McLellan, felcsigázta az olvasók várakozását: „A *Grundrisse* jóval több, mint *A tőké*hez készült váz-

to_MasikMarx.indd 86 2020. 12. 02. 23:18:2

latos tanulmány" (McLellan 1971, 2); minden más marxi műnél inkább képes „Marx gondolatrendszerének szintézisét" nyújtani. „Bizonyos értelemben Marx mindegyik műve befejezetlen, de a legteljesebb közülük a *Grundrisse*" (McLellan 1971, 14–15.). A teljes szöveg fordítása végül 1973-ban készült el, vagyis éppen húsz évvel a német nyelvű kiadás után. A fordító, Martin Nikolaus, ezt írta az előszóban: „Életrajzi és történelmi jelentőségén túl ezek [a *Grundrisse* szövegei] sok új anyaggal szolgálnak, és Marx teljes politikai-közgazdasági tervezete egyetlen létező vázlatának tekinthetjük [...]. A *Grundrisse* Marx elméletének minden egyes korábbi, komoly interpretációját újragondolásra készteti és mérlegre teszi" (Nicolaus 1973, 7.).

Az 1970-es évek a kelet-európai fordítások történetében is meghatározó jelentőségű évtizednek bizonyultak. Miután a Szovjetunióban a *Grundrisse* kiadása zöld utat kapott, már semmi nem állt útjában a „szatellit" országokban sem a fordításnak: Magyarországon 1972-ben, Csehszlovákiában 1971–1977-ben cseh nyelven, 1974–1975-ben szlovákul) és Romániában 1972–1974-ben, illetve Jugoszláviában 1979-ben került a könyv az olvasók kezébe. Ugyanebben az időszakban, nagyjából egy időben jelent meg két, egymással szemben álló dán kiadás. Az egyiket a Dán Kommunista Párt által támogatott könyvkiadó dobta piacra 1974–1978-ban, a másikat pedig az újbaloldalhoz közeli kiadó (1975–1977).

A nyolcvanas években a *Grundrisse* fordítása Iránban is megjelent (1985–1987), ahol is ez volt az első olyan perzsa nyelven kiadott Marx-mű, amely a szigorú szerkesztői-kiadói elveknek megfelelt. Ugyancsak ebben az évtizedben a könyv számos további

to_MasikMarx.indd 87 2020. 12. 02. 23:18:2

európai nyelven is megjelent. A szlovén kiadás 1985-ben indult, a lengyel és a finn pedig 1986-ban (az utóbbi szovjet támogatással).

A Szovjetunió felbomlása és az ún. „létező szocializmusnak" – valójában a marxi elmélet égbekiáltó megcsúfolásának – bukása után Marx írásainak kiadása egy időre szünetelt. Ugyanakkor azonban még azokban az években is, amikor a Marxot övező csendet csak azok törték meg, akik biztosak lehettek abban, hogy írásaik sorsa a teljes mellőzés lesz, a *Grundrisse* újabb és újabb fordításai láttak napvilágot. A görög (1989–1992), a török (1999–2003), a dél-koreai (2000) és a brazíliai (2011) megjelenések révén Marx e műve az elmúlt két évtizedben a legtöbb idegen nyelvre lefordított könyv lett.

Összegezve, a *Grundrisse* teljes szövegét eddig huszonkét nyelvre[2] fordították le, összesen harminckét változatban. A részleges kiadásokat nem számítva, eddig több mint ötszázezer példányban[3] látott napvilágot – s ez az adat minden bizonnyal nagyon meglepné azt a férfiút, aki a *Grundrisst* a legnagyobb sietséggel csak azért írta, hogy összegezze azokat az eredményeket, amelyekre közgazdasági tanulmányai során addig jutott.

Olvasók és szövegelemzők

A *Grundrisse* recepciójának – akárcsak – történetére az jellemző, hogy meglepően későn kezdődött. Ennek döntő oka pedig, eltekintve azoktól a kitérőktől és fordulatoktól, amelyek újrafelfedezését kísérték, magának a töredékesen és elnagyoltan felvázolt kéziratnak a komplexitása, ami olyannyira megnehezí-

to_MasikMarx.indd 88 2020. 12. 02. 23:18:2

tette értelmezését, illetve idegen nyelvű változatainak elkészítését. Ebből a szempontból is figyelemre méltó az irányadó, tekintélyes tudós, Roman Rosdolsky alábbi megállapítása:

> „1948-ban, amikor jó szerencsém lehetővé tette, hogy a nagyon nehezen megszerezhető könyv egyik példányát tanulmányozhassam [...], az első perctől kezdve egyértelmű volt számomra, hogy ez a mű alapvető szerepet játszik Marx elméletében. Ugyanakkor azt is tudtam, hogy szokatlan formája, bizonyos értelemben homályosnak mondható megfogalmazása kevéssé teszi alkalmassá arra, hogy széles olvasóközönséghez juthasson közel" (Rodolsky 1977, xi.).

Ezek a megfontolások indították arra Rosdolskyt, hogy kísérletet tegyen a szöveg világos magyarázatára és kritikai vizsgálatára: az eredmény a *Zur Entstehungsgesschichte des Marxischen 'Kapital'. Der Rohentwurf des 'Kapital' 1857–1858* (Marx: *A tőke* című művének létrejötte), amely 1968-ban Németországban jelent meg és mindmáig a *Grundrisse*vel foglalkozó első és legfontosabb monográfia. Ez a sok nyelvre lefordított munka bátorította Marx könyvének fordítóit és terjesztőit, és jelentős hatást gyakorolt a nyomában járó szövegelemzésekre is.

Ezerkilencszázhatvannyolc kiemelkedő dátumnak bizonyult a *Grundrisse* sorsát illetően. Rosdolsky könyvén kívül ebben az évben jelent meg a könyv első angol nyelvű elemzése is a *New Left Review* márciusi és áprilisi számában; ezt Martin Nicolaus írta *The Unknown Marx (Az ismeretlen Marx)* címmel. Az esszének köszönhető a *Grundrisse* szélesebb körű megismertetése és annak az igénynek a megfogal-

to_MasikMarx.indd 89 2020. 12. 02. 23:18:2

mazása, hogy a teljes szöveg fordítása megkerülhetetlen. Időközben a *Grundrisse* Németországban és Olaszországban a diáklázadások néhány vezetőjét egyszerűen lenyűgözte; felvillanyozta őket a mű lapjain lépésről lépésre kibontakozó, radikális és gyújtó hatású mondandó. A vonzerő ellenállhatatlannak bizonyult, különösen azon újbaloldaliak körében, akiknek feltett szándéka volt a marxizmus–leninizmus által meghonosított marxi interpretációval való szakítás.

Másrészt, Keleten is változtak az idők. Egy rövid, bevezető korszakot követően, amikor is a *Grundrisst* teljesen mellőzték vagy csak félénken közeledtek hozzá, gyökeres fordulat állt be Vitalij Vigodszkij bevezető tanulmányának megjelenésével – *Isztorija odnogo velikogo otkrütyija Karla Marxa (Egy nagyszabású felfedezés története: Hogyan írta Marx A tőkét),* amelyet 1965-ben publikált oroszul, 1967-ben pedig a Német Demokratikus Köztársaságban németül. Meghatározása szerint, ez „zseniális mű", mely „a marxizmus »teremtő laboratóriumába« vezet be minket és lehetővé teszi számunkra, hogy lépésről lépésre nyomon kövessük azt a folyamatot, melynek során Marx kidolgozta közgazdasági elméletét", és amelyhez ennélfogva szükségszerűen csak kellő óvatossággal lehet közelíteni (Vigodszkij 1974, 44.).

A *Grundrisse* mindössze néhány év alatt kulcsfontosságú szöveg lett sok befolyásos marxista számára. A fentiekben már említetteken túl élénken foglalkoztatta a következő társadalomtudósokat: Walter Tuchscheerert a Német Demokratikus Köztársaságban, Alfred Schmidtet a Német Szövetségi Köztársaságban, a magyarországi Budapesti Iskola tagjait, Lucien Sève-et Franciaországban, a japán Kijoaki

to_MasikMarx.indd 90 2020. 12. 02. 23:18:2

Hiratát, a jugoszláv Gajo Petrovičot, az olasz Antonio Negrit, a lengyel Adam Schaffot és az ausztrál Allen Oakley-t. Általában megállapítható, hogy a *Grundrisse* olyan mű lett, amellyel minden komoly Marx-kutatónak meg kellett küzdenie. Sokféle hangsúlyeltolódással ugyan, de a *Grundrisse* magyarázói lényegében két csoportra bomlottak: egyfelől voltak azok, akik konceptuálisan egész, önmagában is érvényes, autonóm műnek tekintették, másrészt pedig azok, akik szerint csak *A tőké*t előkészítő egyik tanulmánynak tekintendő. A *Grundrisséről* folytatott ideológiai vita háttere – a vita alapjában arról folyt, hogy léteznek a marxi gondolatkört legitim és illegitim módon megközelítő interpretációk, melyeknek óriási politikai visszahatásuk van – kedvezett az inadekvát és mai szemmel nézve egészen komikus megközelítéseknek. A *Grundrisse* legbuzgóbb magyarázói között akadtak olyanok, akik egyenesen azt állították, hogy elméletileg ez fölötte áll *A tőké*nek annak ellenére is, hogy az utóbbihoz még tízévnyi intenzív kutatás eredményeit használta fel a szerző. Hasonlóképpen, a *Grundrisse*t alábecsülő tudósok körében akadtak olyanok, akik szerint a mű lényegében semmi újdonsággal nem szolgál korábbi ismereteinkhez képest – leszámítva talán azt a néhány részletet, amelyek új megvilágításba helyezik Marxnak Hegelhez való viszonyát, illetve az elidegenedést taglaló jelentős fejezeteket.

Nem pusztán eltérő olvasatok léteztek a *Grundrisse*vel kapcsolatban, de tapasztalható volt a mellőzés is. Ebben a tekintetben a legmegdöbbentőbb és legreprezentatívabb példával Louis Althusser szolgált. Még amikor kimondott szándéka volt, hogy Marx feltételezett elhallgatásait feltárja, és hogy

to_MasikMarx.indd 91 2020. 12. 02. 23:18:2

A tőkét úgy olvassa, hogy „láthatóvá váljanak a még rejtett gondolatmaradványok is" (Althusser – Balibar 1979, 32.), megengedte magának azt a luxust, hogy a *Grundrisse* több száz oldalnyi, igazán szembeötlő szövegét félresöpörje, és Marx eszmerendszerét ifjúkori és érett korszakokra osztotta (amit később heves vitát váltott ki), úgy, hogy közben ügyet sem vetett az 1857–1858-ban keletkezett kéziratok tartalmára és jelentőségére.[4]

A hetvenes évek közepétől ugyanakkor a *Grundrisse* egyre több olvasót és szövegelemzőt ragadott meg. Ekkor látott napvilágot két jelentős kommentár, az egyik japán nyelven 1974-ben (Morita, Kiriro és Toshio Yamada 1974), a másik németül 1978-ban (Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems 1978), de számtalan egyéb elemzés is megjelent a műről. Sok társadalomtudós ezt a művet kulcsfontosságúnak tekintette Marx elméletének egyik leginkább vitatott problematikája szempontjából, nevezetesen a Hegelhez való szellemi viszonya kérdésében. Másokat egyenesen lenyűgöztek a töredékekben vázolt, profetikusnak minősíthető megállapítások a gépesítés és az automatizálás jövőjéről, és Japánban is úgy olvasták a *Grundrissét*, mint rendkívül aktuális, a modernitás megértéséhez közelebb vivő elemzést. Az 1980-as években láttak napvilágot az első, részletekbe menő tanulmányok Kínában, ahol a *Grundrissét A tőke* keletkezéstörténetébe illesztve elemezték, míg a Szovjetunióban egy gyűjteményes kötet jelent meg, amelyben a tanulmányok kizárólag a *Grundrissével* foglalkoztak (Vv. Aa. 1987).

Az utóbbi években világszerte sok társadalomkutató merített ihletet abból, hogy Marx művei továbbra is magyarázatot adnak a kapitalista terme-

to_MasikMarx.indd 92 2020. 12. 02. 23:18:2

lési mód sajátosságainak elemzéséhez (miközben persze bírálják is azokat) (lásd Musto 2007). Ha ez az újjáéledt érdeklődés fennmarad, és ha ezt a politika területén a marxi elmélet iránt mutatkozó igény kíséri, akkor kijelenthetjük, hogy a *Grundrisse* ismét bizonyíthatja jelentős figyelemfelkeltő hatását.

Mindenesetre addig, amíg remélhetőleg bekövetkezik az a helyzet, hogy „Marx elmélete az ismeretek, illetve az ezen ismeretek által irányított politikai gyakorlat élő forrása lesz" (Rosdolsky 1977, xiv), e sorok szerzője a *Grundrisse* világméretű megismertetésének és fogadtatásának fentebb vázolt történetét a Marx előtti szerény tisztelgésnek szánta, továbbá kísérletnek, amelyben megpróbálta rekonstruálni a marxizmus történetének egyik hiányzó fejezetét.

Jegyzetek

1 Az orosz nyelvű jelentés 1923-ban látott napvilágot.

2 A fentebb említett teljes kiadásokhoz hozzá kell tenni még a válogatásokat is, amelyek svéd nyelven (Karl Marx: *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm, Zenit/R&S, 1971) és macedónul (Karl Marx: *Osnovi na kritikata na političkata ekonomija [grub nafrlok]: 1857–1858*, Skopje, Komunist, 1989) jelentek meg, továbbá a *Bevezetés* és *A tőkés termelést megelőző formák* című fejezetek fordításait is. Ez utóbbiak a vietnámitól a norvégig, az arabtól a hollandig, a hébertől a bolgárig számtalan nyelven láttak napvilágot.

3 Az adatot úgy számoltuk ki, hogy hozzáadtuk a szóban forgó országokban a tanulmány megírása idején nyomdában vagy kiadás alatt lévő példányokat is.

4 Lásd Lucien Sève, *Penser avec Marx aujourd'hui*, Paris, La Dispute, 2004, aki felidézi, hogy „egyes szövegrészek, mint például a *Bevezetés* kivételével [...], Althusser

to_MasikMarx.indd 93 2020. 12. 02. 23:18:2

sosem olvasta a *Grundrisst* a szó eredeti értelmében vett olvasással." (29.) Gaston Bachelardnak az „episztemológiai törés" (*coupure épistémologique*) fogalmát átültetve, amelyet Althusser maga is kölcsönvett és használt, Sève arról beszél, hogy mesterséges „bibliográfiai törés (*coupure bibliographique*)" keletkezett, „amely Marx érett elméletének geneziséről és következésképpen összefüggésrendszeréről szóló, messzemenőkig téves nézetekhez vezetett." (30.)

Hivatkozások

Althusser, Louis – Balibar, Étienne 1979: *Reading Capital*. London, Verso.

Hobsbawm, Eric J. 1964: Introduction. In: Karl Marx: *Pre-Capitalist Economic Formations*, London, Lawrence & Wishart, 9–65.

Marx, Karl 1903: Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie. *Die Neue Zeit*, Year 21, vol. 1, 710–718, 741–745, 772–781.

Marx–Engels–Lenin-Institut 1939: Vorwort. In: Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857–1858*, Moscow, Verlag für Fremdsprachige Literatur, VII–XVI.

McLellan, David 1971: *Marx's Grundrisse*. London, Macmillan.

Morita, Kiriro – Toshio Yamada, Toshio 1974: *Komentaru keizaigakuhihan' yoko.* Tokyo, Nihonhyoronsha.

Musto, Marcello 2007: The Rediscovery of Karl Marx. *International Review of Social History, 52/3, 477–498.*

Nicolaus, Martin 1973: Foreword. In: Marx, Karl: *Grundrisse.* Harmondsworth, Penguin Books, 7–63.

Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems 1978: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). Kommentar.*, Hamburg: VSA.

Rosdolsky, Roman 1977: *The Making of Marx's Capital*. vol. 1. London, Pluto Press.

to_MasikMarx.indd 94 2020. 12. 02. 23:18:2

Ryazanov, David 1925: Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlaß von Karl Marx und Friedrich Engels. *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*. Year 11, 385–400.
Sève, Lucien 2004: *Penser avec Marx aujourd'hui*. Paris, La Dispute.
Vv. Aa. 1987: *Pervonachal'ny variant Kapitala. Ekonomicheskie rukopisi K. Marksa 1857–1858 godov*. Moscow, Politizdat.
Vygodskii, Vitalii 1974: *The Story of a Great Discovery: How Marx Wrote Capital*. Tunbridge Wells, Abacus Press.

to_MasikMarx.indd 95 2020. 12. 02. 23:18:2

A megfelelő ember a megfelelő helyen: Marx az Internacionálé időszakában

A kezdeti lépések

1864. szeptember 28-án a London szívében található St. Martin's Hallt a megjelent mintegy kétezer munkás zsúfolásig megtöltötte. A munkásokat az angol szakszervezeti vezetők és a kontinensen élő munkások egy kis csoportja hívta össze: az előzetes közlemények „a párizsi munkások által szervezett küldöttségről" beszéltek, amely „átadja majd válaszukat angol testvéreik üdvözletére, továbbá átnyújt egy tervezetet, amelyet a népek közötti megértés fejlesztése érdekében dolgoztak ki" (Rjazanov 1925, 171.).

A kezdeményezés szervezői nem tudták elképzelni – és nem is láthatták előre –, lépésük milyen eredményre vezet. Eredeti tervük az volt, hogy nemzetközi fórumot hoznak létre, ahol a munkásokat érintő legfontosabb problémákat meg lehet vizsgálni és meg lehet vitatni, de nem azzal a szándékkal, hogy újfajta szervezetet akarnak megalapítani, amely koordinálná a szakszervezetek és a munkásság politikai akcióit. Ugyanígy, ideológiájukat eredetileg általános etikai-humanitárius elemek hatották át, például a népek közötti testvériség és a világbéke eszméjének fontossága, és sokkal kevésbé foglalkoztatta őket az osztályharc és az egyértelműen megfogalmazott politikai célok. E korlátok miatt a St. Martin's Hallban tartott gyűlés is egyike lehetett volna annak a számos korabeli, tétova-demokratikus kezdeményezésnek,

to_MasikMarx.indd 97 2020. 12. 02. 23:18:2

amelyek rövid idő alatt elhaltak. Valójában azonban itt született meg a munkásmozgalom minden olyan későbbi szervezetének prototípusa, amelyet a reformisták és a forradalmárok is viszonyítási pontnak tekintettek a továbbiakban: itt formálódott meg a *Nemzetközi Munkásszövetség*, rövidebb elnevezéssel az *Internacionálé.*

Az Internacionálénak köszönhető, hogy a munkásmozgalom világosabban megértette a kapitalista termelési mód mechanizmusát, hogy tudatosabban felmérhette saját erejét, és hogy a küzdelem újabb, fejlettebb formáit alakíthatta ki.

Másrészt viszont, az uralkodó osztályok köreiben a szervezet megalapítása rémületet váltott ki. Jeges borzongással töltötte el őket az az elképzelés, hogy a munkások is aktívan részt kívánnak venni a történelemben, és nem is egy kormány alapvető céljául tűzte ki az Internacionálé felszámolását, és a rendelkezésére álló minden eszközt bevetve üldözte a szervezetet.

Az Internacionálét alapító munkásszervezetek nagyon vegyes képet mutattak. A legjelentősebb mozgatóerő a brit *szakszervezeti mozgalom* volt, amelynek vezetőit – világlátását tekintve gyakorlatilag mindegyikük reformista volt – elsősorban gazdasági kérdések foglalkoztatták; harcoltak a munkásság munkafeltételeinek javításáért, de magának a kapitalizmusnak a létezését nem vonták kétségbe. Ők az Internacionálét olyan eszköznek tekintették, amely elősegítheti céljaik megvalósulását, amennyiben megakadályozza külföldi sztrájktörők behozatalát Nagy-Britanniába.

A szervezeten belül ugyancsak jelentős erőt képviseltek a *mutualisták,* akik Franciaországban régóta

to_MasikMarx.indd 98 2020. 12. 02. 23:18:2

túlsúlyban voltak, de erősek voltak Belgiumban és Svájc francia nyelvű területein is. Pierre Joseph Proudhon (1809–1865) elmélete alapján elutasították, hogy a munkásosztály bármilyen értelemben részt vegyen a politikában, és ellenezték a sztrájkot is mint harci eszközt, továbbá konzervatív nézeteket vallottak a nők emancipációjának kérdésében. Proudhon követői föderalista elvek szerint működő szövetkezeti rendszert képzeltek el, és úgy gondolták, ha mindenkinek egyenlő feltételeket biztosítanak a banki hitelek felvételekor, akkor sikerül majd a kapitalizmust megváltoztatni. Azt mondhatjuk, hogy végül aztán ők alkották az Internacionálé jobbszárnyát.

E két, számszerű többséget alkotó csoport mellett akadtak további, a fent említettektől eltérő árnyalatot képviselő résztvevők is. A harmadik legjelentősebb csoportot a kommunisták alkották, akik Karl Marx (1818–1883) körül tömörültek, és csekély befolyással rendelkező, kis csoportosulásokban voltak aktívak – mindenekelőtt német és svájci városokban, illetve Londonban. Ők antikapitalisták voltak, azaz elutasították a fennálló termelési rendszert, és támogatták a politikai akciók szükségességének elvét a rendszer megdöntése érdekében.

Alapítása idején az Internacionálé soraiban olyan elemek is felbukkantak, akiknek semmi közük sem volt a szocialista tradícióhoz, így például kelet-európai emigránsok egyes csoportjai, akiket homályos demokratikus elvek mozgattak. Köztük voltak Giuseppe Manzini (1805–1872) követői, akinek osztályokon átívelő koncepciója, amit elsődlegesen nemzeti követelések fűtöttek, az Internacionáléban olyan fórumot látott, amely hasznos és alkalmas arra,

to_MasikMarx.indd 99 2020. 12. 02. 23:18:2

hogy általános felhívást intézzenek szélesebb körben az elnyomott népek felszabadításának érdekében.

A képet tovább bonyolítja az a tény, hogy az Internacionáléhoz csatlakozott egyes francia, belga és svájci munkáscsoportok a legkülönfélébb zavaros ideológiákat hozták magukkal, amik között utópikus elképzelések is megfogalmazódtak.

Ezek a csoportok a maguk komplex kulturális hálózatával és politikai/szakszervezeti tapasztalataival rajta hagyták kezük nyomát a születőben lévő Internacionálén. Valóban fáradságos feladat volt egy általános működési keret kiépítése, és ilyen tág szervezet egyben tartása még föderális alapon is. Ezenkívül, miután sikerült közös programot elfogadniuk, minden egyes irányzat továbbra is (időnként centrifugális) befolyást gyakorolt a helyi szekciókban, ahol többséget alkotott.

Marx érdeme, hogy mindezen áramlatok együtt tudtak működni egyazon szervezeten belül, olyan program alapján, amelytől az egyes csoportok kiinduló elvei fényévnyi távolságra álltak. Marx politikai tehetsége lehetővé tette számára, hogy összebékítse a látszólag összebékíthetetlent, így biztosítva, hogy az Internacionálé sok korábbi munkásszervezettel ellentétben ne tűnjön el a történelem a süllyesztőjében (Collins–Abramsky 1965, 34). Marx volt az, aki világos célt adott az Internacionálénak, és az is Marx érdeme, hogy sikerült szilárd osztályalapokon álló, de nem kirekesztő politikai programot megfogalmazni, amely a szervezetnek minden szektarianizmuson túl tömegjelleget biztosított. A Főtanács politikai szelleme mindig Marx volt: ő szövegezte meg minden határozatukat, és ő készítette minden egyes kongresszusi jegyzőkönyvüket (kivételt jelent az 1867-es

to_MasikMarx.indd 100 2020. 12. 02. 23:18:2

lausanne-i kongresszus, amikor minden idejét *A tőke* korrektúrájának szentelte). Ő volt „a megfelelő ember a megfelelő helyen", ahogyan azt a német munkásvezér, Johann Georg Eccarius (1818–1889) egy helyütt megfogalmazta.

Elsősorban Marx munkabírásának köszönhető, hogy az Internacionálé fokozatosan a politikai szintézis funkcióját látta el, a sokszínű nemzeti irányzatokat közös harci célkitűzésben egységesítve, ami elismerte alapvető autonómiájukat, ha az irányító centrumtól való teljes függetlenségüket nem is tarthatták meg. Az egység fenntartása időnként iszonyú erőfeszítésekbe került, főképpen azért, mert Marx antikapitalizmusa sohasem vált a szervezeten belül meghatározó politikai pozícióvá. Az idők során azonban, részben éppen állhatatosságának köszönhetően, részben pedig az időnként bekövetkező kiválások miatt, Marx eszméje lett a hegemón doktrína. Nehéz küzdelem, de a politikai megformálódás erőfeszítései a későbbi évek harcaiban jelentősen megtérültek. A munkások mozgósításának jellege, a Párizsi Kommünnek a rendszer elleni tiltakozása, az a korábban soha nem tapasztalt feladat, hogy ilyen hatalmas és komplex szervezetet egyben tartsanak, a munkásmozgalmon belül jelentkező más irányzatokkal folytatott állandó polémia a legkülönfélébb elméleti és politikai kérdésben: mindezek a körülmények Marxot a politikai gazdaságtan határainak átlépésére ösztökélték, ami korábban figyelmének jórészét lekötötte az 1848-as forradalom bukását és a legprogresszívebb erők hanyatlását követőn. Egyidejűleg ezek a tapasztalatok arra késztették, hogy továbbfejlessze vagy felülvizsgálja nézeteit, hogy régi bizonyosságokat vita tárgyává tegyen és új kérdéseket fogalmazzon meg

to_MasikMarx.indd 101 2020. 12. 02. 23:18:2

önmagának, különösen pedig is arra, hogy kapitalizmuskritikáját tovább élesítse a kommunista társadalom nagy vonalakban történő felvázolásával. Az ortodox szovjet álláspont Marxnak az Internacionáléban játszott szerepét illetően – ami szerint Marx mechanikusan alkalmazta korábban, dolgozószobája elzártságában kigondolt politikai elméletét a történelem adott fejlődési fokára – a fentiek következtében teljesen ellentmond a valóságnak.[1]

A mutualisták veresége

Mivel a legfontosabb szervezeti ügyek és az Internacionálé története idején bekövetkezett jelentős politikai események nincsenek szinkronban egymással, ezért nehéz a szervezet történetét időrendi sorrendben rekonstruálni. A szervezeti szempontú megközelítésben a jelentősebb állomások a következők voltak: 1. az Internacionálé megszületése (1864–1866), alapításától az első kongresszusig (Genf, 1866); 2. a terjeszkedés korszaka (1866–1870); 3. a forradalmi hullám és a Párizsi Kommün leverését követő megtorlás (1871–1872); 4. a szakadás és válság (1872–1877). Elméleti szempontból vizsgált fejlődésében ugyanakkor a következő állomások szerepelnek: 1. számtalan alapító szervezete közötti kezdeti viták és a szervezet alapjainak lefektetése (1864–1865); 2. a kollektivisták és a mutualisták közötti küzdelem a hegemóniáért (1866–1869); 3. a centralisták és az autonomisták közötti összecsapás (1870–1877). Az alábbi kifejtés csak az elméleti szempontú fejlődési állomásokat vizsgálja részletesebben, amik elsősorban a 2. és a 3. pontokhoz kapcsolódnak.[2]

to_MasikMarx.indd 102 2020. 12. 02. 23:18:2

Az Internacionálé legmérsékeltebb szárnyát négy éven át a mutualisták alkották. A brit szakszervezetek, amelyek a szervezet többségét tették ki, nem osztották Marx antikapitalista nézeteit, és nem is volt a szervezet politikájára olyan erős befolyásuk, mint amilyet Proudhon hívei gyakoroltak rá.

A francia anarchista elméletét alapul véve, a mutualisták azt állították, hogy a munkásság gazdasági emancipációjához termelési szövetkezetek és egy központi népi bank alapítása vezet majd el. Szilárdan elutasítottak mindenféle állami beavatkozást, ellenezték a föld és a termelőeszközök társadalmasítását és ellenezték a sztrájknak mint politikai fegyvernek az alkalmazását is. 1868-ban például még mindig sok olyan szekció létezett az Internacionáléban, amely ennek a harci eszköznek negatív, gazdaságellenes értéket tulajdonított. Emblematikus ebből a szempontból a liège-i szekciónak a sztrájkról szóló jelentése:

> „A sztrájk harc. Ennek következtében alkalmas a nép és a polgárság közötti gyűlölet felszítására, ezzel még inkább eltávolítja egymástól azt a két osztályt, amelyiknek egybe kellene olvadnia és egyesülnie kellene egymással" (Maréchal 1962, 268).

A Főtanács álláspontjától és téziseitől aligha lehetett volna nagyobb a távolság.

Marx kétségkívül kulcsszerepet játszott abban a hosszú küzdelemben, aminek során Proudhonnak az Internacionáléra gyakorolt befolyása fokozatosan csökkent. Maguk a munkások azonban már kezdték félretenni a proudhoni doktrínákat; mindenekelőtt a sztrájkok elburjánzása győzte meg a mutualistákat

to_MasikMarx.indd 103 2020. 12. 02. 23:18:2

elméletük hibás voltáról. A proletárharcok azt mutatták, hogy a sztrájkra az adott állapotok javításának azonnali eszközeként van szükség, illetve azt, hogy a sztrájkok megerősítik az osztályöntudatot, ami az eljövendő társadalom megteremtésének elengedhetetlen feltétele. Hús-vér férfiak és nők akadályozták meg a kapitalista termelést, hogy jogokat és társadalmi igazságosságot követeljenek maguknak, ezáltal elmozdították ez erőviszonyokat az Internacionálén belül és – ami még jelentősebb – a társadalom egészében is. A párizsi bronzöntők, Rouen és Lyons szövőmunkásai, Saint- Étienne szénbányászai voltak azok, akik – sokkal erőteljesebben, mint bármilyen elméleti vita – meggyőzték az Internacionálé francia vezetőit arról, hogy a földeket és az ipart társadalmasítani kell. És Proudhon nézeteivel szemben, a munkásmozgalom demonstrálta, hogy lehetetlen leválasztani a társadalmi-gazdasági kérdéseket a politikai kérdésről (Freymond 1962, I. XIV.).

Az 1868. szeptember 6–13. között 99 küldött (akik Franciaországból, Svájcból, Németországból, Spanyolországból és Belgiumból érkeztek) részvételével megtartott brüsszeli kongresszuson végül sikerült a mutualisták szárnyait lenyesni. A csúcspont akkor következett be, amikor a gyűlés elfogadta De Paepe javaslatát a termelési eszközök társadalmasításáról – ez meghatározó jelentőségű előrelépés volt a szocializmus gazdasági alapjainak meghatározásában, és ettől kezdve már nemcsak egyes értelmiségiek írásaiban, hanem egy nagy nemzetközi szervezet programjában is szerepelt (Musto 2014, 3. dokumentum).

Ezzel Brüsszelben az Internacionálé nyilvánosságra hozta első, egyértelmű nyilatkozatát a termelési eszközöknek az államhatalom általi társadalmasítása

to_MasikMarx.indd 104 2020. 12. 02. 23:18:2

mellett. Ez a Főtanács jelentős győzelmét mutatta, és a szocialista elvek első ízben jelentek meg egy fajsúlyos munkásszervezet politikai programjában.

Ha az Internacionálé kollektivista fordulatára a brüsszeli kongresszuson került sor, akkor a következő év szeptember 2–12. között rendezett bázeli kongresszus meghatározó eseménye a konszolidáció volt, ami még francia földön is felszámolta a proudhonizmust. Ezen a kongresszuson 78 küldött vett részt, akik már nemcsak Franciaországból, Svájcból, Németországból, Nagy-Britanniából és Belgiumból érkeztek, hanem a bővülés egyértelmű jeleként Spanyolországból, Olaszországból és Ausztriából is jöttek, sőt, az észak-amerikai *Nemzeti Munkás Egyesület* is képviseltette magát egy küldöttel.

A bázeli kongresszus küldöttei egyetértőleg megerősítették a brüsszeli kongresszusnak a földbirtokról hozott határozatait, 54 igen, 4 nem és 13 tartózkodás mellett. A francia delegáció mind a tizenegy tagja elfogadta azt az új szövegezést, amely kijelentette „hogy a társadalomnak jogában áll felszámolni a föld magántulajdonát és azt a közösségnek átadni" (Burgelin 1962, II. 74.). Bázelt követően az Internacionálé francia szekciója már nem volt mutualista.

A bázeli kongresszus azért is volt is érdekes, mert küldöttként részt vett a folyamatok alakításában Mihail Bakunyin is. Miután nem tudta megszerezni a *Liga a Békéért és a Szabadságért* nevű szervezet vezetését, 1868-ban Genfben megalapította a *Szocialista Demokrácia Egyesülés*t, és decemberben ez utóbbi szervezet kérte felvételét az Internacionáléba. A következő évben Bakunyin eszméi számos követőre találtak sok városban, elsősorban Dél-Európában és szélsebesen sikert arattak Spanyolországban.

to_MasikMarx.indd 105 2020. 12. 02. 23:18:2

1870 szeptemberében az Internacionálé előkészületeket tett ötödik kongresszusa lebonyolítására. Eredetileg Párizsban akarták megrendezni, de akkor – 1870. július 19-én – a francia–porosz háború kitörése miatt nem maradt más választás, mint lemondani a kongresszust.

A németek Sedannál aratott győzelmét és Bonaparte elfogását követőn, 1870. szeptember 4-én Franciaországban kikiáltották a Harmadik Köztársaságot. A következő év januárjában véget ért Párizs négy hónapig tartó ostroma, amikor a franciák elfogadták Bismarck feltételeit; az ezt követő tűzszünet lehetővé tette választások lebonyolítását és Adolphe Thiers (1797–1877) köztársasági elnöki kinevezését óriási legitimista és orleanista többségi támogatással. A fővárosban azonban a progresszív-köztársasági erők elsöprő fölénnyel nyertek, és széles körű népi elégedetlenség bontakozott ki. Amikor a párizsiak azzal szembesültek, hogy a kormány le akarja fegyverezni a várost, és minden társadalmi reformot meg akar akadályozni, szembefordultak Thiers-rel, és március 18-án kezdetét vette a munkásmozgalom első nagyszabású politikai eseménye: a *Párizsi Kommün*.

Noha Bakunyin sürgette, hogy a munkások a honvédő háborút fordítsák át forradalmi harcba, a Főtanács kezdetben a hallgatás mellett szavazott. A Kommün győzelmét ünneplő szenvedélyes nyilatkozat azzal a kockázattal járt volna, hogy hiú ábrándokat kelt az európai munkásság köreiben, végső soron pedig a demoralizálódás és a hiteltelenség forrásává lett volna. Marx tehát úgy határozott, hogy elhalasztja a bejelentést, és hosszú heteken át távol

to_MasikMarx.indd 106 2020. 12. 02. 23:18:2

maradt a Főtanács üléseiről. Nyomasztó jóslatai hamarosan túlzottan is megalapozottaknak bizonyultak, és május 28-án, alig több mint két hónappal kikiáltását követően, a Párizsi Kommünt vérbe fojtották. Két nappal később Marx megjelent a Főtanácsban és magával hozott egy kéziratot ezzel a címmel: *A polgárháború Franciaországban*. A dokumentumnak a következő néhány hétben óriási hatása volt, sokkal nagyobb, mint bármelyik másik, XIX. századi munkásmozgalmi dokumentumnak.

A „véres hét" (május 21–18.) során, ami a „Versaillais" (a versailles-iak), vagyis az ellenforradalmi erők betörését követte Párizsban, több tízezer kommünár vesztette életét az összecsapásokban, vagy pedig egyszerűen kivégezték őket; ez volt a francia történelem legvéresebb mészárlása. További 43 000 embert, vagy talán ennél is többet vetettek börtönbe, közülük később 13 500 főt halálra ítéltek, bebörtönöztek, kényszermunkára ítéltek vagy deportáltak (sokakat a távoli új-kaledóniai gyarmatra). További 7000 embernek sikerült elmenekülnie, ők Angliában, Belgiumban vagy Svájcban telepedtek le. Az európai konzervatív és liberális sajtó fejezte be a Thiers katonái által elkezdett munkát, amikor azzal vádolták a kommünárokat, hogy szörnyű bűntetteket követtek el, és diadalmasan írtak arról, hogyan győzedelmeskedett a „civilizáció" a pimasz munkáslázadás fölött. Ettől kezdve az Internacionálé állt a vihar középpontjában, minden egyes, a fennálló rendszerrel szembeni lépésért őket okolták. Marx keserű iróniával jegyezte meg: „A chicagói nagy tűzvészt a távíró az Internacionálé pokoli műveként adta hírül az egész világnak, és valóban csodálatos, hogy a Nyugat-Indián végigsöprő orkánt nem az Interna-

to_MasikMarx.indd 107 2020. 12. 02. 23:18:2

cionálé démoni behatásának tulajdonították" (MEM, 18. 1969, 125.).

Marxnak egész napokat azzal kellett töltenie, hogy válaszoljon a sajtónak az Internacionáléra szórt és a személyét érintő rágalmakra: „pillanatnyilag – írta, [ő volt] a legtöbbször megrágalmazott és a legfenyegetettebb ember Londonban".

A párizsi véres megtorlás, a rágalomhadjárat és más európai kormányzatok represszió ja ellenére, az Internacionálé megerősödött és jóval szélesebb körben vált ismertté a Kommün nyomán. A szervezetre a kapitalisták és a középosztályok úgy tekintettek, mint a fennálló rend elleni veszélyre, de a munkásokban táplálta a reményt: olyan világ reményét, amelyben nincs kizsákmányolás és igazságtalanság (Haupt 1978, 28.). A lázadó Párizs megerősítette a munkásmozgalmat, és arra késztette, hogy még radikálisabb pozíciót képviseljen, és fokozza harcias szellemét. A tapasztalat bebizonyította, hogy a forradalom lehetséges, s hogy lehet és kell is legyen az a cél, hogy a kapitalista rendszertől gyökeresen különböző társadalom épüljön fel; de egyidejűleg az is megmutatkozott, hogy e cél elérése érdekében a munkásoknak rugalmas, jól szervezett politikai szövetségeket kell kialakítaniuk (Haupt 1978, 93–95.).

Az 1871-es londoni konferencia

Két év telt el az Internacionálé legutóbbi kongresszusa óta, ám a fennálló körülmények között nem nyílt lehetőség újabb tanácskozás megrendezésére. A Főtanács ezért úgy határozott, hogy konferenciát hív össze Londonban; erre 1871. szeptember 17. és

to_MasikMarx.indd 108 2020. 12. 02. 23:18:2

23. között került sor. A találkozón jelen volt 22 brit küldött (első ízben Írországnak is volt képviselője), jöttek Belgiumból, Svájcból és Spanyolországból, illetve ott voltak még a francia menekültek. Bár a szervezők minden lehetséges eszközzel igyekeztek az eseményt a lehető legreprezentatívabbá formálni, valójában inkább a Főtanács kibővített ülésének tűnt.

Marx már korábban bejelentette, hogy a konferenciát „kizárólag a szervezeti és a politikai kérdéseknek" (MEM 1962–1968, IV, 259) szentelik, az elméleti vitákat félreteszik egy időre. Ezt az első ülésen világosan megmondta:

> „A Főtanács konferenciát hívott össze, hogy a különböző országokból érkezett küldöttekkel megállapodjon azokról az intézkedésekről, melyeket a sok országban működő Munkásszövetséget fenyegető veszélyekkel szemben kell megtennünk, és lépéseket kell tennünk egy új szervezet létrehozása érdekében, amely a helyzet kívánta szükségletekhez jobban igazodik. Másodsorban ki kell dolgoznunk, milyen választ adjunk azoknak a kormányoknak, melyek szakadatlanul azon dolgoznak, hogy minden eszközzel megsemmisítsék a Munkásszövetséget. Végül pedig le kell zárnunk a svájciakkal folytatott vitát egyszer és mindenkorra" (MEM 22. 1975, 5.).

Marx minden energiáját a következő céloknak rendelte alá: az Internacionálé újjászervezése, az ellenséges erőktől való megvédelmezése és Bakunyin erősödő befolyásának kézben tartása. Mint a konferencia kiemelkedően legaktívabb résztvevője, Marx 102 alkalommal szólalt fel, meggátolta, hogy olyan javaslatokat terjesszenek be, amelyek nem estek

to_MasikMarx.indd 109 2020. 12. 02. 23:18:2

egybe az ő terveivel, és sikerült meggyőznie azokat, akik még kételkedtek (Molnár 1963, 127.). A londoni tanácskozás megerősítette a szervezeten belüli pozícióját: egyértelmű lett, hogy Marx, egyfelől, a politikai irányvonalat kidolgozó szellemi vezető, másfelől pedig, a szervezet egyik legharciasabb és legfelkészültebb aktivistája.

A konferencia legfontosabb döntése, ami később is emlékezetessé tette a találkozást, Vaillant IX. határozatának elfogadása volt. A blanquisták vezetője – akiknek megmaradt erői csatlakoztak az Internacionáléhoz a Kommün bukása után – azt javasolta, hogy a szervezet a Főtanács irányítása alatt álló centralizált, fegyelmezett párttá alakuljon át. Bár akadt némi nézeteltérés – különösen a blanquistáknak azon álláspontja váltott ki ellenkezést, hogy egy szigorúan szervezett, harcias nukleusz is elegendő a forradalom kivívásához –, Marx egy percig sem habozott, hogy Vaillant csoportjával szövetséget kössön: nem pusztán amiatt, hogy az Internacionálé keretein belül megerősítse a bakunyinista anarchisták elleni csoportosulást, hanem mindenekelőtt azért, hogy szélesebb konszenzust biztosítson azokhoz a változásokhoz, amelyeket az osztályharc új szakaszában szükségesnek tartott. Így a Londonban elfogadott határozat kijelentette:

> „[...] tekintettel arra, hogy a vagyonos osztályok ezen egyesített hatalma ellen a munkásosztály mint osztály csak akkor léphet fel, ha politikai párttá szerveződik, amely minden régi, a vagyonos osztályok által alakított párttól különbözik és velük szemben áll; hogy a munkásosztálynak erre a politikai párttá szerveződésre azért van szüksége, hogy biztosítsa a társadalmi forradalom

to_MasikMarx.indd 110 2020. 12. 02. 23:18:2

győzelmét és végső célját – az osztályok megszüntetését; hogy a munkásosztály erőinek egyesítése, melyet gazdasági harcaival már megvalósított, ugyanakkor emelőül kell hogy szolgáljon a földtulajdonosok és tőkések politikai hatalma ellen vívott harcában" (MEM 1968, 17. 388.).

A következtetés egyértelmű volt: „[...] a munkásosztály harci állapotában gazdasági mozgalma és politikai tevékenysége elválaszthatatlan egységbe forr össze." (MEM 1968, 17. 389.)

Míg az 1866-os genfi kongresszus a szakszervezetek jelentőségét alapozta meg, az 1871-es londoni konferencia a hangsúlyt áthelyezte a modern munkásmozgalom másik kulcsfontosságú instrumentumára: a politikai pártra. Ugyanakkor, hangsúlyozni kell, hogy ennek értelmezése sokkal tágabb körű volt, mint amivé a huszadik században vált. Marx koncepcióját tehát meg kell különböztetnünk a blanquistákétól is – a két nézet később nyíltan is összeütközésbe került egymással – és Leninétől is, ahogyan azt az októberi forradalom után a kommunista szervezetek alkalmazták.[3] Marx úgy látta, a munkásosztály önfelszabadítása hosszú és veszélyes folyamat – tökéletes ellentéte ez Szergej Nyecsajev (1847–1882) *Egy forradalmár katekizmusa* című művében felvázolt elméletének és gyakorlatának, aki támogatta a titkos társaságok létrejöttét. Ezt a koncepcióját a londoni küldöttek elítélték, de Bakunyin lelkesen támogatta.

A londoni konferencián mindössze négy küldött ellenezte a IX. számú határozatot, ők azzal érveltek, hogy a „tartózkodás" politikáját kellene alkalmazni, és nem kellene a politikában részt venni; ám Marx győzelme hamarosan kérészéltűnek bizonyult. A fel-

to_MasikMarx.indd 111 2020. 12. 02. 23:18:2

hívásnak, amely később minden országban politikai pártok megalapítását eredményezte, és nagyobb hatalmat ruházott a Főtanácsra, súlyos utóhatásai lettek az Internacionálé belső életében; a szervezet nem tudott elég gyorsan rugalmas szervezetből politikailag uniform szervezeti modellbe átváltani (Freymond – Molnár 1966, 27).

Marx meg volt győződve arról, hogy gyakorlatilag minden nagyobb föderáció és helyi szekció támogatni fogja a konferencia határozatait, de hamarosan szembesülnie kellett ennek az ellenkezőjével. November 12-én a *Jura Föderáció* saját kongresszust hívott össze Sonvilier községben, és bár Bakunyin nem tudott jelen lenni, hivatalosan is kezdeményezték az ellenzéket az Internacionálén belül.

Noha a Jura Föderáció álláspontja (itt volt Bakunyin működésének központja) nem volt váratlan, Marxot talán meglepte, amikor a nyugtalanság, sőt lázadás jelei mutatkoztak máshol is a Főtanács politikai vonalával szemben. Számos országban a londoni döntéseket a helyi politikai autonómia elfogadhatatlan korlátozásának tekintették.

A Főtanáccsal szembeni ellenzék sokféle formát öltött, és néha főképp személyes motivációk mozgatták; furcsa erők tartották egyben, és az Internacionálé irányítását még jobban megnehezítették. Mégis, túl azon, hogy Bakunyin elmélete bizonyos országokban jelentős vonzerőt képviselt, és Guillaume képessége, hogy a különböző ellenzékeket egységesítse, „A munkásosztály politikai akciója" címet viselő határozattal szembeni fellépés legfőbb mozgatója, az a környezet volt, amely nem volt hajlandó a Marx által javasolt minőségi előrelépést elfogadni. Mert minden kapcsolódó haszon ellenére is, a londoni fordulatot

to_MasikMarx.indd 112 2020. 12. 02. 23:18:2

sokan úgy tekintették, mint súlyos összeütközést; és nemcsak a Bakunyinhoz kapcsolódó csoport, hanem a föderációk és a helyi szekciók többsége is úgy vélte, az autonómia és az Internacionálét alkotó, különböző valóságok iránti tisztelet elve az Internacionálé egyik sarkpontja. Marxnak ez a téves számítása felgyorsította a szervezet válságát (Freymond – Molnár 1966, 27–28.).

Az Internacionálé válsága

A végső összecsapásra 1872-ben, nyár végén került sor. A megelőző három év szörnyű eseményei – a francia–porosz háború, a Párizsi Kommün bukását követő megtorlási hullám, a számtalan belső csatározás – után az Internacionálé végre újra kongresszust tudott tartani. Az Internacionálé ötödik kongresszusára Hágában került sor szeptember 2. és 7. között. A találkozón összesen 14 ország 65 küldötte vett részt. Az Internacionálé történetének kétségívül legreprezentatívabb találkozója volt ez.

Az esemény döntő fontossága arra késztette Marxot, hogy Engels társaságában személyesen is jelen legyen.[4] A Hágában született legjelentősebb döntésnek megfelelően, az 1871-es londoni konferencia IX. határozatát, mint a 7a számú új cikkelyt, belefoglalták a Munkásszövetség alapszabályába. Mostanra a társadalom átalakításának a politikai harc lett a megfelelő eszköze, mivel:

> „a föld és a tőke urai mindig fel fogják használni politikai kiváltságaikat gazdasági monopóliumaik megvédésére és megörökítésére. Nemcsak hogy nem segítik

to_MasikMarx.indd 113 2020. 12. 02. 23:18:2

elő a munka felszabadítását, hanem továbbra is minden lehetséges módon akadályt fognak gördíteni útjába [...]. Ezért a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály nagy kötelessége" (MEM 1968, 17. 388.).

Az Internacionálé mostanra már gyökeresen különbözött attól a szervezettől, amilyen alapításakor volt: a radikális-demokratikus elemek kiváltak belőle, miután fokozatosan marginalizálódtak; a mutualisták vereséget szenvedtek és közülük sokan átálltak; a reformisták már nem alkották a szervezet meghatározó többségét (Nagy-Britannia kivételével); az antikapitalizmus lett az egész Munkásszövetség politikai vezérfonala, valamint a nemrégiben formálódott irányzatok, így például az anarcho-kollektivisták vezéreszméje is. Annak ellenére, hogy az Internacionálé működésének évei alatt a világban bizonyos fokú gazdasági prosperitás volt jellemző, ami egyes esetekben a munkafeltételeket megkönnyítette, a munkások megértették, hogy valódi változást nem az effajta tünetenyhítéstől várhatnak, hanem csakis a kizsákmányolás felszámolásától. Küzdelmeiket egyre inkább saját anyagi szükségleteikre alapozták, s sokkal kevésbé azon csoportok kezdeményezéseire, amelyekhez adott esetben maguk tartoztak.

A tágabb kép is radikálisan megváltozott. Németország 1871-es egyesítése egy új korszak hajnalát jelentette, amelyben a nemzetállamok alkotják a politikai, jogi és területi identitás döntő formáját; ez viszont megkérdőjelezte bármilyen nemzetek feletti testület létét, ami a tagok befizetéseiből tartotta fenn magát minden egyes országban, és azt követelte tagjaitól, hogy a központi testület javára mondjanak le a helyi politikai irányítás nagy részéről. Ugyanakkor

to_MasikMarx.indd 114 2020. 12. 02. 23:18:2

a nemzeti mozgalmak és szervezetek közötti növekvő különbségek elképesztően megnehezítették a Főtanács dolgát, vagyis azt a feladatot, hogy olyan politikai szintézist dolgozzanak ki, amely mindenki igényeit képes kielégíteni. Igaz, hogy az Internacionálé kezdetektől fogva a szakszervezeteknek és politikai egyesületeknek olyan halmaza volt, amelyben a résztvevőket cseppet sem volt könnyű egymással összhangba hozni, ahogyan az is igaz, hogy ezek az átlagos szervezeteknél mindig is jóval súlyosabb érzékenységeket és politikai irányzatokat képviseltek. 1872-re azonban a Munkásszövetség különféle alkotóelemei – és tágabb értelemben a munkásság küzdelmei – sokkal élesebb körvonalakat és struktúrát kaptak. A brit szakszervezetek legalizációja hivatalosan is a nemzeti politikai élet szereplőivé tette őket; az Internacionálé belga föderációja szerteágazó szervezet volt olyan központi vezetéssel, amely képes volt jelentős és autonóm elméleti tevékenységre; Németországban két munkáspárt is létezett, mindkettőnek volt parlamenti képviselete; a francia munkások Lyontól Párizsig már megpróbálták „az eget ostromolni"; a spanyol föderáció olyan mértékben kiterjeszkedett, hogy gyakorlatilag a tömegszervezetté való átalakulás várt rá. Más országokban is hasonló változások zajlottak le.

Ilyenformán az Internacionálé eredeti szerkezete idejétmúlttá vált, ahogyan eredeti küldetése is végéhez közeledett. A feladat ekkoriban már nem abban állt, hogy Európa-szerte támogatást szervezzen egyes sztrájkoknak, hogy kongresszusokat hívjon össze a szakszervezetek hasznossága vagy a föld és a termelési eszközök társadalmasításának szükségessége tárgyában. Ezek a témakörök ekkorra már átmentek

to_MasikMarx.indd 115 2020. 12. 02. 23:18:2

a szervezet egészének kollektív örökségébe. A Párizsi Kommün után a munkásmozgalomra váró valódi kihívás forradalmi természetű volt: hogyan kell szerveződni ahhoz, hogy fel lehessen számolni a kapitalista termelési módot és meg lehessen dönteni a polgári világ intézményeit. Többé már nem az volt a kérdés, hogyan kell megreformálni a létező társadalmat, hanem az, hogyan kell újat építeni.

A hágai kongresszus időszakában nem egy szavazást éles viták előztek meg, ez történt többek között Bakunyin kizárásakor és a Főtanács Londonból New Yorkba való áthelyezésekor. Ez a döntés Marxnak azt a nézetét tükrözte, hogy helyesebb, ha felszámolják az Internacionálét, mint ha megvárják, hogy ellenfelei kezében szektás szervezetté silányuljon. Úgy vélte, az Internacionálé felszámolása, ami kétségtelenül bekövetkezik majd a Főtanács New Yorkba való áthelyezésével, ezerszer jobb volt, mint a hosszadalmas és hiábavaló testvérgyilkos harcok sorozata.

Mégsem tűnik meggyőzőnek, ha azt állítjuk – amit sokan meg is tették –, hogy az Internacionálé hanyatlásának kulcsfontosságú oka két áramlatának konfliktusa, jobban mondva két férfi: Marx és Bakunyin ellentéte volt, akármilyen szellemi nagyságok voltak is. Sokkal inkább azok a változások a felelősek az Internacionálé elavulásáért, amelyek a világban zajlottak. A munkásmozgalom szervezeteinek fejlődése és átalakulása, a nemzetállamok megerősödése az olasz és a német egyesülést követőn, az Internacionálé térhódítása olyan országokban, mint Spanyolország és Olaszország (ahol a gazdasági és politikai körülmények gyökeresen eltértek a brit vagy francia viszonyoktól), a brit szakszervezeti mozgalomban tapasztalható igény a még erőteljesebb mértékletes-

to_MasikMarx.indd 116 2020. 12. 02. 23:18:2

ség irányában, a Párizsi Kommünt követő megtorlások: mindezek a tényezők együttesen okozták, hogy az Internacionálé eredeti szerkezete alkalmatlannak bizonyult az új idők új feladatainak megoldásához.

Ilyen háttéresemények közepette, a centrifugális erők túlsúlyával, az Internacionálé életében bekövetkező fejlemények és a szervezet irányítói természetesen szintén jelentős szerepet játszottak. A londoni konferencia például távolról sem bizonyult annak a mentőakciónak, aminek Marx szándékai szerint lennie kellett volna; valójában a szigorú irányítási elv jelentősen növelte belső válságát, mivel nem vette figyelembe a túlsúlyban lévő hangulatot vagy nem volt képes azt az előrelátást tanúsítani, amely Bakunyin és csoportja megerősödésének útját állta volna (Molnár 1962, 144.). Pirruszi győzelemnek bizonyult Marx számára – megpróbálta megoldani a belső konfliktusokat, ám éppen az ellenkezője történt: ezek még hangsúlyosabbakká váltak. Azonban a helyzet továbbra is az maradt, hogy a Londonban meghozott döntések csak felgyorsították azt a folyamatot, ami már korábban megindult, és képtelenség volt visszafordítani.

Mindezen történelmi és szervezeti megfontolásokon túl, akadtak még további problémák is, amiknek aligha volt kisebb súlyuk a főszereplőre, Marxra nézve. Ahogyan Marx 1871-ben a londoni konferencia egyik szekciójában emlékeztette a küldötteket: „a Főtanács munkája hatalmasra duzzadt, mivel mostanra már kénytelen volt mind az általános kérdésekkel, mind a nemzeti kérdésekkel foglalkozni" (Burgelin 1962, II. 217.). A szervezet már nem az 1864-es kicsi alakulat volt, amely angol és francia lábakon állt; mostanra már minden európai ország-

to_MasikMarx.indd 117 2020. 12. 02. 23:18:2

ban jelen volt, és minden egyes nemzeti szekciójának megvoltak a maguk sajátos problémái és jellemző vonásai. Nem elég, hogy a szervezet gyakorlatilag mindenhol belső bajokkal küzdött, újabb gondokkal járt a lehető legtarkább eszmei málhával felszerelkezett, száműzött kommünárok Londonba érkezése, és még tovább nehezítette a Főtanács számára a politikai szintézis megteremtésének feladatát.

Marx súlyos megpróbáltatásokat élt át az Internacionáléban végzett nyolc évnyi intenzív tevékenysége során. Miután tisztában volt azzal, hogy a munkásság erői a Párizsi Kommün vereségét követőn megcsappantak – és számára ez jelentette az adott időszak legfontosabb tényét –, ezért végül úgy döntött, hátralevő éveit arra fordítja, hogy megpróbálja befejezni *A tőke* megírását. Amikor átkelt a La Manche-csatornán, hogy Hollandiába menjen, minden bizonnyal érezte, hogy az előtte álló küzdelem az utolsó olyan jelentős tevékenysége lesz, amiben maga játssza a főszerepet.

Abból a szótlan résztvevőből, akinek 1864-ben a St. Martin Hallban tartott első gyűlésen mutatkozott, mostanra az Internacionálé vezetőjévé vált, akit nemcsak a kongresszusi küldöttek és a Főtanács, hanem a szélesebb közönség is megismert. Így, bár az Internacionálé kétségtelenül óriási köszönettel tartozott Marxnak, nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy Marx élete megváltozzék. A szervezet megalapítása előtt csak a politikai aktivisták kis csoportjainak körében ismerték. Később, de mindenekelőtt a Párizsi Kommün bukása után, illetve természetesen azt követőn, hogy 1867-ben kiadta fő művét, hírneve sok európai országban ismertté lett a forradalmárok körében, olyannyira, hogy a sajtó egyenesen „a vörös

to_MasikMarx.indd 118 2020. 12. 02. 23:18:2

terror doktorának" nevezte. Az Internacionáléban betöltött szerepéből adódó felelősség – ami lehetővé tette számára, hogy közelről megtapasztaljon oly sok gazdasági és politikai küzdelmet – további hajtóerőt jelentett a kommunizmussal foglalkozó elmélkedéseiben, és alapvetően gazdagította az antikapitalista elmélet egészét.

Marx versus Bakunyin

A két tábor közötti küzdelem a hágai kongresszust követő hónapokban lángolt fel, de csak néhány alkalommal foglalkozott a felek valódi elméleti és ideológiai ellentéteivel. Marx gyakorta figurázta ki Bakunyin álláspontját, és „az osztályegyenlőség" szószólójaként festette le (amivel a Szocialista Demokrácia Egyesülés 1869-es programjának alapelveire utalt), vagy egész egyszerűen a politikai tartózkodás hívének nevezte. Ami az orosz anarchistát illeti, aki ellenfelével szemben kevéssé volt elméletileg felkészült, ő előnyben részesítette a személyes vádaskodás és a sértegetés eszközeit.

Így, noha Bakunyin – Proudonhoz hasonlóan – hajthatatlan ellenzéke volt mindenfajta politikai tekintélynek, s különösen annak közvetlen formáját, az államot utasította el, mégis tévedés lenne őt ugyanolyan feketére festeni, mint a mutualistákat. Míg az utóbbiak ténylegesen tartózkodtak mindenféle politikai tevékenységtől, súlyosan ránehezedve az Internacionáléra a kezdeti években, az autonomisták – ahogyan Guillaume hangsúlyozta egyik utolsó felszólalásában a hágai kongresszuson – „a társadalmi forradalom politikájáért harcoltak, a burzsoá politika

to_MasikMarx.indd 119 2020. 12. 02. 23:18:2

és az állam felszámolását követelték" (Musto 2014, 76. dokumentum). El kell ismerni, hogy az Internacionálé forradalmi szárnyához tartoztak, és hogy értékes kritikai szempontokkal járultak hozzá a munkához a politikai hatalom, az állam és a bürokrácia kérdéseiben.

Akkor hát miben is különbözött a „negatív politika", amit az autonomisták az egyetlen lehetséges akcióformának tekintettek, a centralisták által képviselt „pozitív politikától"? Az olasz föderáció javaslatára 1872. szeptember 15–16. között, Saint-Imierben megrendezett nemzetközi kongresszus, amin a Hágából visszatért más delegációk képviselői is részt vettek, határozataiban megállapítja, hogy „egyetlen politikai szervezet sem lehet más, csak és kizárólag az uralom szervezete, amely az egyik osztályt előnyben részesíti a tömegek rovására, és ha a proletariátus megkísérelné megragadni a hatalmat, akkor maga válna domináns és kizsákmányoló osztállyá." Következésképpen, „a proletariátus első feladata minden politikai hatalom lerombolása", és „az ún. ideiglenes és forradalmi politikai hatalom bármilyen szervezete, amely ilyen rombolást hoz létre, csak további megtévesztésül szolgálna, és éppen olyan veszélyes volna a proletariátusra nézve, mint a ma létező összes kormány" (Musto 2014, 78. dokumentum).

Annak ellenére, hogy a két oldal egyetértett abban, hogy fel kell számolni az osztályokat és az állam politikai hatalmát a szocialista társadalomban, nézeteik gyökeresen eltértek egymástól azokban az alapvető kérdésekben, hogy milyen utat kell követni, és a kívánt változás eléréséhez milyen társadalmi erőkre van szükség. Míg Marx számára a forradalom

to_MasikMarx.indd 120 2020. 12. 02. 23:18:2

alanya par excellence egy meghatározott osztály, a gyáripari munkásság volt, Bakunyin a „nagy gyülevész néphez", az ún. „lumpenproletariátushoz" fordult, amely, mivel „szinte érintetlen maradt a burzsoá civilizációtól, belső lényegében és inspirációiban, kollektív életének minden szükségletében és nyomorúságában hordozza a jövő szocializmusának magvait" (Bakunyin 2014, 294.). A kommunista Marx megtanulta, hogy a társadalmi átalakulás specifikus történelmi feltételeket, hatékony szervezetet és a tömegek körében hosszú ideig, lassan fejlődő osztálytudatot igényel; az anarchista Bakunyin viszont meg volt győződve arról, hogy az emberek, az ún. „gyülevész nép" egyaránt „legyőzhetetlen és igazságos", és önmagában is elegendő erőt képvisel ahhoz, hogy „a társadalmi forradalmat bevezesse és győzelemre vigye" (Bakunyin 2014, 294–295.).

Egy másik nézeteltérést a szocializmus megvalósításához szükséges eszközök mibenléte okozott. Bakunyin harcias tevékenységének jó része abban állt, hogy kis, főképpen értelmiségiekből álló „titkos társaságokat" épített ki (vagy ezek kiépítéséről fantáziált): egyfajta „forradalmi vezérkart, amely elkötelezett, energikus, intelligens egyénekből áll, akik mindenekelőtt a nép barátai" (Bakunyin 1973, 155.), akik előkészítik a felkelést és véghez viszik a forradalmat. Marx viszont a munkásosztály önfelszabadításában hitt, és meg volt győződve arról, hogy a titkos társaságok léte „ellenkezik a proletármozgalom fejlődésével, mert ezek a társaságok a munkások oktatása helyett autoritatív és misztikus törvényeknek vetik alá őket, melyek fékezik függetlenségüket és hamis irányba terelik gondolkodásukat" (MEM 1968. 17. 610.). Az orosz emigráció a munkásosztály min-

to_MasikMarx.indd 121 2020. 12. 02. 23:18:2

den olyan politikai akcióját ellenezte, amely nem segítette elő közvetlenül a forradalom kirobbanását, míg az állam nélküli ember, akinek Londonban volt állandó lakhelye, nem tartotta rangján alulinak, hogy társadalmi reformok és részleges célok érdekében mozgósítson, és közben teljességgel meg volt győződve arról, hogy ezeknek erősíteniük kell a munkásosztály harcait, melyek célja a kapitalista termelési mód legyőzése, nem pedig a rendszerbe való integrálódás.

Az új Internacionálé

A későbbi években Marx nyerte meg a politikai csatát az anarchistákkal szemben, a munkásosztály szocialista programot fogadott el, egész Európában megvetette lábát, és a nemzetek feletti együttműködés új struktúráit építette ki. Az elnevezés folytonosságától eltekintve (a II. Internacionálé 1889–1916; a III. Internacionálé 1919–1943), mindezek a struktúrák minden lépésükben az I. Internacionálé értékeire és tantételeire hivatkoztak. Így aztán az Internacionálé forradalmi üzenete elképesztően termékenynek bizonyult, és olyan gyümölcsöket érlelt, amelyek jócskán túltettek a létezése idején elért eredményein.

Az Internacionálé lehetővé tette, hogy a munkások megértsék, a munka felszabadítása nem vihető végbe egyetlen országban, hanem csak globális méretekben. Továbbá tudatosította köreikben, hogy a célt nekik maguknak kell elérniük saját szervezeti képességeik révén, nem pedig úgy, hogy céljaikat valami más erőre testálják át; azt is tudatosította bennük, hogy – és ebben Marx elméleti munkája bizonyult

to_MasikMarx.indd 122 2020. 12. 02. 23:18:2

alapvetőnek – a kapitalista termelési mód és a bérmunka felszámolása a legfontosabb lépés, mivel egy létező rendszeren belüli javulás, amit szükséges ugyan követelni, de nem tudja megszüntetni a munkaadói oligarchiáktól való függést.

Óriási szakadék választja el azon időszak reményeit a mi korunkra oly jellemző bizalmatlanságtól, az Internacionálé korának rendszerellenes szellemiségét és szolidaritását a neoliberális versengés és a privatizáció alakította világ ideológiai alárendeltségétől és individualizmusától. A Londonban 1864-ben gyülekező munkásságnak a politika iránt tanúsított szenvedélye éles ellentétben áll korunk apátiájával és rezignáltságával.

És mégis, míg mára a munka világa visszatért a tizenkilencedik században tapasztalt kizsákmányolás feltételei közé, az Internacionálé projektuma újra kiemelkedően aktuálissá vált. A „világrendszer" mostani barbársága, a jelenlegi termelési mód okozta katasztrofális környezeti állapotok, az egyre mélyülő szakadék a kizsákmányoló kevesek gazdagsága és az óriási többség nyomora között, a nők elnyomása, a háborúk, a rasszizmus és a sovinizmus viharai a mai munkásmozgalomnak sürgető feladatává teszik, hogy újjászervezze magát az Internacionálé két kulcsfontosságú jellemzőjének megfelelően: egyfelől struktúráinak sokfélesége, másfelől céljainak radikalizmusa alapján. A Londonban 150 évvel ezelőtt alapított szervezet céljai ma még elevenebbek, mint valaha. Hogy felnőjön korunk kihívásaihoz, az új Internacionálé nem kerülheti meg kettős előfeltételét: plurálisnak és antikapitalistának kell lennie.

to_MasikMarx.indd 123 2020. 12. 02. 23:18:2

Jegyzetek

1 Lásd Rubel, Maximilien 1974: *Marx, critique du marxisme*, Paris, Payot, 41: „csak a mitológia – netán a misztifikálás – iránti igény sarkallhatta őket arra, hogy ebben a [politikai programban] a »marxizmus« következményét lássák, azaz a teljesen virágba szökkent doktrínát, amelyet kívülről egy mindenható tudat erőszakol rá az amorf és tehetetlen embertömegre a társadalmi gyógyír keresése során."

2 Az Internacionálé történetének összefoglaló áttekintéséhez lásd Marcello Musto (ed.) 2014: Introduction. In: *Workers Unite! The International 150 Years After.* New York/London, Bloomsbury, 1–68.

3 Az 1870-es évek elején a munkásosztály mozgalmát csak Németországban szervezték politikai pártba. A „pártnak" mint fogalomnak a használata – akár Marx, akár Bakunyin követőire gondolunk – nagyon zavaros volt. Maga Marx is meglehetős homályban hagyta a szó jelentését. Rubel szerint, Marx számára (Musto 2014, 183) „a párt koncepciója [...] az osztály koncepciójával esik egybe." Végül, fontos hangsúlyozni, hogy az Internacionáléban 1871 és 1872 között végbement konfliktus nem a politikai párt megteremtésének kérdésében folyt (a kifejezést magát a londoni konferencián mindössze kétszer használták és ötször a hágai kongresszuson), hanem inkább „a »politikai« jelző használatán" (Haupt 1978, 84).

4 Lásd Marxnak Ludwig Kugelmannhoz írt levelét (MEM 1975. 33. köt., 486.), ahol Marx megjegyezte, hogy ez a kongresszus „élet-halál kérdése lesz az Internacionálé számára; és mielőtt lemondok, legalább meg akarom védeni a bomlasztó elemektől."

to_MasikMarx.indd 124 2020. 12. 02. 23:18:2

Irodalom

Bakunin, Michael 1973: Programme and Purpose of the Revolutionary Organization of International Brothers. Lehning, Arthur (ed.): Michael Bakunin: *Selected Writings*. London, Jonathan Cape. https://libcom.org/library/michaelbakunin-selected-writings.

Bakunyin, Mihail 2014: The International and Karl Marx. In: *Workers Unite! The International 150 Years After*. New York/London, Bloomsbury.

Burgelin, Henri – Langfeldt, Knut – Molnár, Miklós 1962: *La première Internationale*. Geneva, Droz

Collins, Henry – Abramsky, Chimen 1965: *Karl Marx and the British Labour Movement*. London, MacMillan, 34.

Freymond, Jacques 2014: Introduction. *Workers Unite! The International 150 Years After*. New York/London, Bloomsbury.

Freymond, Jacques – Molnár, Miklós 1966: The Rise and Fall of the First International. Drachkovich, Milorad (ed.), *The Revolutionary Internationals, 1864–1943*. Stanford, Stanford University Press.

Haupt, Georges 1978: *L'internazionale socialista della Comune a Lenin*. Torino, Einaudi.

Institute of Marxism-Leninism of Moscow (ed.) 1962–1968: *The Genaral Council of the First International*. Moscow, Progress.

Maréchal, Cassian 1962: Report on the Liège Section. In: Burgelin, Henri – Langfeldt, Knut – Molnár, Miklós: *La première Internationale*. Geneva, Droz

Marx, Karl 1962–1968: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Marx, Karl 1969: A londoni Főtanács beszámolója a hágai kongresszus nyilvános ülésén. *Marx–Engels művei*,18. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Marx, Karl 1975: *Marx–Engels művei* 33. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkaidó.

to_MasikMarx.indd 125 2020. 12. 02. 23:18:2

Molnár, Miklós 1962: Le déclin de la première Internationale. In: Burgelin, HenriLangfeld, Knut – Molnár, Miklós: *La première Internationale*. Geneva, Droz.
Musto, Marcello (ed.) 2014: Introduction. In: *Workers Unite! The International 150 Years After*. New York/London, Bloomsbury.
Rubel, Maximilien 1974: *Marx, critique du marxisme*. Paris, Payot
Ryazanov, David 1925: *Zur Geschichte der Ersten Internationale*. Marx–Engels Archiv, Vol. I.

to_MasikMarx.indd 126 2020. 12. 02. 23:18:2

A kapitalizmus történelmi szerepének dialektikája

A kapitalizmus fejlődésének történelmi jelentősége

Marx egész munkásságán végigvonul a meggyőződés, hogy a kapitalista termelési mód elterjedése alapvető előfeltétele a kommunista társadalom születésének. Egyik első nyilvános előadásán, amelyet Brüsszelben tartott a Német Munkásszövetségben, és beépített egy kéziratos vázlatba, aminek „Munkabérek" volt a címe, Marx szól „a tőke, a nagyipar, a szabad verseny, a világpiac pozitív szerepéről". A munkásoknak, akik azért jöttek, hogy meghallgassák, azt mondta:

> „Nem szükséges elmagyaráznom Önöknek részletesen, hogy eme termelési viszonyok nélkül sem a termelési eszközök – a munkásosztály felszabadításának és egy új társadalom alapjainak anyagi eszközei – nem teremthetők meg, sem pedig a proletariátus maga nem mehet végig az egyesülésnek és a fejlődésnek azon az útján, amelynek révén valóban képes lesz forradalmasítani a régi társadalmat és önmagát."[1]

A *Kommunista Párt Kiáltványá*ban Engelsszel együtt amellett érvelt, hogy a munkásosztálynak a feudális társadalom végső krízise alatti felkelései kudarcra voltak ítélve, „mert maga a proletariátus fejletlen volt, s mert nem voltak meg felszabadításának anyagi feltételei, amelyek éppen a polgári korszak termékei."[2]

to_MasikMarx.indd 127 2020. 12. 02. 23:18:2

Mindazonáltal elismerte ennek a korszaknak nem egy érdemét: nemcsak „elpusztított minden hűbéri, patriarchális, idillikus állapotot",[3] hanem „a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást tette."[4] Engels és Marx nem habozott kijelenteni, hogy „[a] burzsoáziának a történelemben fölöttébb forradalmi szerepe volt."[5] Kiaknázva a földrajzi felfedezéseket és a születő világpiacot, „valamennyi ország fogyasztását és termelését nemzetközivé tette."[6] Ezenfelül alig egy évszázad leforgása alatt „a burzsoázia tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint minden letűnt nemzedék együttvéve."[7] Ez azáltal vált lehetségessé, hogy „a falut a város uralma alá hajtotta" és kiragadta „a népesség jelentékeny részét a falusi élet bárgyúságából",[8] amely oly elterjedt volt az európai feudális társadalomban. Ami még fontosabb, a burzsoázia „a fegyvereket kovácsolta, melyek halálát okozzák" és az embereket is, akik használni fogják őket „a modern munkásokat, a *proletárokat*",[9] akiknek száma és ereje a burzsoázia terjeszkedésével egy ütemben növekszik... Ugyanis Marx és Engels szerint „az ipar haladása, amelynek a burzsoázia akarat- és ellenállás nélküli hordozója, a munkásoknak a versenyből eredő elszigetelődése helyére társulásukból eredő forradalmi egyesülésüket állítja."[10]

Marx hasonló gondolatokat fejtett ki *Osztályharcok Franciaországban* c. művében, amellett érvelve, hogy egyedül a burzsoázia uralma „tépi csak ki a hűbéri társadalom anyagi gyökereit és egyengeti a terepet – az egyedülit, amelyen a proletárforradalom lehetséges."[11] Az 1850-es évek elején, korának alapvető politikai eseményeit kommentálva, elméletileg

to_MasikMarx.indd 128 2020. 12. 02. 23:18:2

még jobban kidolgozta azt az elképzelést, hogy a kapitalizmus szükséges előfeltétele az újfajta társadalom születésének. Egyik, Engelsszel közösen, a *Neue Rheinische Zeitung*ba írott bírálatukban amellett érvelt, hogy Kínában „a föld legrégibb és legrendíthetetlenebb birodalmát az angol burzsoák kartonbálái nyolc év alatt egy társadalmi átalakulás küszöbére vitték, amelynek mindenesetre a legjelentősebb következményekkel kell járnia a civilizáció szempontjából."[12]

Három évvel később *Az indiai brit uralom eljövendő eredményei*ben Marx megállapítja:

> „Angliának kettős küldetést kell betöltenie Indiában: az egyik romboló, a másik alkotó – a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom alapjainak lefektetése Ázsiában."[13]

Marxnak nem voltak illúziói a kapitalizmus alapvető vonásairól. Nagyon is tudatában volt annak, hogy a burzsoázia soha nem „hozott létre haladást anélkül, hogy egyéneket és népeket ne vonszolt volna véren és szennyen, nyomoron és megaláztatáson át?"[14] De Marx arról is meg volt győződve, hogy a világkereskedelem és az emberi termelőerők fejlődése, az anyagi termelésnek „a természeti erők feletti tudományos uralommá" változtatásával megteremtik az alapjait egy másfajta társadalomnak: „a burzsoá ipar és kereskedelem megteremtik az új világ ezen anyagi feltételeit".[15]

Marx néhány évvel később helyesbítette az indiai brit jelenléttel kapcsolatos nézeteit, egy, a *New York Daily Tribune*-ba a szipoj lázadásról szóló cikkében, amelyben határozottan azok mellé állt, akik „megkí-

to_MasikMarx.indd 129 2020. 12. 02. 23:18:2

sérelték kiűzni az idegen hódítókat".[16] A kapitalizmusról megfogalmazott álláspontját azonban megerősítette, politikusabb hangnemben, a ragyogó 1856-os *Beszéd a „People's Paper" évfordulóján*-ban. Ekkor, emlékeztetve rá, hogy a kapitalizmus milyen soha nem látott ipari és tudományos erőket hívott életre, azt mondta az eseményen jelen lévő elvtársainak: „A gőz, az elektromosság és a fonógép sokkal veszedelmesebb forradalmárok voltak, mint Barbès, Raspail és Blanqui".[17] A *Grundrisse*ben Marx többször megismétli azt a gondolatot, hogy a társadalomban a kapitalizmus révén bizonyos „civilizáló tendenciák"[18] érvényesülnek. Megemlíti a „külkereskedelem civilizáló hatását"[19], éppúgy, mint a „tőke termelésének" ama „propagandisztikus (civilizáló) tendenciáját", amely „pusztán" a tőkének a sajátja, „a korábbi termelési feltételektől" eltérően.[20] Marx annyira messze ment ez ügyben, hogy helyeslően idézi John Wade történészt (1788–1875), aki a munkamegosztás által létrehozott szabadidőre gondolva, azt állította, hogy a „tőke csak más név arra, hogy civilizáció".[21]

Ugyanakkor azonban Marx akként támadta a tőkést, mint aki „bitorolja a munkások által létrehozott szabad időt a társadalom számára".[22] Egy passzusban, amely nagyon közel áll a *Kommunista kiáltvány*ban vagy az 1853-ban a *New York Tribune*-nak írott cikkekben kifejtett álláspontjához, Marx azt írta:

> „Ahogy tehát a tőkére alapozott termelés egyfelől az egyetemes ipart hozza létre – azaz többletmunkát, értéklétrehozó munkát –, úgy másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét, melynek hor-

to_MasikMarx.indd 130 2020. 12. 02. 23:18:2

dozójaként jelenik meg a tudomány maga is, akárcsak az összes fizikai és szellemi tulajdonságok, ugyanakkor semmi nem jelenik meg mint magán-valóan magasabb, önmagáért-valóan jogosult a társadalmi termelés és csere e körén kívül. Ily módon a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetemes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáló befolyása; az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség lokális fejlődése és mint természetimádás jelenik meg. A természet először válik tisztán tárggyá az ember számára, tisztán hasznosság dolgává; nem ismerik el többé magáért-való hatalomnak. [...] A tőke ennél a tendenciájánál fogva éppúgy túlhajt nemzeti korláton és előítéleteken, mint a természet istenítésén és meglévő szükségleteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkarózott, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén. Mindezekkel szemben romboló a tőke és állandóan forradalmasító, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét és a természeti és szellemi erők kiaknázását és cseréjét."[23]

A *Grundrisse* megírásának idején tehát az ökológiai kérdés még mindig teljesen háttérbe szorult a Marxot foglalkoztató kérdések sorában, teljesen alárendelődött az egyének fejlődési potenciálja kérdésének.[24]

A kapitalista fejlődés pozitívumairól szóló egyik legmélyebb elemzés *A tőke* első kötetében található. Habár Marx sokkal inkább tudatában volt ekkor már a kapitalizmus romboló jellegének, mint korábbi írásaiban, *magnum opus*a megismétli azt a hat, a tőke

to_MasikMarx.indd 131 2020. 12. 02. 23:18:2

által létrehozott feltételt – különösképpen a tőke „centralizációját" – amelyek lehetővé teszik a kommunista társadalom születését. Ezek a feltételek 1) a kooperatív munka, 2.) a tudomány és a technológia termelésben való alkalmazása, 3) a természet erőinek a termelés révén való elsajátítása, 4) olyan nagyméretű gépi berendezések létrejötte, amelyeket a munkások csak közösen tudnak működtetni, 5) a termelőeszközökkel való takarékoskodás, 6) a világpiac létrehozására irányuló tendencia. Marx szerint:

> „Ezzel a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök alkalmazása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege."[25]

Marx nagyon jól tudta, hogy a termelés egyre kevesebb és kevesebb tulajdonos kezében való koncentrálódásával „nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás"[26] a munkásosztályban, de azzal is tisztában volt, hogy „a bérmunkások kooperációját teljes mértékben az őket alkalmazó tőke hozza létre."[27]

Arra a következtetésre jutott, hogy a termelőerőknek a kapitalizmusban való rendkívüli növekedése – amely sokkal nagyobb mérvű, mint bármilyen más korábbi termelési módban – megteremtette

to_MasikMarx.indd 132 2020. 12. 02. 23:18:2

annak a feltételeit, hogy a társadalom meghaladja azokat a társadalmi-gazdasági viszonyokat, amelyeket maga ez a termelési mód teremtett, s így tovább lépjen a szocialista társadalom felé. Miként a nem európai társadalmakról szóló vizsgálódásaiban, Marx gondolkodásának központjában itt is az áll, hogy a kapitalizmus a saját meghaladása felé halad. *A tőke* harmadik kötetében azt írta, hogy az „uzsora" a kapitalizmus előtti társadalmakban „forradalmian hatott", amennyiben hozzájárult azoknak a „tulajdonformáknak" a szétrombolásához és felbomlasztásához, „amelyeknek a szilárd bázisán és ugyanazon formában való állandó újratermelésén a politikai tagozódás nyugszik". A feudális urak és a kistermelés pusztulása a „munkafeltételek centralizációját" jelentette.[28]

A tőke I. kötetében Marx azt írta, hogy „a tőkés termelési mód történelmileg úgy mutatkozik meg, mint történelmi szükségszerűség, amely megköveteli a munkafolyamat társadalmi folyamattá változtatását".[29] Ahogyan ő látta a kérdést: „a munka társadalmi termelőereje ingyen fejlődik, mihelyt a munkásokat meghatározott feltételek közé helyezik, márpedig a tőke az, amely e feltételek közé helyezi őket."[30] Marx mindig fenntartotta, hogy a kommunizmus számára legkedvezőbb történelmi feltételek csak a tőke felhalmozása révén fejlődhetnek ki:

> „(A kapitalista) mint az érték értékesítésének fanatikusa, az emberiséget könyörtelenül arra kényszeríti, hogy magáért a termelésért termeljen, ennélfogva rákényszeríti a társadalmi termelőerők kifejlesztésére és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan

to_MasikMarx.indd 133 2020. 12. 02. 23:18:2

magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése." [31]

További reflexiók arra, hogy a kapitalista termelési mód döntő szerepet játszik abban, hogy a kommunizmus valódi történelmi lehetőséggé váljék, mindenhol megjelennek Marxnak a politikai gazdaságtanról adott bírálatában. Bizonyos, hogy Marx világosan megértette – mint megírta a *Grundrisse*ben – hogy bár a tőke tendenciáinak egyike az, hogy „rendelkezésre álló időt hozzon létre", a másik viszont az, hogy „ezt többletmunkává változtassa át."[32] Mégis, ebben a termelési módban a munkát a maximális mértékben értékesítik, míg „az egy bizonyos tárgy termeléséhez szükséges munkamennyiséget valóban egy minimumra redukálja". Marx számára ez volt a legalapvetőbb. A történelmi változás, amelyet involvál „a felszabadult munkának javára válik majd" és „feltétele felszabadulásának".[33] Így a tőke „önakarata ellenére szerszámul szolgál a társadalmilag rendelkezésre álló idő eszközeinek megteremtésében, hogy a munkaidőt az egész társadalom számára egy süllyedő minimumra redukálják, és ily módon mindenki idejét szabaddá tegyék saját fejlődése számára."[34]

Marx észrevette azt is, hogy egy olyan társadalom létrehozásához, amelyben elérhető az egyének egyetemes önkibontakoztatása, „mindenekelőtt az szükséges, hogy a termelőerők teljes fejlődése *termelési feltétellé* váljék."[35]

Ezért megállapította, hogy „a tőke nagy történelmi oldala az", hogy „létrehozza ezt a többletmunkát, a puszta használati érték, a puszta létfenntartás állás-

to_MasikMarx.indd 134 2020. 12. 02. 23:18:2

pontjáról fölösleges munkát, és történelmi rendeltetése beteljesedett, mihelyst egyrészt a szükségletek annyira fejlettek, hogy a szükségesen felüli többletmunka maga is általános szükséglet, magukból az egyéni szükségletekből ered – másrészt a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek [*Geschlechter*] átmentek, az általános serénység az új nemzedék [*Geschlecht*] általános birtokává fejlődik; – végül mihelyt a munka termelőerőinek fejlődése folytán, amelyet a tőke a maga korlátlan gazdagodási vágyában és azon feltételek között, amelyek között egyedül realizálhatja őket, állandóan előrehajt, odáig halad a dolog, hogy egyrészt az általános gazdagság birtoklása és fenntartása csak kevesebb munkaidőt követel az egész társadalom számára és a dolgozó társadalom tudományosan viszonyul előrehaladó újratermelésének folyamatához; tehát mihelyt véget ért az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit dolgokkal tétethet magáért. [...] Ezért termelő a tőke; azaz lényegi viszony a társadalmi termelőerők fejlődése szempontjából. Csak akkor nem ilyen többé, amikor maguknak ezeknek a termelőerőknek a fejlődése korlátba ütközik magában a tőkében."[36]

Marx megismételte ezeket a meggyőződéseit a „Közvetlen termelési folyamat eredményei" c. szövegében. Miután emlékeztetett a tőke strukturális határaira – mindenekelőtt arra a tényre, hogy az „termelés a termelők ellenében és velük nem törődve" –, máris a tőke „pozitív oldalára"[37] fókuszál. Összehasonlítva a múlttal, a kapitalizmus úgy jelenik meg, mint „olyan termelés, amely nem kötődik a szükségletek előre meghatározó és előre meghatározott korlátaihoz."[38] Pontosan a „munka társadalmi termelőerői-

to_MasikMarx.indd 135 2020. 12. 02. 23:18:2

nek" növekedése az, amely megmagyarázza „a tőkés termelésnek sajátos történelmi jelentőségét."[39]

Marx tehát a maga korának társadalmi-gazdasági feltételei között alapvetőnek tekintette „a gazdagságnak mint olyannak a megteremtését, azaz a társadalmi munka kíméletlen termelőerőinek a megteremtését, s csakis ezek alkothatják egy szabad emberi társadalom anyagi bázisát."[40] Ami „szükséges" ehhez, az a „tőkés termelési mód ellentétekkel teli formájának"[41] megszüntetése.

Ugyanez a téma visszaköszön *A tőke* harmadik kötetében, amikor Marx hangsúlyozza „a termelési feltételeknek általános, közösségi, társadalmi termelési feltételekké való kimunkálódását" [...], amely: „adva van a termelőerőknek a tőkés termelés során megtett fejlődése, és azon mód által, ahogyan ez a fejlődés végbemegy."[42]

Marx miközben úgy látta, hogy a kapitalizmus a legjobb társadalmi rendszer, amely eddig létezett, abban az értelemben, hogy a maximumig tudja bővíteni az emberiség termelőerőit, azt is felismerte, hogy – annak ellenére, hogy könyörtelenül kizsákmányolja az emberi lényeket – van bizonyos számú potenciális progresszív vonása, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyének képességei sokkal inkább kibontakozzanak, mint a korábbi társadalmakban.

Marx, aki mélységesen ellenségesen viszonyult a kapitalizmus termelésközpontú normáihoz és az értéktöbblet-termelés imperatívuszához, a megnövekedett termelékenység kérdését az egyén képességeinek kifejlődése vonatkozásában vizsgálta. Így a *Grundrisse*ben kimutatta:

to_MasikMarx.indd 136 2020. 12. 02. 23:18:2

„Magában az újratermelés aktusában nem csak az objektív feltételek változnak, pl. a faluból város lesz, a vadonból irtásföld stb., hanem a termelők is változnak, azáltal, hogy új minőségeket tételeznek magukból, a termelés útján fejlesztik, átformálják önmagukat, új erőket és új képzeteket alkotnak, új érintkezési módokat, új szükségleteket és új nyelvet."[43]

A termelőerőknek ez sokkal intenzívebb és összetettebb fejlődése hozta létre „az egyének leggazdagabb fejlődését"[44] és „vonatkozásaik egyetemességét"[45] is. Marx szerint ugyanis:

„De mint a gazdagság általános formájára való nyughatatlan törekvés, a tőke túlhajtja a munkát természeti szűkösségének határain és ily módon létrehozza az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkája ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg, amelyben a természeti szükségszerűség a maga közvetlen formájában eltűnt, mert a természeti szükséglet lépett."[46]

Röviden: Marx számára a kapitalista termelés bizonyosan „az egyén önmagától és másoktól való elidegenülésének általánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is."[47] Marx jó néhányszor hangsúlyozta ezt.

Az *1861–63-as Kéziratok*ban megjegyzi, hogy a tőke „a termelés nagyobb változatosságára, a társadalmi szükségletek körének és kielégítésük eszközeinek bővítésére, ennélfogva az emberi termelőképes-

to_MasikMarx.indd 137 2020. 12. 02. 23:18:2

ség fejlesztésére és vele az emberi adottságok új irányokban való működtetésére hajt".[48] Az *Értéktöbblet-elméletek*ben pedig világossá teszi, hogy a termelőerőknek a kapitalizmus létrehozta páratlan növekedése nemcsak gazdasági következményekkel jár, hanem „minden társadalmi és politikai viszonyt forradalmasít".[49] *A tőke* I. kötetében pedig azt írta, hogy „látjuk itt, miként töri át az árucsere a közvetlen termékcsere egyéni és helyi korlátait, és miként fejleszti ki az emberi munka anyagcseréjét. Másrészt kifejlődik a cselekvő személyek ellenőrzésén kívül eső, társadalmi-természeti összefüggések [*gesellschaftlicher Naturzusammenhänge*] egész köre."[50] Arról van szó, hogy a termelés „a teljes emberi fejlődésnek megfelelő" formában menjen végbe.[51]

Végül Marx pozitívnak tekint a kapitalizmusban bizonyos, a nők emancipációjával és a családon belüli viszonyok modernizálódásával kapcsolatos tendenciákat is. Az egyik tőle származó fontos politikai dokumentumban („Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különféle kérdések.") a következőket írja erről:

> „jóllehet a tőke uralma alatt ez a tendencia förtelemmé torzult", de „[a] modern iparnak azt a tendenciáját, hogy a mindkét nembeli gyermekeket és fiatalokat bekapcsolja a társadalmi termelés nagy munkájába, haladó, egészséges és jogos tendenciának tekintjük."[52]

Hasonló álláspontot találunk *A tőke* I. kötetében is, ahol azt írja:

> „Bármily rettenetesnek és undorítónak látszik mármost a régi család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis

to_MasikMarx.indd 138 2020. 12. 02. 23:18:2

> a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára."[53]

Marx továbbá megjegyzi, hogy „[a] tőkés termelési mód kiteljesíti a mezőgazdaság és az ipar eredeti családi kötelékének széttépését, amely kettejük gyermekien fejletlen alakját átfogta." Ennek az egyik következménye „a városi népességnek", amely „a társadalom történelmi mozgató ereje" és amelyet a tőke „nagy központokban halmoz össze" [a] „folyton növekvő túlsúlya".[54]

A dialektikus módszert használva, amelyhez oly gyakran folyamodik *A tőké*ben és annak előkészítő kéziratiban, Marx amellett érvelt, hogy a kapitalizmusban „egy új társadalom alkotóelemei" alakulnak ki azáltal, hogy a tőke „a termelési folyamat anyagi feltételeivel és társadalmi kombinációjával érleli" őket.[55] Így megteremtődnek az anyagi feltételei „egy új és magasabb szintézisnek".[56] Habár a forradalom soha nem fog a puszta gazdasági dinamika révén létrejönni, hanem mindig megköveteli éppúgy a politikai tényezők működését is, a kommunizmus eljöveteléhez „a társadalom bizonyos anyagi alapzata szükséges, vagyis számos olyan anyagi létfeltétel, amelyek maguk viszont hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténet természet adta termékei."[57]

Hasonló téziseket fejtett ki Marx jó néhány rövid, ám fontos politikai szövegben, amelyek *A tőke* megalkotásával egy időben, vagy röviddel azt követően keletkeztek, s ez azt mutatja, hogy Marx felfogása a

to_MasikMarx.indd 139 2020. 12. 02. 23:18:2

kérdésről nemigen változott. Így a *Bér, ár és haszon*ban a munkásokkal meg akarja értetni azt, hogy „a jelenlegi rendszer, minden nyomor ellenére, amelyet a munkásokra zúdít, egyidejűleg megteremti azokat az anyagi feltételeket és formákat, amelyek a társadalom gazdasági újjáalakításához szükségesek."[58]

A „Bizalmas közlés"-ben, amelyet Marx a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa nevében küldött a Német Szociáldemokrata Munkáspárt braunschweigi bizottságához, Marx határozottan fenntartja, hogy „bár a forradalmi kezdeményezés valószínűleg Franciaországból indul majd ki, csakis Anglia szolgálhat egy komoly gazdasági forradalom emeltyűjéül." Ezt a következő szavakkal magyarázza el:

> „Ez az egyetlen ország, ahol nincsenek már parasztok és ahol a földtulajdon kevés kézben összpontosul. Ez az egyetlen ország, ahol a tőkés forma – azaz a nagy méretekben, tőkés vállalkozók alatt egyesített munka – csaknem az egész termelést hatalmába kerítette. Ez az egyetlen ország, ahol a lakosság nagy többsége bérmunkásokból áll. Ez az egyetlen ország, ahol az osztályharc és a munkásosztály szervezettsége a tradeunionok révén bizonyos fokú érettségre és egyetemességre tett szert. Ez az egyetlen ország, ahol – világpiaci uralma következtében – a gazdasági viszonyokban bekövetkező minden forradalomnak közvetlenül vissza kell hatnia az egész világra. Ha a landlordizmus és a kapitalizmus klasszikus székhelye is ez az ország, másfelől itt értek meg megsemmisítésének anyagi feltételei."[59]

A *Bakunyin Államiság és anarchia c. könyvének konspektusa* c. művében, amely fontos pontokon jelzi a

to_MasikMarx.indd 140 2020. 12. 02. 23:18:2

közte és az orosz forradalmár közötti nézetkülönbségeket a kapitalizmus alternatívájával kapcsolatban, Marx megerősíti a szocializmus vezetésére majdan hivatott társadalmi szubjektumot illetően is, hogy:

> „[a] radikális szociális forradalom a gazdasági fejlődés bizonyos történelmi feltételeihez kapcsolódik; e feltételek az ilyen forradalom előfeltételei. Tehát csak ott van rá lehetőség, ahol a tőkés termelés mellett az ipari proletariátus legalábbis jelentékeny helyet foglal el a nép tömegében."[60]

A *Gothai Program kritikájá*ban, amelyben az Általános Német Munkásegylet és a Szociáldemokrata Munkáspárt egyesülése során elfogadott közös platform egyes aspektusaival vitázik, Marx azt mondja:

> „Amilyen mértékben a munka társadalmilag fejlődik és ezáltal gazdagságnak és kultúrának forrása lesz, abban a mértékben fejlődik szegénység és lesüllyedés a dolgozó oldalán, gazdagság és kultúra a nem-dolgozó oldalán." Majd hozzáteszi: „itt határozottan ki kellett volna mutatni, hogy a mostani tőkés társadalomban hogyan jöttek létre végül is azok az anyagi stb. feltételek, amelyek a munkásokat képessé teszik és kényszerítik arra, hogy ezt a történelmi átkot megtörjék."[61]

Végül *A szocialista munkások választási programjá*ban (1880), egy rövid, három évvel halála előtt írott szövegben Marx azt hangsúlyozza, hogy a termelési eszközök csak „kollektív formában, amelynek anyagi és szellemi elemeit maga a tőkés társadalom fejlődése teremti meg", kerülhetnek a munkások tulajdonába.[62]

to_MasikMarx.indd 141 2020. 12. 02. 23:18:2

Így hát, mint látjuk, Marx egész munkásságában, a materialista történelemfelfogás első megfogalmazásaitól az 1840-es években egészen az 1880-as évekbeli utolsó politikai állásfoglalásaiig, folyamatosan rámutatott arra, hogy alapvető összefüggés van a termelésnek a kapitalista termelési mód által létrehozott növekedése és a kommunista társadalomnak, amelyért a munkásmozgalomnak harcolnia kell, a szükséges történelmi előfeltételei között. Ámde az élete utolsó éveiben végzett kutatások segítettek neki abban, hogy felülvizsgálja ezt a meggyőződését, és elkerülje, hogy a sok követőjét jellemző „ökonomizmusba" essék.

A nem mindig szükségszerű átmenet

Marx a kapitalizmust úgy tekintette mint „szükségszerű átmeneti pontot"[63] azokhoz a kibontakozó történelmi feltételekhez, amelyek lehetővé teszik, hogy a proletariátus a siker bizonyos esélyével vegye fel a harcot a szocialista termelési mód megvalósításáért. A *Grundrisse* egy másik szakaszában megismétli, hogy a kapitalizmus „átmeneti pont"[64] a társadalom további haladása felé, amely „összeegyeztethető a termelőerők legmagasabb fejlődésével", ezért „az egyének leggazdagabb fejlődésével"[65] is. Marx úgy írta le „a termelés mostani feltételeit" mint „önmagukat megszüntető és ezért egy új társadalmi állapot *történelmi előfeltételeiként* tételező feltételek"-et.[66]

Olykor-olykor arra helyezve a hangsúlyt, hogy a tőkében benne rejlik önmaga elpusztításának tendenciája,[67] Marx kijelenti: „[a] hogy a polgári gazda-

to_MasikMarx.indd 142 2020. 12. 02. 23:18:2

ságtan rendszere csak lassan fejlődik ki számunkra, úgy önmaga tagadása is, amely a végső eredménye."[68]

> Azt mondja: meg van győződve róla, hogy a tőkés termelés mód „az utolsó szolgaalak" (az „utolsó"-val bizonyosan túl messzire ment), „melyet az emberi tevékenység magára ölt, az egyik oldalon a bérmunka, a másikon a tőke alakját, és ez a levetés maga is a tőkének megfelelő termelési mód eredménye; a bérmunka és a tőke tagadásának az anyagi és szellemi feltételei – e kettő maga is tagadása már a nem-szabad társadalmi termelés korábbi formáinak – maguk is a tőke termelési folyamatának eredményei. Metsző ellentmondásokban, válságokban, görcsökben jut kifejezésre az, hogy a társadalom termelő fejlődése növekvő módon nem illik össze eddigi termelési viszonyaival. Tőke erőszakos megsemmisítése, nem számára külső viszonyok által, hanem mint önfenntartásának feltétele, ez a legcsattanósabb forma, amelyben közlik vele, hogy menjen és adjon helyet a társadalmi termelés egy magasabb állapotának."[69]

További bizonyítéka található az *Értéktöbblet-elméletek*ben, hogy Marx a kapitalizmust a szocialista gazdaság születése alapfeltételének gondolta. Itt megfogalmazza, hogy egyetért Richard Jones közgazdásszal (1790–1855), aki „a tőkét és a tőkés termelési módot csak a társadalmi termelés fejlődésének átmeneti fázisaként »fogadja el«." A kapitalizmus révén, írja Marx itt, „feltárul a kilátás egy új társadalomra, gazdasági társadalomformációra, amelyhez ez csak az átmenetet alkotja."[70]

Marx hasonló elképzelést dolgozott ki *A tőke* I. kötetében és az azt előkészítő kéziratokban. A híres,

to_MasikMarx.indd 143 2020. 12. 02. 23:18:2

nem publikált „Függelék: A közvetlen termelési folyamat eredményei”-ben, azt írta, hogy a kapitalizmus „teljes gazdasági forradalmat” követően jött létre, amely:

> „egyrészt először hozza létre a reális feltételeket a tőke munka feletti uralmához, teljesíti azt ki, ad neki megfelelő formát, másrészt a munka termelőerőiben, a termelési feltételekben és érintkezési viszonyokban, melyeket a munkás ellenében fejlesztett ki, megteremti egy a tőkés termelési mód ellentétekkel teli formáját megszüntető új termelési mód reális feltételeit, és ennélfogva egy újonnan kialakított társadalmi életfolyamat, ezzel pedig egy új társadalomalakulat anyagi bázisát.”[71]

A tőke első kötete egyik záró fejezetében: „A tőkés felhalmozás történelmi tendenciájá”-ban Marx megállapítja:

> „A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.”[72]

Habár Marx meg volt győződve róla, hogy a kapitalizmus nélkülözhetetlen történelmi átmeneti forma, mert egyedül a kapitalizmusban teremtődhetnek meg azok a feltételek, amelyek talaján a munkásmozgalomnak meg kell küzdenie a társadalom kommunista átalakításáért, nem gondolta, hogy ezt az eszmét merev, dogmatikus módon kellene alkalmaznunk. Éppen ellenkezőleg, nem is egyszer tagadta – úgy publikált, mint kiadatlan szövegeiben –, hogy ő a

to_MasikMarx.indd 144 2020. 12. 02. 23:18:2

történelemnek valamiféle egyenes vonalú értelmezését fejlesztette volna ki, amely szerint az emberi lényeknek minden társadalomban történelmi szükségszerűséggel ugyanazt az utat és ugyanazokat a fejlődési szakaszokat kell bejárniuk.

Élete utolsó éveiben Marx elvetette azt a tévesen neki tulajdonított tézist, hogy a tőkés termelési mód történelmileg elkerülhetetlen. Ettől az álláspontól való eltávolodását világosan megfogalmazta, amikor bevonódott a kapitalizmus lehetséges oroszországi fejlődéséről folyt vitába. Egy cikkében, amelynek az volt a címe: „Marx Ju. Zsukovszkij ítélőszéke előtt", az orosz író és szociológus, Nyikolaj Mikhailovszkij (1842–1904) azzal vádolta őt, hogy a kapitalizmust Oroszország felszabadulása egy elkerülhetetlen történelmi szakaszának tekinti.[73] Marx egy levélben, amelyet az *Otecsesztvennije Zapiszki* számára fogalmazott, azt válaszolta erre, hogy ő *A tőke* első kötetében „csak jelezni kívánja azt az utat, amelyen haladva Nyugat-Európában a tőkés gazdasági rendszer a feudális gazdasági rendszer méhéből megszületett."[74] Itt Marx hivatkozik egy szakaszra *A tőke* első kötetének francia kiadásából (1872–1875), amely azt mondja, a falusi tömegek termelőeszközeiktől való megfosztásának az alapja „a földművesek kisajátítása" volt, azonban ez „radikális módon csak Angliában valósult meg", de „Nyugat-Európa valamennyi országa végigéli ugyanezt a folyamatot."[75] Ennek megfelelően, állítja Marx, vizsgálódásainak tárgya az „öreg kontinens", nem az egész világ.

Marx hasonlóan rugalmas módon közelített a többi európai országokhoz, hiszen nem mint homogén egészre gondolt Európára. Egy 1867-ben tartott beszédében, amelyet a londoni Német Munkás

to_MasikMarx.indd 145 2020. 12. 02. 23:18:2

Művelődési Egylet előtt tartott, és amely később megjelent a genfi *Vorbote*ben, amellett érvelt, hogy a német munkások azért lesznek képesek sikeresen véghezvinni a forradalmat, mert „nem kell végig menniük azon a hosszadalmas polgári mozgalmon, mint a többi ország munkásainak."[76]

Ami Oroszországot illeti, Marx osztotta Mikhailovszkij nézetét, hogy ez az ország „tovább fejlesztve saját történelmi adottságait", „át sem vergődve e rendszer (a kapitalizmus) gyötrelmein, magáévá teheti annak minden gyümölcsét." Azzal vádolta Mikhailovszkijt, hogy eltorzítva az ő álláspontját, „[történelmi] vázlatomat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítania valami történelemfilozófiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzetszerűen meg kell tennie minden népnek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is."[77] Marx ezután általánosságban leszögezi: „Megdöbbentően hasonló, de eltérő történelmi környezetben lejátszódó történelmi események tehát teljesen különböző eredményekhez vezettek." Ezért a történelmi átalakulások megértéséhez szükséges külön-külön tanulmányozni az egyes jelenségeket, csak ekkor tudunk velük megfelelően foglalkozni. A történelmi jelenségek helyes értelmezésének „sohasem fogunk a nyitjára jutni egy olyan történelemfilozófiai elmélet franciakulcsával, amelynek legfőbb erénye abban van, hogy történelem-fölötti."[78]

Marx ugyanezeket a meggyőződéseit fejtette ki 1881-ben, amikor az orosz forradalmárnő, Vera Zaszulics (1848–1919) kérte ki nézeteit az orosz falusi földközösség, az *obscsina* jövőjéről. Zaszulics tudni akarta, vajon a falusi földközösség átfejlődhet-e egy szocialista formába, vagy pedig pusztulásra van ítélve,

to_MasikMarx.indd 146 2020. 12. 02. 23:18:2

mert a kapitalizmus szükségszerűen kiterjeszkedik Oroszországra is. Válaszában Marx azt hangsúlyozta, hogy „*A tőke* első kötetében a kapitalizmus kifejlődésének, amely a termelőket radikálisan elválasztotta a termelőeszközöktől", „történelmi elkerülhetetlenségét [...] kifejezetten Nyugat-Európa országaira korlátoztam"[79]

A levél bevezető vázlataiban Marx a falusi földközösségnek a fejlettebb gazdasági formákkal való együttéléséből származó sajátságokat fejtegeti. Oroszország, állapítja meg, „kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világpiaccal, amelyen a tőkés termelés uralkodik. Elsajátítva e termelési mód pozitív eredményeit, képes tehát fejleszteni és átalakítani földközösségének még archaikus formáját, ahelyett, hogy szétrombolná."[80] A parasztság így „átveheti tehát a tőkés rendszer által kimunkált összes pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt."[81] Azoktól, akik arra hivatkozva érvelnek amellett, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlen fejlődési szakasz Oroszország számára is, hogy a történelem nem haladhat előre ugrásokban, Marx gúnyosan azt kérdezi, vajon Oroszország „kénytelen volt-e a Nyugat módján átmenni a gépiparnak egy hosszú inkubációs időszakán, hogy eljuthasson a gépekhez, gőzhajókhoz, vasutakhoz, stb?" Hasonlóképpen talán nem volt lehetséges „bevezetni országukban egy szempillantás alatt az egész cseremechanizmust (bankok, részvénytársaságok stb.), amelynek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?"[82] Nyilvánvaló, hogy Oroszország vagy bármely más ország történelmének nem kell megismételni mindazokat a szakaszokat, amelyeken Anglia vagy más európai nemzetek történelme átment. Ezért az *obs-*

to_MasikMarx.indd 147 2020. 12. 02. 23:18:2

csina szocialista átalakulása is végbe mehet anélkül, hogy szükségszerűen át kellene mennie a kapitalizmuson. Ezek a tézisek nem mondanak ellent *A tőke* első kötete *Előszavá*nak, ahol Marx kijelenti, hogy „[e]gy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének [...] természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat."[83]

Ugyanebben az időszakban Marxot a prekapitalista közösségek viszonyaival kapcsolatos elméleti kutatásai, amelyeket az *Etnográfiai jegyzetfüzetek*ben gyűjtött össze, ugyanabba az irányba vezették, mint amely a Vera Zaszulicsnak adott válaszából kiviláglik. Az amerikai antropológus, Lewis Morgan (1818–1881) munkásságának olvasásától hajtatva, propagandisztikus hangnemben azt írja: „Európában és Amerikában" azok a népek, ahol a kapitalizmus a leginkább kifejlődött, „másra nem is törekszenek, mint hogy letörjék láncait, helyettesítve a tőkés termelést a kooperatív termeléssel és a tőkés tulajdont a tulajdon archaikus típusának egy magasabb formájával, vagyis a kommunista tulajdonnal."[84]

Marx elképzelt közösségi termelési modellje egyáltalán nem „az elszigetelt egyén" gyengeségéből eredő „ősi típusa" „a kooperatív vagy kollektív termelésnek", hanem a „termelési eszközök társadalmasításának"[85] az eredménye. Marx nem változtatta meg a maga (mélységesen kritikus) felfogását az orosz falusi földközösségekről, s elemzésében változatlanul megőrzi az egyéni és társadalmi termelés fejlődésének központi szerepét.

Marx Oroszországról adott reflexióiban tehát nincs semmiféle drámai „törés" korábbi elgondolá-

to_MasikMarx.indd 148 2020. 12. 02. 23:18:2

saihoz képest.[86] A korábbi művekkel szemben az új elemek abban állnak, hogy Marx elméleti-politikai álláspontja kiérleltebbé vált, ami odavezette, hogy hogy megvizsgáljon a kommunizmusba vezető olyan más lehetséges utakat is, amelyeket korábban megvalósíthatatlannak vélt.[87]

Marx elfogadta, hogy „elméletileg" lehetséges, hogy az *obscsina* „[k]özvetlenül kiindulópontjává válhatik tehát ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne."[88] Az, hogy együtt létezik a tőkés termeléssel, a falusi közösségnek lehetővé teszi, hogy felhasználja „a nagyüzemi méretekben megszervezett kooperatív munka anyagi feltételeit."[89]

Az az elgondolás, hogy a szocializmus kialakulása plauzibilis lehet Oroszországban, nem egyedül Marxnak az ottani gazdasági helyzetről folytatott stúdiumain alapult. Az orosz narodnyikokkal való kapcsolata, mint a párizsi kommünárokkal való kapcsolat egy évtizeddel korábban, segített abban, hogy nyitottabbá váljon arra a lehetőségre, hogy a történelem nemcsak a termelési módok egymásra következésének lesz a tanúja, hanem forradalmi események közbelépésének és ama szubjektív tényezőknek is, amelyek ezt lehetővé teszik.

Marx úgy érezte, hogy még több figyelmet kell szentelnie a specifikus történelmi tényezőknek, a politikai és társadalmi feltételek országról országra és az egyes társadalmi kontextusok szerint különböző, egyenlőtlen fejlődésének.

Azon felül, hogy nem akarta elfogadni, hogy egy előre meghatározott történelmi fejlődés ugyanúgy jelenhet meg a különböző gazdasági és társadalmi

to_MasikMarx.indd 149 2020. 12. 02. 23:18:2

kontextusokban, az, hogy Marx elmélete továbbfejlődött ezekben az utolsó években, annak volt köszönhető, hogy tovább gondolta a kapitalizmusnak a gazdaságilag elmaradott országokra gyakorolt hatása problémáját. Többé már nem úgy vélte, mint 1853-ban, a *New York Tribune* számára írott cikkében, hogy „[a] burzsoá ipar és kereskedelem megteremtik az új világ ezen anyagi feltételeit."[90] Sok éves részletes stúdiumok és a nemzetközi politikában bekövetkezett változások megfigyelése segítette Marxot abban, hogy kialakítson egy olyan képet a brit gyarmatosításról, amely teljesen eltért attól, amit újságíróként harmincas évei közepe táján fogalmazott meg. A kapitalizmusnak a gyarmati országokra gyakorolt hatásai most teljesen másként jelentek meg számára. Zaszulicshoz írott levele vázlatainak egyikében utalva „Kelet-Indiára" azt írta, hogy „mindenki [...] jól tudja, hogy ott a föld közös tulajdonának eltörlése csakis az angol vandalizmus aktusa volt, amely a bennszülött népet nem előbbre vitte, hanem visszavetette."[91] Nézete szerint, az angoloknak „csak tönkre tenniük sikerült a bennszülött földművelést és megkétszerezniük az éhínséget és annak intenzitását."[92] A kapitalizmus, apologétái dicsekvésével ellentétben, nem haladást és felszabadulást hozott az elmaradott országokban, hanem csak a természeti erőforrások kíméletlen kizsákmányolását, környezetpusztítást, valamint az emberi szolgaság és alávetettség új formáit.

1882-ben Marx megint visszatért arra a lehetőségre, hogy a kapitalizmus és a múltból fennmaradt közösségi formák együtt létezhetnek az elmaradott országokban. Januárban, a *Kommunista Kiáltvány* új, orosz kiadása előszavában, amelyet Engelsszel együtt írtak, az orosz falusi földközösség sorsát összekap-

to_MasikMarx.indd 150 2020. 12. 02. 23:18:2

csolja a nyugat-európai proletariátus osztályharcának alakulásával:

> „Oroszországban azt látjuk, hogy a gyorsan felvirágzó kapitalista szédelgés és az éppen hogy kifejlődő polgári földtulajdon mellett a földnek nagyobbik fele a parasztok közös birtokában van. Az a kérdés most: átmenet-e az orosz *obscsina,* a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája, közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy, ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja? Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek."[93]

Marx már 1853-ban elemezte Anglia gazdasági jelenlétének következményeit Kínában, a *New York Tribune* számára írott *Forradalom Kínában és Európában* c. cikkében. Marx azt gondolta: lehetséges, hogy a forradalom Kínában „kirobbantja a régóta érlelődő általános válságot, amelyet, mihelyt külföldön is elharapódzik, közvetlenül politikai forradalmak követnek majd a kontinensen." Hozzátette, hogy „[k]ülönös színjáték lenne, ha Kína zűrzavart szállítana a nyugati világba, mialatt a nyugati hatalmak angol, francia és amerikai hadihajókkal »rendet« visznek Sanghajba, Nankingba és a Nagy Csatorna torkolataiba."[94]

Mindamellett Marxnak nem az Oroszországgal kapcsolatos reflexiói voltak az egyetlen indok arra,

to_MasikMarx.indd 151 2020. 12. 02. 23:18:2

hogy azt gondolja: a különféle forradalmi mozgalmak, amelyek egymástól különböző társadalmi-gazdasági kontextusokban bontakoznak ki, összefonódhatnak egymással. 1869 és 1870 között írt leveleiben és a Nemzetközi Munkásszövetség egyes dokumentumaiban – legvilágosabban és legtömörebben elvtársaihoz, Sigfrid Meyerhez (1840–1872) és August Vogthoz (1817–1895) intézett egyik levelében – Angliának („a tőke metropoliszának") jövőjét összekapcsolta az elmaradottabb Írországéval. Az előbbi, Anglia, kétségkívül „a világpiac eddig uralkodó hatalma", és ezért „egyelőre a legfontosabb ország a munkásforradalom számára", „ezenkívül az egyetlen ország, amelyben ennek a forradalomnak az anyagi feltételei már bizonyos érettségi fokra fejlődtek."

Azonban „miután évekig foglalkozott az ír kérdéssel", Marxnak meggyőződésévé vált, hogy „az angliai uralkodó osztályokra a döntő csapást" – amely, gondolta ő, becsapva önmagát, „döntő az egész világ munkásmozgalmára nézve", „nem Angliában, hanem csak Írországban lehet mérni". A legfontosabb cél továbbra is „a forradalom meggyorsítása Angliában", de „ennek az egyetlen eszköze" „Írország függetlenségének kivívása".[95] Mindenesetre Marx az iparosodott, tőkés Angliát stratégiailag központi jelentőségűnek tartotta a munkásmozgalom harcában, az írországi forradalom, amely csak akkor lesz lehetséges, ha a két ország „kényszerű uniója" véget ér, „társadalmi forradalom lesz", amely „divatjamúlt formákban"[96] fog megnyilvánulni. A burzsoá hatalom megdöntése az olyan nemzeteknél, ahol a termelés modern formái még csak kifejlődőben vannak, nem lesz elégséges a kapitalizmus eltűnéséhez.

to_MasikMarx.indd 152 2020. 12. 02. 23:18:2

A dialektikus álláspont, amelyhez Marx utolsó éveiben eljutott, lehetővé tette számára, hogy elvesse azt a gondolatot, hogy a szocialista termelési mód csak bizonyos, mereven meghatározott szakaszokon áthaladva valósítható meg.[97] Az a materialista történetfelfogás, amelyet kidolgozott, távol áll attól a fajta mechanikus egymásutániságot feltételező felfogástól, amelyre a marxizmus történetében jó néhányszor redukálták. A történelemnek ez a dialektikus felfogása nem egyeztethető össze azzal az elképzeléssel, hogy az emberi történelem termelési módok egymásra következése, amelyek pusztán előkészítő szakaszai a történelem elkerülhetetlen lezárulásának: a kommunista társadalom születésének.

Ezenfelül, Marx kifejezetten tagadta, hogy a kapitalizmus a világ minden részén történelmileg szükségszerű lenne. Gondolkodásában nincs nyoma a gazdasági determinizmusnak. *A politikai gazdaságtan bírálata* híres Előszavában vázlatszerűen felsorolta az egymást követő „ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módokat", mint „az emberi társadalom előtörténetét", s hasonló kijelentések találhatók más írásaiban is. Ámde ez az elképzelés Marxnak a különböző termelési formák keletkezéséről és fejlődéséről szóló egész, átfogóbb munkásságában csak egy kis részt foglal el. Marx módszere nem redukálható a gazdasági determinizmusra.

Az *obscsina* jövőjéről alkotott, gazdagon argumentált elképzeléseit egy egész világ választja el attól, amikor a szocializmust egyszerűen a termelőerők fejlődésével azonosítják – amely felfogást, nacionalista felhangokkal, magáévá tették mind a II. Internacionáléban és a szociáldemokrata pártokban (amelyeken belül még a gyarmatosítással szimpatizáló

to_MasikMarx.indd 153 2020. 12. 02. 23:18:2

álláspontok is kialakultak), mind a huszadik századi nemzetközi kommunista mozgalomban, amely mindig a társadalomelemzés egy állítólag „tudományos" módszerére hivatkozott.

Marx nem változtatott saját alapvető elképzelésein az eljövendő kommunista társadalom arculatáról, ahogyan azt a *Grundrisse*ben felvázolta, anélkül, hogy absztrakt leírásokba bocsátkozott volna róla. Mivel ellenségesen viszonyult a múlt merev sémáihoz, s az ő nevében kialakult új dogmákhoz is, lehetségesnek tartotta, hogy a forradalom kitörhet olyan formák és olyan feltételeket között is, amelyekre azelőtt soha nem gondolt.

Marx számára az emberiség jövője a munkásosztály kezében volt – a munkásosztály képes a maga harcai és tömegszervezetei révén elhozni a társadalmi átalakulást, és létrehozni egy másfajta gazdasági-politikai rendszert.

Jegyzetek

1 Karl Marx: Wages. *Marx–Engels Collected Works* (MECW) 6. 436.
2 Karl Marx – Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa. In: Marx–Engels: *Válogatott Művek,* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949, 38.
3 Uo. 13.
4 Uo. 13.
5 Uo. 13.
6 Uo. 14.
7 Uo. 15.
8 Uo. 15. A „bárgyúság" (idiotizmus) kifejezést nem kell a butaság szinonimájaként értenünk. Összhangban görög eredetével, Marx és Engels azokra az emberekre

to_MasikMarx.indd 154 2020. 12. 02. 23:18:2

használják, akik szűklátókörűek és nem törődnek közösségük sorsával. Lásd: Eric Hobsbawm: *How to Change the World: Reflections on Marx and Marxism.* New Haven/London, Yale University Press, 2011. 108.

9 Karl Marx – Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa. In: Marx-Engels: *Válogatott Művek,* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 22. o.

10 Uo. 19.

11 Karl Marx: Osztályharcok Franciaországban. In: Marx–Engels: *Válogatott Művek,* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 126.

12 Karl Marx – Friedrich Engels: Szemle. 1850 jan.-febr. 8. In: *Karl Marx – Friedrich Engels Művei 7.* köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1962, 219.

13 Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. Marx–Engels: *Válogatott művek.* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949, 329.

14 Uo. 332.

15 Uo. 334. Lásd még Marx levelét Engelshez (1853. június 14.), amelyben, bár fenntartja, hogy „a britek egész indiai gazdálkodása ocsmány volt és mindmáig az", azt írja barátjának, hogy egy, a sajtóban megjelent cikkében „forradalminak" nevezte „India házi iparának Anglia által történő ledöntését." (Karl Marx levele Friedrich Engelsnek. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 28. köt. 251.) A *New York Tribune* szóban forgó cikke arra késztette Edward Saidot, hogy ne csak azt állítsa, hogy „Marx gazdasági elméletei az orientalisták nyomdokain haladnak", hanem hogy egyszersmind azt taglalja, hogy „a marxi tézisben szereplő két tényező – az ázsiaiak vesztesége és a Marx által is elítélt brit gyarmati uralom – egyensúlya miként billen mégis a már említett Kelet és Nyugat közötti ősi egyenlőtlenség gondolata felé." (Edward W. Said: *Orientalizmus,* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000, 267.) Valójában Said Marx-olvasata egyoldalú és felületes. Az első, aki rámutatott ennek az értelmezésnek a hiányosságaira, Sadiq

to_MasikMarx.indd 155 2020. 12. 02. 23:18:2

Jalal al-Azm volt (1934–2016) aki egy cikkében: „Orientalism and Orientalism in Reverse" (*Khamsin*, vol. 8, 1980) azt írta: „Marx a nagyon bonyolult történelmi folyamatokról és helyzetről adott nézeteinek ez a leírása nem más, mint travesztia [...], semmi specifikusan »Ázsiára« vagy a »Keletre« vonatkozó nincs Marx életművében." (14–15.) A „termelési kapacitásokkal, a társadalmi szervezettel, a történelmi előrehaladottsággal, a katonai erővel és a technológiai fejlődéssel kapcsolatban [...] Marx, mint mindenki más, tudott a modern Nyugat fölényéről a Kelettel szemben. De egyszerűen abszurd lenne azzal vádolni [...], hogy ezt a kontingens tényt egy örökérvényű, szükségszerű igazságnak akarta volna feltüntetni. (15–16.) Hasonlóképpen Aijaz Ahmad (1932) az *In Theory: Classes, Nations, Literatures* (London, Verso, 1992)-ben pedig megfelelően bebizonyította, hogy Said „kontextusukból kiemelt Marx-idézetekkel operált", kevés érzékkel ahhoz, amiről a kérdéses szakasz szólt, egyszerűen azért, hogy beilleszthesse Marxot a saját „orientalizmus-képébe" (231, 223.) A Marx állítólagos „eurocentrizmusával" szembeni kritikát lásd még: Irfan Habib: Marx's Perception of India. In Iqbal Husain (ed.): *Karl Marx on India.* New Delhi, Tulika, 2006. xiv-liv. Mindenesetre, Marx 1853-as cikkei későbbi reflexióihoz képest csak egy nagyon részleges és leegyszerűsítő képet nyújtanak a gyarmatosításról.

16 Karl Marx: Az indiai kínzásokról (In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 12. köt. 253–257.), 257.

17 Karl Marx: Beszéd a „People's Paper" évfordulóján. In: Marx–Engels: *Válogatott művek,* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949, 335. Marx itt Armand Barbèsra (1809–1870), Francois Raspailra (1794–1878) és Auguste Blanquira (1805–1881) utal.

18 Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első Rész. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei,* 46/I köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1984, 302. (A továbbiakban: *Grundrisse*.)

to_MasikMarx.indd 156 2020. 12. 02. 23:18:2

19 Uo. 256.
20 Uo. II. köt. 25.
21 Uo. II. 62. Lásd: John Wade: *History of the Middle and Working Classes.* London: E. Wilson, 1835 (3. kiad.) különösen a 122–132. oldalak, ahol Wade azt állítja, hogy „a feladatok megosztása az alkalmazottak között időt takarít meg" (123.). Marx már egészen korán, 1845-ben szemelvényeket másolt ki Wade művéből. Lásd MEGA, IV/4m Berlin, Dietz, 1988 288–301. és 303–308. A legmeglepőbb sorok azok, mint pl. a következő (288.) „Egy, a lehető legegyszerűbbre redukált munka az elmét szabadon hagyja a gondolkodásra és a beszélgetésre, s a munkamegosztásnak máris ezek a hatásai sok manufaktúrában."
22 *Grundrisse* II. köt. 107.
23 Uo. I. köt. 298.
24 Ranajit Guha szerint (*Dominance without Hegemony: History and Power in colonial India,* Cambridge, Harvard University Press, 1997, 15–16.), „ez az ékesszóló passzus önmagában, elkülönítve a szerzőnek a tőkén gyakorolt kritikája hatalmas korpuszától, megkülönböztethetetlenné tenné őt az ezernyi tizenkilencedik századi liberálistól, akik csak a tőke pozitív oldalát látták. [...] Azonban ha megfelelő kontextusban olvassuk, akkor úgy kell értelmezzük, mint ami semmi egyéb egy kidolgozott kritika első mozzanatánál." A *Subaltern Studies* folyóirat alapítója itt egy olyan félrevezető és felületes álláspontot vett célba, amelyet, paradox módon, Marx sok epigonja is magáévá tett: „Marx írásainak némelyikét – például egyes passzusokat Indiáról írott jól ismert cikkeiből – valóban a kontextusukból kiragadva olvasták, és olyan mértékben eltorzították, hogy végül a tőke történelmi lehetőségeiről adott értékelését egy technikamániásnak a kapitalizmusról szóló tömjénező leírására redukálták." Ám Guha nézete szerint, Marx a maga kritikáját „egyértelműen elkülönítette a liberalizmustól", és annál erőteljesebbnek tűnik ez a kritika,

to_MasikMarx.indd 157 2020. 12. 02. 23:18:2

ha tekintetbe vesszük, hogy Marx a kapitalizmus „felfelé emelkedő és optimista" szakaszában alkotta meg, amikor a tőke „ereje nőttön nőtt, és úgy tűnt, korlátlanul tud terjeszkedni és átformálni a társadalmat." A *Grundrisse*-ből vett idézet egy másfajta értelmezését, amely Francis Baconnak (1561–1626) a természetnek való „engedelmességről" és a „természet alávetéséről" szóló komplex elképzelésén alapszik, lásd: John Bellamy Foster: Marx's *Grundrisse* an the Ecological contradictions of Capitalism c. írását, in: Marcello Musto (szerk.): *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 years Later.* London, Routledge 1998, különösen 100–101.

25 Karl Marx: *A tőke* I. köt. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 23. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 712–713. Egy ehhez hasonló korábbi passzusban Marx majdnem pontosan ugyanígy sorol fel ötöt az itt megemlített hat kérdésből: „hogy a munka társadalmi termelőerejének fejlődése nagybani kooperációt tételez fel, hogy csak ezzel a feltétellel lehet a munka megosztását és kombinációját megszervezni, a termelési eszközöket tömeges koncentrációjuk révén gazdaságosabbá tenni, már anyagilag is csak közösen alkalmazható munkaeszközöket, például a gépi berendezés rendszerét, stb. életre hívni, hatalmas természeti erőket a termelés szolgálatába kényszeríteni és a termelési folyamatot a tudomány technológiai alkalmazásává változtatni." A tőkés termelés globális dimenziójáról l. Marx levelét Engelshez 1858. október 8-án, amelyben megállapítja: „A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalaiban, a *világpiacot* és egy ennek bázisán nyugvó termelést." (Karl Marx levele Friedrich Engelshez, 1858. október 8. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 29. köt. Budapest, 1972. Kossuth Könyvkiadó, 339.

26 Uo. 713.

27 Uo.314.

to_MasikMarx.indd 158 2020. 12. 02. 23:18:2

28 Karl Marx: *A tőke* III. köt. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 25. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 368.
29 Karl Marx: *A tőke* I. köt. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 23. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 314.
30 Uo. 312.
31 Uo. 553. Lásd Marx 1867 december 7-i levelét Engelshez, amelyben felsorolja barátjának (aki *A tőke* recenzióján dolgozott) a fő érveket munkájában, amelyeket szeretne, ha Engels megemlítene. Marx egyszersmind úgy látja saját művét, mint amelynek az egyik legfőbb haszna az, hogy bebizonyítja: „a mostani társadalom gazdaságilag tekintve egy új magasabb formával terhes". Olyan gondolatmenetet követve, amely ma egy némileg túl merész összehasonlításnak tűnhet a saját meglátásai és Darwin fejlődéselmélete között, Marx azt állítja, hogy elmélete „ott is rejtett haladást mutat ki, ahol a modern gazdasági viszonyokat ijesztő közvetlen következmények kísérik." „Kritikai felfogásával" és „talán malgré lui" (akarata ellenére – *a ford.*) „véget vetett minden professzionális szocializmusnak, azaz minden utópizmusnak". Mindent összevéve, ami a legjobban kiviláglik a kifejezésekből, amelyeket Engelsnek javasol, az az a meggyőződés, amelyet a kapitalizmus történelmi jelentőségéről kialakított, mint amely abszolút evidens számára: „Míg Lassalle úr a tőkéseket szidalmazta és a porosz parlagi nemességnek hízelgett, addig Marx úr, ellenkezőleg, kimutatja a tőkés termelés történelmi szükségszerűségét." (*Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 31. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 398.
32 Karl Marx: *Grundrisse* II. köt. 171.
33 Uo. II. 165.
34 Uo. II. 171.
35 Uo. II. 24.
36 Uo. II. 219.

to_MasikMarx.indd 159 2020. 12. 02. 23:18:2

37 Karl Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 115.
38 Uo.
39 Uo. 100.
40 Uo. 61.
41 Uo.144.
42 K. Marx: *A tőke* III. köt. 251.
43 K. Marx: *Grundrisse* I. köt. 373.
44 K. Marx: *Grundrisse* II. köt. 23.
45 Uo. 24.
46 K. Marx: *Grundrisse* I. köt. 219.
47 Uo. 79.
48 K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához (1861–63-as kézirat). *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 47-48. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985. 170–171.
49 K. Marx: *Értéktöbblet-elméletek.* III. Rész. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963, 368.
50 K. Marx: *A tőke* I. köt. 110.
51 Uo. 471.
52 Karl Marx: Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különféle kérdések. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. köt. Budapest Kossuth Könyvkiadó, 1964.174.
53 Uo. 457.
54 Uo. 571.
55 Uo. 469.
56 Uo. 471.
57 Uo. 81.
58 Karl Marx: Bér, ár és haszon. In: Marx-Engels: *Válogatott Művek.* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 426.
59 Karl Marx: Bizalmas közlés. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. köt (1864–1870) Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1964, 402.
60 Karl Marx: Bakunyin Államiság és anarchia c. művének konspektusa. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 18. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 600.

to_MasikMarx.indd 160 2020. 12. 02. 23:18:2

61 Karl Marx: A gothai program kritikája. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1969. 11–30.
62 Karl Marx: A szocialista munkások választási programja (A szöveget Marx franciául a *L'Égalité* c. francia szocialista újság számára írta – A ford.) In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. 228.
63 *Grundrisse* I. köt. 392.
64 *Grundrisse* II. köt. 23.
65 Uo.
66 *Grundrisse* I. köt. 346.
67 Nem szabad elfelejtenünk, hogy a *Grundrisse*, amelyet Marx nem publikálásra szánt, az 1857–58-as esztendő sajátos légkörében íródott, akkor, amikor közeledőben volt a kapitalizmus történetének első világméretű válsága.
68 *Grundrisse* II. köt. 175.
69 Uo. 208.
70 K. Marx: *Értéktöbblet-elméletek.* Harmadik rész. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963, 390–391.
71 Karl Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei.* I. m. 144.
72 Karl Marx: *A tőke* I. köt. 713.
73 Николай К. Михайловский: *Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковскаго.* Отечественные записки. 1877. köt. 10. sz. 321–356.; megjelent ugyanezzel a címmel: *Полное собрание сочинений* (Összes művek), 4. köt. Szentpétervár, 1911. 165–206.
74 Karl Marx: Levél az Otyecsesztvennije Zapiszki szerkesztőségének. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei,* 19. köt. 111.
75 Uo. Lásd Karl Marx: *Le Capital*. MEGA, vol. II/7. 634. Az eredeti, 1867-es kiadásnak ezt a kiegészítését, amelyet Marx akkor toldott be, amikor munkájának francia fordítását ellenőrizte, Engels nem illesztette be *A tőke* 1890-es német kiadásába, amely *A tőke* későbbi fordításainak alapszövege lett. Maximilien Rubel ezt

to_MasikMarx.indd 161 2020. 12. 02. 23:18:2

a szöveget „az ebbe a fejezetbe illesztett egyik legfontosabb betoldásnak" nevezte. Lásd: Karl Marx: *Oeuvres. Économie I.* Párizs, Gallimard 1963, 1701. Az Engels által publikált kiadás azt állítja: az eredeti felhalmozás története „különböző országokban különböző színeket ölt és a különböző szakaszokat különböző sorrendben és különböző történelmi korszakokban futja be. Klaszszikus formája csak Angliában található, ezért ezt vesszük példának. (Karl Marx: *A tőke* I. köt. 671.)

76 Karl Marx: Tudósítás Marxnak a londoni Német Munkás Művelődési Egylet jubileumi ünnepségén, 1867. február 28-án elmondott beszédéről. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964, 486.

77 Karl Marx: Levél az Otyecsesztvennije Zapiszki szerkesztőségének. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 19. köt. 112.

78 Uo. Mikhajlovszkij – aki nem ismerte Marx valódi elméleti álláspontját – így előrevetíti a huszadik századi marxizmus egyik alapvető korlátját. De hasonló téves elgondolások elterjedtek voltak ekkor már Marx követői között is, mind Oroszországban, mind másutt. Marx kritikái ezekkel szemben annál is fontosabb volt, mert saját korán túllátva anticipálta a későbbi fejleményeket is. Lásd. Pier Paolo Poggio: *L'Obscina. Comune contadina e rivoluzione in Russia.* Milan. Jaca Book, 1978. 148. és M. Musto: Marx kései kutatásai az Európán kívüli társadalmakról. *Eszmélet*, 127–128. sz. (2020. ősz–tél) (megjelenés alatt).

79 Karl Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai. Második fogalmazvány. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969, 271.

80 Uo. 273.

81 Uo. Harmadik fogalmazvány. 278.

82 Uo. Első fogalmazvány, 266.

83 K. Marx: *A tőke* I. köt. 9.

to_MasikMarx.indd 162 2020. 12. 02. 23:18:2

84 K. Marx: A V. I. Zaszulicshoz írott levél fogalmazványai. Második fogalmazvány 272. Vö. Lewis Morgan: „Magasabb szinten fogja újra éleszteni a régi népek szabadságát, egyenlőségét és testvériségét" (Marx által készített és lemásolt kivonat) in: L. Krader (ed.): *The Ethnological Notebooks of Karl Marx* (Assen, Van Gorcu, 1972. 159.) (Saját fordításom. Tudomásom szerint, az idézett szövegnek nincs magyar fordítása. – *A ford.*)

85 Uo. Első fogalmazvány. 264.

86 Lásd az érvelést: Shanin (szerk.): *Late Marx and the Russian Road* (London, Routledge, 1984, 60.), amely szerint a vázlatok „jelentős váltást" mutatnak, ami 1867, *A tőke* kiadása óta ment volna végbe Marx munkásságában. Hasonlóképpen vélekedik Enrique Dussel, aki „törésről" beszél az *El ultimo Marx (1883–1882) y la liberación latinoamericana* c. munkájában (Mexico D. F., Siglo XXI, 1990, 230 és 237.). Más szerzők Marx utolsó írásainak egyfajta *third-worldist* olvasatát sugallták, amely szerint, a forradalom szubjektuma többé nem a gyári munkásság, hanem a vidéken és a periférián élő néptömegek.

87 Lásd Marian Sawer kiváló munkáját: *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production.* The Hague, Martinus Nijjhoff, 1977, 67. „Az, ami specifikusan az 1870-es években történt, nem az volt, hogy Marx megváltoztatta volna felfogását az falusi közösségek *jellegéről*, vagy eldöntötte volna, hogy ezek, úgy, ahogy léteztek, a szocializmus bázisa lehetnek, hanem inkább arról volt szó, hogy elkezdte megvizsgálni azt a lehetőséget, hogy a közösségeket nem a kapitalizmusnak, hanem a szocializmusnak kell forradalmasítania. [...] Úgy tűnik, komolyan foglalkoztatta az a remény, hogy a társadalmi kommunikáció intenzívebbé válásával és a termelés módszereinek modernizálódásával a falu gazdálkodási rendszere integrálható egy szocialista társadalomba. 1882-ben ez még mindig valódi alterna-

to_MasikMarx.indd 163 2020. 12. 02. 23:18:2

tívának tűnt Marx számára, az obscsinának a teljes dezintegrálódásával szemben."

88 K. Marx: A V. I. Zaszulicshoz írott levél fogalmazványai. Első fogalmazvány. i. m. 267.

89 K. Marx: Uo. Harmadik fogalmazvány, 278.

90 Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. In: *Marx-Engels: Válogatott művek.* Budapest, Szikra Könyvkiadó 1949, 334.

91 K. Marx: Levél V. I. Zaszulicshoz. Harmadik fogalmazvány. I. m. 276. A kérdés további megvitatását illetően lásd: Marx Ny. F. Danyielszonhoz, 1881. február 19-én írott levelét: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 35. köt. 145–149.

92 Uo. 278. Az a Marx, aki ezekben a szövegekben megnyilatkozik, nagyon különbözik tehát követői legtöbbjétől. Partha Chatterjee jól írta le ez utóbbiak álláspontját *The Politics of the Governed: Popular Politics in Most of the World* című könyvében (New York, Columbia University Press, 2004): „A marxisták általában úgy vélték, hogy a tőke uralma a hagyományos közösségek felett biztos jele a történelem előrehaladásának." (30.)

93 Karl Marx–Friedrich Engels: Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadásához, In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. 440.

94 Karl Marx: Forradalom Kínában és Európában, In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 9. köt. 94. A *Marx and Latin America* (Leiden, Boston, 2014) c. könyvében José Arico megállapítja, hogy Marx fontolóra vette a lehetőségét „egy olyan forradalomnak a gyarmati világban, amely, ellentétben azzal, amelyet 1848 előtt hiposztazált, nem a centrumországok elnyomott osztályainak forradalmi politikai cselekvésétől függne, hanem maga döntően meghatározná mind a kapitalista fejlődés menetét a centrumországokban, mind a proletárforradalom kitörését Európában." (18–19.). Idézett művében, a *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*-ban Marian Sawer megállapítja, hogy Marx

to_MasikMarx.indd 164 2020. 12. 02. 23:18:2

„abból a szempontból is érdeklődött a Nyugaton kívüli világ iránt, hogy milyen szerepe lehet az európai kapitalizmus élettartamának meghosszabbításában. Ez az érvelés különösen fontossá vált Marx és Engels számára 1850-ben és azután, amikor csalódniuk kellett korábbi forradalmi reményeikben." (42.).

95 Marx Sigfrid Meyerhez és August Vogthoz, 1870. április 9. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 32. köt. 652–657.

96 Karl Marx: Bizalmas közlés. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. kötet (1864–1870) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964, 402.

97 Lawrence Krader amellett érvel, hogy Marxnak az emberi történelemről adott felosztása, amelyet élete során alaposan kidolgozott, végső soron „több vonalon haladó és az unilineáris felé tartó" történelmi mozgást feltételezett, amely „különböző népek által megtett különböző történelmi utakból" áll össze. Míg ezeket amolyan hozzávetőleges módon fejtette ki az 1857–1867 között alkotott műveiben, határozottabban, bár még mindig nem véglegesen rögzítette őket az 1879 és 1881 közötti időszakban. *The Asiatic Mode of Production*. Assen, Van Gorcum, 1975, 139.

to_MasikMarx.indd 165 2020. 12. 02. 23:18:2

Marx kései kutatásai az Európán kívüli társadalmakról

Bevezetés

Marx utolsó és nagyrészt még feltáratlan stúdiumai eloszlatják a mítoszt, miszerint utolsó éveiben már nem írt semmi érdemlegeset. Marx munkásságának utolsó időszaka számára bizonyára nehéz volt, de egyszersmind elméletileg nagyon is jelentős. Az 1870-es évek végén Marx nemcsak folytatta korábbi kutatásait, hanem új területekre is kiterjesztette. Ezenfelül megvizsgált új politikai konfliktusokat (például a narodnyik mozgalom harcait Oroszországban a jobbágyság eltörlése után, vagy a gyarmati elnyomással szembeni ellenállást Indiában, Egyiptomban és Algériában), új elméleti kérdéseket (mint a közösségi földtulajdoné a prekapitalista társadalmakban, vagy a szocialista forradalom lehetősége a nem kapitalista úton fejlődött országokban) és korábban általa nem tanulmányozott területeket (mint Oroszország, Észak-Afrika vagy India). Ehhez a korszakhoz tartoznak nemcsak *A tőké*ről szóló utolsó és befejezetlen kéziratai, hanem több tanulmány is a falusi közösségi földtulajdonról – különösen a Makszim Kovalevszkij munkásságáról írott kivonatok (1879–80) és az oroszországi *obscsina* jól ismert elemzése. Ezenkívül Marx megírta az *Etnográfiai jegyzetfüzeteket* (1880–1881),[1] és még egyszer, életében utoljára, mélyen elmerült a történelemben, különösen India és Európa történelmében. Mindezen kérdések

to_MasikMarx.indd 167 2020. 12. 02. 23:18:2

vizsgálata képessé tette őt arra, hogy árnyaltabb társadalomtudományi elképzeléseket dolgozzon ki, amelyeket befolyásoltak a Nyugat-Európán kívüli országok sajátságai.

A jelen tanulmány megkérdőjelezi Marxnak azt a régre visszanyúló, torzító bemutatását, amely szerint „eurocentrikus" és ökonomista lett volna, aki kizárólag az osztálykonfliktusokra fixálta a maga gondolkodását. Meg szeretném nyitni az olvasók előtt az utat, hogy vizsgálják meg újra Marx eszméit az antropológiáról, a nem nyugati társadalmakról és az európai gyarmatosítás bírálatáról tett kései megjegyzései fényében, s meg kívánom mutatni, hogyan kerülte el Marx a gazdasági determinizmusnak azt a csapdáját, amelybe oly sok követője később beleesett. Ahelyett, hogy merev módon alkalmazta volna a történelemre a gazdasági determinizmus sémáit, Marx rávilágított, milyen hatása van a specifikus történelmi feltételeknek a társadalmi valóság alakítására, a változások elérésére, és milyen központi szerepe van ebben a tudatos emberi beavatkozásnak.

Marx, bár teljesen lekötötték intenzív elméleti tanulmányai, soha nem veszítette el érdeklődését korának gazdasági és nemzetközi politikai eseményei iránt sem. Amellett, hogy rendszeresen olvasta a főbb „polgári" újságokat, megkapta és rendszeresen átnézte a német és francia munkásmozgalmi sajtót is. Miként egész életében, továbbra is kíváncsi volt a világra, és első osztályú tudással rendelkezett arról, hogy mi történik a világban. A különböző országokban élő vezető politikai és szellemi figurákkal való levelezése gyakran új stimulusokat és mélyebb tudást adott neki egy sor különböző kérdésről.

to_MasikMarx.indd 168 2020. 12. 02. 23:18:2

1879 szeptemberében Marx beszerezte és nagy érdeklődéssel olvasta Makszim Kovalevszkij (1851–1916) orosz nyelvű munkáját, a *Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei* című művet. A könyvnek főleg az idegen uralom alatt álló országok földtulajdonviszonyaival foglalkozó részeiből állított össze kivonatokat. Összefoglalta azokat a különböző formákat, amelyekkel a spanyolok Latin-Amerikában, az angolok Indiában és a franciák Algériában a tulajdonjogokat szabályozták.[2]

Megvizsgálva e három földrajzi területet, Marx első reflexiói a prekolumbiánus civilizációkat érintették. Megfigyelte, hogy az azték és az inka birodalmakban a falusi népesség továbbra is – mint korábban, kezdetektől fogva – közösen birtokolta a földet, ám ugyanakkor jövedelmének egy részét természetbeni beszolgáltatás formájában le kellett adnia az uralkodóknak. Kovalevszkij szerint, ezáltal „lerakták az *alapját a nagy tulajdon fejlődésének* a közösségi földtulajdonosok vagyoni érdekeinek rovására. *A közösségi tulajdon felbomlását* csak *meggyorsította a spanyolok odaérkezése*."[3] Kovalevszkij elítélte gyarmatbirodalmuk kialakulásának borzalmas következményeit: „*A spanyolok eredeti irtópolitikája* a rézbőrűekkel szemben" – írta, de Marx is elítélte, aki saját kézírásával Kovalevszkij szövegéhez hozzáfűzte: „A készen talált arany stb. elrablása után az *indiánokat* bányamunkára ítélik."[4] A kivonatok eme részének végén Marx megállapítja, hogy a „falusi közösségnek ez a – nagy méretekben való – túlélése" részben annak tulajdonítható „hogy a gyarmati törvényhozásban (az angol Kelet-Indiától eltérően)

to_MasikMarx.indd 169 2020. 12. 02. 23:18:2

nincsenek olyan rendelkezések, amelyek a nemzetiségek tagjainak lehetőséget adnának a birtokukban levő parcellák elidegenítésére."[5]

Marx Kovalevszkij-kivonatainak több mint fele a brit uralom alatti Indiáról szólt. Különös figyelmet szentelt a könyv ama részeinek, amelyeket a közös földtulajdon formáit rekonstruálták az akkori Indiában éppúgy, mint a korábban önálló hindu államokban. Kovalevszkij szövegét használva, Marx megállapította, hogy a földtulajdon közösségi vonásai elevenek maradtak még a britek által bevezetett parcellázás után is. „De *ezek között az atomok között továbbra is fennállnak bizonyos kapcsolatok,* amelyek halványan emlékeztetnek a régebbi közösségi falusi földtulajdonos csoportokra."[6] Annak ellenére, hogy mindketten ellenségesen viszonyultak a brit gyarmatosításhoz, Marx kritikus volt Kovalevszkij történelmi leírásának némely aspektusával kapcsolatban, amelyek az európai társadalmi kontextus bizonyos vonásait tévesen rávetítették az indiai viszonyokra. Egy sor rövid, ám részletekbe menő kommentárban Marx megfeddi Kovalevszkijt, amiért az két különböző jelenséget egybemos. Mert bár – mondja Marx – Kovalevszkij „*a hivatalok bérbeadását* (ez azonban korántsem csupán *feudális* – tanúság rá Róma) és *commendatiot* talál Indiában", ez nem jelentette azt, hogy a „nyugat európai értelemben való feudalizmus" volna ott. Marx felfogása szerint Kovalevszkij nem vette számításba azt a fontos tényt, hogy a „jobbágyság" intézménye, amely a feudalizmus lényegéhez tartozik, Indiában nem létezett.[7] Ezenfelül, mivel az indiai jog szerint a birtokokat nem kellett felosztani a fiúk között, ezért az európai feudalizmus egyik fontos tényezője ott nem működhetett.[8] Következésképp-

to_MasikMarx.indd 170 2020. 12. 02. 23:18:2

pen, Marx nagyon szkeptikus volt abban a kérdésben, hogy teljesen eltérő történelmi és földrajzi körülmények között lehet-e alkalmazni ugyanazokat a társadalomtudományi kategóriákat.[9] Azokat a mélyebb meglátásokat, amelyeket Kovalevszkij szövegéből nyert, később beépítette munkájába, amikor az indiai történelemről szóló más műveket tanulmányozta.

Végül, ami Algériát illeti, Marx nem mulasztott el rámutatni a közös földtulajdon jelentőségére a francia telepesek érkezése előtt, illetve azokra a változásokra, amelyeket megjelenésük hozott ebben a társadalomban.[10] Kovalevszkij szövegéből lemásolta ezeket a szavakat: „Magántulajdon létesítése (a francia burzsoá szemében) szükségszerű feltétele a politikai és társadalmi szférában való minden haladásnak. *A közösségi tulajdonnak* »mint *az elmékben kommunista tendenciákat támogató formának*« [...] a *további fenntartása* veszélyes mind a gyarmat, mind az anyaország számára."[11] Kovalevszkij művének Algériával foglalkozó részéből úgyszintén kiemelte a következő pontokat: „[A] *nemzetségi birtok* felosztását előmozdítják, sőt előírják, először mint eszközt a *lázadásra mindig készen álló leigázott törzsek gyengítésére*, másodszor mint *egyetlen utat* arra, hogy *folytatódjék a földtulajdon átmenése* a bennszülöttek kezéből a gyarmatosítókéba."[12]

Ami az Algériával kapcsolatban a baloldali köztársasági Jules Warnier (1826–1899) által javasolt és 1873-ban megszavazott törvényt illeti, Marx helyesli Kovalevszkij megállapítását, miszerint ennek a törvénynek az egyetlen célja az volt, hogy „*a bennszülött lakosság földjét kisajátítják európai gyarmatosok és spekulánsok*".[13] A franciák arcátlansága a „nyílt rablásig" ment, illetve odáig, hogy „állami tulajdonná nyilvánítottak"[14] minden, a bennszülöttek használatában

to_MasikMarx.indd 171 2020. 12. 02. 23:18:2

lévő megműveletlen közös földet. Ezt az eljárást úgy tervezték meg, hogy elérjenek egy másik fontos eredményt is: kiküszöböljék a helyi népesség részéről jövő bármiféle ellenállás veszélyét. Megint csak Kovalevszkij szavait kommentálva, Marx megjegyezte:

> „*A magántulajdon megalapozása, európai gyarmatosok telepítése az arab nemzetiségek közé* [...], ez lesz a *legerőteljesebb eszköz a nemzetségi szövetségek bomlási folyamatának meggyorsítására* [...]. *Az arabok kisajátításával* a törvénynek az a szándéka, hogy 1. a francia gyarmatosokat minél több földdel lássa el; 2. *elszakítva az arabokat a földhöz való természeti köteléküktől,* megtörje az amúgy is felbomló *nemzetségi szövetségek* utolsó erejét és ezzel kiküszöbölje minden *felkelés veszélyét.*"[15]

Marx megjegyezte, hogy a „földtulajdon individualizálásával" a gyarmatosítók nemcsak hatalmas gazdasági előnyökhöz jutottak, hanem egyszersmind „a politikai célt is elérik – e társadalom alapjainak megsemmisítését."[16] Azok a pontok, amelyeket Marx kiválasztott a szövegből, valamint az, ahogy a Kovalevszkij-kivonatokhoz írt szűkszavú, de egyértelmű kommentárral elítéli az európaiak gyarmatosító politikáját, bizonyítják: Marx nem tudta elfogadni, hogy az indiai vagy az algériai társadalomnak ugyanazt a fejlődési utat kell bejárnia, mint az európai társadalomnak.[17] Miközben Kovalevszkij azt gondolta, hogy a földtulajdonviszonyok alakulása mintegy természeti szükségszerűséggel az európai példát kell hogy kövesse, olyan értelemben, hogy a közös földtulajdon magánjellegűvé válik, Marx fenntartotta, hogy a kollektív tulajdon bizonyos esetekben

to_MasikMarx.indd 172 2020. 12. 02. 23:18:2

fennmaradhat, és bizonyosan nem kell történelmi szükségszerűséggel eltűnnie.

Miután Marx – Kovalevszkij munkáját tanulmányozva – megvizsgálta a földtulajdon bizonyos formáit Indiában, 1879 őszétől 1880 nyaráig összeállított egy sor irományt, amiknek *Jegyzetfüzetek az indiai történelemről (664–1858)* címet adta. Ezeknek a kompendiumoknak az anyagát, amelyek az indiai történelem több mint ezer esztendejét fedik le, Marx különböző könyvekből vette: különösen Robert Sewell (1845–1925) *Analytic History of India* (1870) és Mountstuart Elphinstone *History of India* (1841) c. műveit használta.

Marx négy időszakra osztotta jegyzeteit. Az első részben egy, inkább az alapvető információkra korlátozódó kronológiát találunk a muszlim hódítástól, az arabok első, 664-es behatolásától kezdve a tizenhatodik század elejéig. A második rész fedi le az 1526-ban Zahir ud-Din Mohammad által alapított és 1761-ig fennállt mogul birodalom történetét; egyszersmind magában foglal egy nagyon rövid áttekintést az Indiát ért idegen inváziókról és egy négyoldalas vázlatot az Indiában folyó európai kereskedelemről 1497 és 1702 között. Sewell könyvéből Marx kimásolt néhány specifikus megjegyzést Musdhi Quli Khanról (1660–1727), Bengália első *nawab*járól, aki új adórendszert épített ki országában. Marx úgy írja le ezt, mint „gátlástalan kipréselést és elnyomást, amely hatalmas többletértéket teremtett Bengália adóiból, amelyet aztán annak rendje-módja szerint elküldtek Delhibe”.[18] Quli Khan szerint, ez a jövedelem tartotta felszínen az egész Mogul Birodalmat.

A harmadik és legfontosabb jegyzetfüzet, amely az 1725-től 1822-ig tartó időszakot öleli fel, a Brit

to_MasikMarx.indd 173 2020. 12. 02. 23:18:2

Kelet-Indiai Társaság indiai jelenlétéről szól. Marx nem korlátozta itt magát a főbb események, dátumok és nevek rögzítésére, hanem nagyobb részletességgel követte a történelmi események leírását, különös tekintettel a brit uralomra Indiában. A negyedik és utolsó jegyzetfüzet a *szipoj* felkelés történetét dolgozza fel, majd a Brit Kelet-Indiai Társaság összeomlását az azt követő évben.

A *Jegyzetek az indiai történelemről (664–1858)*-ben Marx nagyon kevés teret ad saját, személyes reflexióinak, azonban a széljegyzetekből mégis fontos következtetéseket vonhatunk le nézeteit illetően. A megszállókat gyakran „brit kutyák"-nak,[19] „bitorlók"-nak,[20] „angol hipokriták"-nak vagy „angol betolakodók"-nak[21] nevezi. Ezzel szemben az indiai ellenállási harcokat mindig az együttérzés kifejezése kíséri. Nem véletlen, hogy Marx a Sewell által alkalmazott „lázadók" kifejezést mindig a „felkelőkkel" helyettesíti.[22] Az európai kolonializmus egyértelmű elítélése félreérhetetlenül kiolvasható a szövegből.

Marx hasonló álláspontot fogalmazott meg levelezésében is. Nyikolaj Danyielszonhoz[23] 1881-ben írott levelében megtárgyalta az Indiában ekkor zajló eseményeket és oly messzire megy, hogy azt jósolja: „Indiában súlyos bonyodalmak várnak a brit kormányzatra, ha ugyan nem általános felkelés."[24] A kizsákmányolás mértéke mind elviselhetetlenebbé válik:

> „Amit az angolok évenként elvesznek tőlük járadéknak, a hinduk számára haszontalan vasutak osztalékjának, katonai és polgári tisztviselők nyugdíjának formájában, az afgán és más háborúk[25] költségére stb. stb. – amit *bármilyen egyenérték nélkül* vesznek el tőlük, és

to_MasikMarx.indd 174 2020. 12. 02. 23:18:2

teljesen eltekintve attól, amit ők Indián belül évente elsajátítanak maguknak – csak azoknak az *áruknak az értékéről* beszélve, amelyeket az indiaiaknak *ingyen* kell évenként Angliába *küldeniük,* ez *többre* rúg, *mint India 60 millió mezőgazdasági és ipari munkásának egész jövedelme*! Túlontúl nagy érvágás ez! Egymást követik az éhínséges évek, *olyan méretekben,* amilyeneket Európában eddig még csak nem is sejtettek! Valóságos összeesküvés folyik ott, amelyben hinduk és muzulmánok együttműködnek; a brit kormányzat tudja, hogy »forr« valami, de ez a sekélyes népség (a kormányhivatalnokokat értem), amelyet elbutított saját parlamentáris beszéd- és gondolkodásmódja, nem is akar tisztán látni, nem is akarja felismerni a fenyegető veszély teljes nagyságát! Becsapni, másokat és becsapásukkal becsapni önmagunkat – ez a *parlamenti bölcsesség* dióhéjban! Tant mieux!"[26]

Végül Marx figyelmét Ausztráliára fordítja, különös figyelmet szentelve őslakói közösségi szervezetének. A *Some Account of Central Australia* (1880) című, Richard Bennett néprajztudós által írott munkából megszerezte a szükséges kritikai tudást, hogy érvelni tudjon azok ellenében, akik azt állították, hogy az őslakos társadalomban nem volt sem jog, sem kultúra. Olvasott más cikkeket is a *The Victorian Review*-ből Ausztrália gazdaságának helyzetéről, beleértve a „The Commercial Future of Australia" (1880) és a „The Future of North-East Australia" címűeket (1880).

to_MasikMarx.indd 175 2020. 12. 02. 23:18:2

Politikai írásaiban Karl Marx mindig úgy mutatta be Oroszországot mint a munkásosztály felszabadításának egyik fő akadályát az európai politikai színtéren. Marx az idők során mindvégig fenntartotta ezt az ítéletét Oroszországról. Ámde utolsó éveiben elkezdett némileg más szemmel nézni Oroszországra, felismerve bizonyos, ott zajló változásokban egy nagy társadalmi átalakulás lehetséges előfeltételeit. Mi több, Oroszországban valószínűbbnek tűnt, hogy forradalom törjön ki, mint Nagy-Britanniában, ahol a kapitalizmus az arányában a világon legnagyobb létszámú gyári munkásságot teremtette meg, de ahol a munkásmozgalom, részben a gyarmatok kizsákmányolásán alapuló jobb életfeltételek miatt, meggyengült, és a szakszervezeti reformizmus „átgyúrta" a munkásságot a maga, a forradalommal ellentétes szellemiségével.

Marx nyomon követte – és nagyon lelkesen üdvözölte – a jobbágyság 1861-es eltörlését megelőző oroszországi parasztmozgalmakat. 1870-től, miután megtanult oroszul olvasni, napról napra nyomon követte az oroszországi eseményeket, statisztikákat és azoknál mélyebbre hatoló forrásokat tanulmányozott az ott végbemenő társadalmi-gazdasági változásokról, s levelezett kiváló orosz tudósokkal is.

Marx számára kulcsfontosságú volt az orosz szocialista filozófus és író, Nyikolaj Csernyisevszkij munkásságának megismerése. Megszerezte számos írását, s az orosz populizmus („narodnyikizmus") fő figurájának nézetei mindig hasznos kiindulópontot jelentettek számára az Oroszországban végbemenő társadalmi változások elemzéséhez. Marx úgy vélte,

to_MasikMarx.indd 176 2020. 12. 02. 23:18:2

hogy Csernyisevszkij gazdasági munkái „kitűnőek”,[27] és 1873 elején már kijelentette, hogy „[í]rásainak nagy részét ismerem”.[28]

Marx egyik fő ösztönzője az orosztanulásra éppen az a vágya volt, hogy olvashassa Csernyisevszkijt. Tanulmányozva annak a szerzőnek a munkáját, akit úgy írt le, mint „nagy orosz tudós és kritikus”-t,[29] Marx eredeti nézeteket fedezett fel arról, hogy a világ bizonyos részein a gazdasági fejlődés megkerülheti a kapitalista termelési módot és azokat a szörnyű társadalmi következményeket, amikkel az a nyugati munkásosztályra nézve együtt jár. Konkrétan: *A közösségi földtulajdon elleni filozófiai előítéletek kritikája* c. munkájában Csernisevszkij felvetette a kérdést: „vajon egy adott társadalmi jelenségnek minden társadalom valódi életében keresztül kell-e mennie minden logikailag szükséges mozzanaton?”[30] Válasza negatív volt, és Csernisevszkij „két konklúziót” fejtett ki,[31] amelyek segítettek meghatározni az orosz populisták politikai követeléseit és tudományos megalapozást is adtak nekik:

1. A fejlődés magasabb szintje ugyanazt a formát ölti, mint eredete.

2. Ha a legfejlettebb népeknél a társadalmi élet egy bizonyos jelensége magas szinten kifejlődött, akkor ennek hatására ugyanez a jelenség nagyon gyorsan kifejlődhet más népeknél is, és alacsonyabb szintről egyenesen magasabb szintre juthat, átugorva a közbeeső logikai mozzanatokat.[32]

Vegyük észre, hogy Csernisevszkij meglátásai láthatóan eltértek kora sok más szlavofil gondolkodásától. Persze, bizonyosan osztotta azt, ahogyan ezek a gondolkodók elítélték a kapitalizmus társadalmi következményeit és szemben álltak az orosz paraszti

to_MasikMarx.indd 177 2020. 12. 02. 23:18:2

munkaerő proletarizálódásával. De határozottan ellenséges volt a nemesi értelmiség álláspontjával szemben, amely meg akarta őrizni a múlt struktúráit és soha nem úgy írta le az obscsinát mint amolyan „idillikus" közösségi formát, amely csak a szláv népekre jellemző.[33] Mi több, nem látta indokoltnak, hogy „büszke legyen a primitív régi korok ilyen maradványainak fennmaradására". Csernyisevszkij szerint, továbbélésük bizonyos országokban „csak a történelmi fejlődés lassúságát és gyengeségét tanúsítja". Az agrárviszonyok között például „a közösségi viszonyok fennmaradása, amely ebben az értelemben más népek között már eltűnt" semmi esetre sem a felsőbbrendűség jele volt, hanem azt bizonyította, hogy az oroszok „kevesebbet éltek".[34]

Csernyisevszkij erősen meg volt győződve róla, hogy Oroszország fejlődése nem haladhat előre a Nyugat-Európában már elért civilizációs vívmányoktól függetlenül. A falusi közösség pozitív vonásait meg kell őrizni, de ezek csakis akkor biztosíthatják a paraszti tömegek jólétét, ha egy másfajta termelési rendszer kontextusába illeszkednek.[35] Az *obscsina* hozzájárulhat a társadalom emancipációjának egy elkezdődő, új szakaszához, de csak akkor, ha egy új és radikálisan különböző társadalmi szervezet csírájává válik. A közösségi földtulajdonnak a földművelés és az elosztás kollektív formájára kell támaszkodnia. Továbbá, a kapitalizmus kialakulásához kapcsolódó tudományos felfedezések és technológiai vívmányok nélkül az *obscsina* soha nem válhat a valóban modern mezőgazdasági szövetkezet kísérleti formájává.[36]

Ezekre az elméleti alapokra támaszkodva, a narodnyikok kettős célt tűztek maguk elé: megakadályozni

to_MasikMarx.indd 178 2020. 12. 02. 23:18:2

a kapitalizmus kifejlődését Oroszországban és felhasználni a létező falusi közösségek emancipációs potenciálját. Csernyisevszkij egy „ütős" képpel mutatta be ezt a történelmi perspektívát.

> „A történelem – írta – olyan, mint egy nagymama, aki rettentően szereti legkisebb unokáit. A későn jövőknek nem a csontokat, hanem a csontvelőt adja, miközben megpróbálja apróra törögetni a csontokat, amelyekkel Nyugat-Európa olyan fájdalmasan felsértette az ujjait."[37]

Csernyisevszkij munkásságának tanulmányozása nagyon hasznos volt Marx számára. 1881-ben, miközben az archaikus közösségi termelési formák iránti növekvő érdeklődése arra vezette, hogy tanulmányozni kezdje a kortárs antropológusokat, és reflexiói folyamatosan Európán túlra nyúltak, a véletlen bátorította fel arra, hogy elmélyítse Oroszországról szóló stúdiumait. A híres levélváltás Vera Zaszuliccsal (1848–1919) az ilyen véletlenek egyik példája. De észben kell tartanunk: ahogyan Marx sohasem akarta felvázolni, pontosan milyen is legyen a szocializmus, a kapitalizmussal kapcsolatos reflexióiban sem akart olyasmit állítani, hogy az emberi társadalomnak mindenütt ugyanazon a fejlődési ösvényen vagy ugyanazokon a fejlődési szakaszokon kell átmennie. Mindazonáltal úgy érezte: szembe kell szállnia avval, amikor tévesen azt a nézetet tulajdonítják neki, hogy a polgári termelési mód mindenütt történelmileg elkerülhetetlen. Az oroszországi kapitalista fejlődés kilátásairól szóló vita világosan bizonyítja ezt.

Ebben az időszakban Marx megragadta a lehetőséget arra, hogy kifejezze nézeteit Oroszország külön-

to_MasikMarx.indd 179 2020. 12. 02. 23:18:2

böző forradalmi tendenciáiról. A populista mozgalmat illetően nagyra értékelte, hogy politikai tevékenységük „földönjáró" jellegű, a dolgozó emberek valós problémáira irányul, s amikor eszméiket terjesztik, nem folyamodnak értelmetlen ultraforradalmi szóvirágokhoz vagy kontraproduktív általánosításokhoz.

A narodnyikok soraiban, attól függően, hogy hogyan látták a politikai és a gazdasági szféra közötti viszonyt, három különböző álláspont alakult ki. Azok, akik úgy gondolták, az utóbbi bármilyen átalakítása az előbbi radikális megváltoztatása révén mehet csak végbe, hajlamosak voltak Tkacsov neoblanquista vagy Bakunyin anarchista felfogását követni.

Az első, az 1870-es években kialakult orosz forradalmi mozgalom a *Föld és Szabadság* (*Zemlja i Volja*) volt.[38] Ez a mozgalom abban hitt, hogy a szocializmus elérhető ott is, ahol a polgári társadalom korábban érdemben nem fejlődött ki. Ez a szervezet azután 1879-ben két irányzatra szakadt: egy kisebbség a *Fekete Földosztás* (*Csornyij Peregyel*) csoport körül tömörülve, kizárt bármilyen olyan elképzelést, hogy a politikai szférában végrehajtott forradalom önmagában alapvető változást hozhat a gazdasági viszonyokban; nevük abból a javaslatból származott, amely szerint a földet ki kell osztani a parasztok között (ahol a „csornij" jelző a „népire" vagy „plebejusra" utalt). Fő vezetői közé tartoztak Vera Zaszulics és Georgij Plehanov (1856–1918), az első olyan orosz „marxisták", akik elmozdultak a fokozatos fejlődés elképzelése felé, és végül elfogadták, hogy mivel forradalomra nincs közvetlen kilátás, az egyedüli előre vezető út csakis az lehet, ha a forradalmárok minden ener-

to_MasikMarx.indd 180 2020. 12. 02. 23:18:2

giájukat a szervezőmunkára koncentrálják, kivárva a kapitalizmus további kifejlődését Oroszországban.

A Föld és Szabadság többségben lévő utódszervezete azonban, amely magát *Népakarat*nak (*Narodnaja Volja*) nevezte, világosabb, kidolgozottabb állásponttal rendelkezett. Egy, „A politikai forradalom és a gazdasági problémák" című, A. Dorozsenko által jegyzett cikkben – ez álnév volt, amely Nyikolaj Kibalcsicsot (1853–1881) fedte – amellett érveltek, hogy „a szabad politikai intézmények nem jöhetnek létre és maradhatnak fenn, ha a gazdasági szférában nem alakulnak ki történelmi előfeltételeik".[39] Ugyanilyen rugalmas volt álláspontjuk a forradalom történelmi szubjektumáról is: „Úgy tűnik, hogy a forradalom első jele a városból fog érkezni, nem a faluból. De ha egyszer sikert értünk el a városban, akkor ezzel felemeljük a lázadás zászlaját az éhező parasztok milliói előtt is." Röviden: a forradalmárok, akik a Népakarathoz tartoztak, azt gondolták, hogy jelentős társadalmi megrázkódtatások nagyon is lehetségesek Oroszországban, de a forradalmároknak meg kell ragadniuk az éppen kínálkozó lehetőségeket. A Népakarat újságjának, a *Narodnaja Volj*ának második száma azt a programpontot fogalmazta meg, hogy ha a forradalmárok tudnák, „hogyan használják ki a pillanat előnyeit, akkor átadhatnák a hatalmat a népnek, megakadályozva, hogy azt a cár a burzsoáziának játssza át. De nincs vesztegetni való idő... Most vagy soha; ez a mi dilemmánk." Így Marx egyik indoka arra, hogy szoros figyelmet szenteljen az oroszországi fejleményeknek, ahhoz a kérdéshez kapcsolódott (ami alapvető jelentőségű volt az utána jövő forradalmárok számára), hogy milyen szerepe, súlya van

to_MasikMarx.indd 181 2020. 12. 02. 23:18:2

a történelmi folyamatban a szubjektív és az objektív tényezőknek.

Friedrich Sorgénak 1880 vége felé küldött levele tanúsága szerint, Marxot a maga ítéletében az oroszországi szocialista szervezetekről nem befolyásolták személyes rokon- vagy ellenszenvek, s még kevésbé a saját elméletei iránti valamiféle lojalitás. Az aktív erőket a következőképpen írta le: „Hozzánk tartoznak ott egyrészt a *kritikusok* (legtöbbje fiatal egyetemi tanár, részben személyes barátaim, és néhány újságíró is), másrészt a *terroristák központi bizottsága*"[40] (vagyis a Népakarat szervezete). Marx azt mondta Sorgénak, hogy az utóbbiak gyakorlatias beállítottsága, amit ő kedvezően ítélt meg, felbőszítette az előbbiek csoportját, azaz a Fekete Földosztás harcosait. Ezekről a túlnyomórészt önkéntes száműzöttekről megjegyezte:

> „Ezek – többnyire (nem mind) – olyan emberek, akik *önként* hagyták el Oroszországot, s a bőrüket vásárra vivő terroristákkal ellentétben az úgynevezettet propaganda pártját alkotják. Azért, hogy terjeszteni tudják a propagandát *Oroszországban* – *Genfbe* mennek! Micsoda *quid pro quo*. Ezek az urak elleneznek minden politikai forradalmi tevékenységet. Oroszország, az ő tervük szerint, egyenesen ugorjon fejest az anarchista-kommunista-ateista millenniumba. Ezt az ugrást viszont olyan unalmas doktrinerséggel készítik elő [...]."[41]

1881 áprilisában Jenny lányának írt levelében Marx megint alaposan lepocskondiázza a Svájcban menedéket keresett orosz értelmiségiek attitűdjét: ők „puszta doktrinerek, zavaros anarchista-szocialisták,

to_MasikMarx.indd 182 2020. 12. 02. 23:18:2

s befolyásuk az orosz »hadszíntérre« nulla".[42] Ami a szentpétervári merénylők pereit[43] illeti, helyesli politikai álláspontjukat és propagandamódszereiket:

> „Teljességgel derék emberek, melodrámai póz nélkül, egyszerűek, tárgyilagosak, hősiesek. A kiabálás és a cselekvés kibékíthetetlen ellentétek. A pétervári végrehajtó bizottság, amely olyan erélyesen cselekszik, kifinomultan »mértékletes« kiáltványokat bocsát ki. Nagyon távol van ez a Mostok[44] és más gyerekes üvöltők iskolás modorától, ahogy a zsarnokölést mint »elméletet« és »csodaszert« prédikálják [...], ellenkezőleg, igyekeznek megmagyarázni Európának, hogy modus operandijuk sajátosan orosz, történelmileg elkerülhetetlen cselekvésmód, amelyről – akár mellette, akár ellene – éppúgy nem lehet moralizálni, mint a khioszi földrengésről."[45]

Marx nézetei a szocializmus lehetőségéről Oroszországban tehát nem csak az ottani gazdasági helyzetről szóló információin alapultak. 1881-ben az orosz populistákkal – miként egy évtizeddel korábban a párizsi kommünárdokkal – való kapcsolata segített neki abban, hogy egy adott problémáról új felfogást alakítson ki: most már rugalmasabb volt mind a forradalmak kitörését s az azokat alakító szubjektív tényezőket, mind pedig a termelési módoknak a történelemben való egymásra következését illetően. Közelebb hozta őt ez a valóban világméretű – és nem pusztán Európára korlátozódó –, valódi internacionalizmushoz.

A történelmi fejlődés a korábbinál egyértelműbben „multilineáris" felfogása, amelyet Marx élete utolsó éveiben kifejlesztett, oda vezette őt, hogy még

to_MasikMarx.indd 183 2020. 12. 02. 23:18:2

nagyobb figyelemmel vizsgálja a politikai és gazdasági fejlődés történelmileg specifikus vonásait és egyenlőtlen ütemét a különböző országokban és az egyes társadalmi kontextusokban. Ez a megközelítésmód pedig bizonyosan csak még jobban megnehezítette számára *A tőke* harmadik és negyedik köteteinek egyébként is nehezen haladó befejezését.

Megfigyelések a kapitalizmus kialakulásáról az Amerikai Egyesült Államokban

Bár Marx teljesen elmerült a maga intenzív elméleti stúdiumaiban, soha nem veszítette el érdeklődését saját kora gazdasági és nemzetközi politikai eseményei iránt. Különösen érdekelte mindaz, ami az Atlanti-óceán túlsó partján történt.

1876 áprilisában Marx azt írta Friedrich Sorgének, hogy azért, hogy tovább tudjon haladni *A tőke* II. kötetével, „[s]zeretném magam megnézni [...], hogy mi jelent meg az amerikai földművelésről és földtulajdon-viszonyokról, valamint a hitelről (pánikról, pénzről stb. és az ezzel összefüggő dolgokról)".[46] Ez volt az indoka arra is, hogy ez idő tájt (több mint két évvel később) arra kérte a londoni könyvkereskedőt, George Riverst, hogy küldjön neki „katalógusokat amerikai és antikvár könyveiről".[47] Hamarosan azután, hogy megkapta és használni kezdte ezeket a könyveket, Marx megjegyezte Danyielszonnak, hogy „a közgazdász számára a legérdekesebb terület most minden bizonnyal az Egyesült Államok [...]; átalakulások, amelyeknek a véghezviteléhez Angliában évszázadokra volt szükség, itt néhány év alatt megvalósultak." Ezért azt tanácsolta barátjának,

to_MasikMarx.indd 184 2020. 12. 02. 23:18:2

hogy szenteljen több figyelmet az „újabb államoknak", amilyen Ohio és Kalifornia, mint az Atlanti óceán melletti „régebbieknek".[48]

1878 májusában Marx tanulmányozta az első (ohiói) *Annual Report of the Bureau of Labor Statistics*-ot (a munkaerő-statisztikai hivatal éves jelentését), s a következő években, a Sorge által Amerikából küldött anyagokra támaszkodva, figyelmét Pennsylvaniára és Massachusettsre fordította. Könnyen lehet, hogy Marx úgy tervezte, kiterjedtebben és inkább világméretekben fogja nyomon követni a kapitalista termelési mód dinamikáját *A tőke* még befejezésre váró köteteiben. Ha Angliáról gyűjtötte össze azokat a megfigyeléseket, amelyekre az I. kötet támaszkodott, akkor az Egyesült Államok most új, feltérképezendő területet jelentett Marx számára, ami révén kibővíthette nagy művét. Ezenfelül feltehető, hogy lelkesen igyekezett közelebbről is megvizsgálni azokat a formákat, amelyekben a tőkés termelési mód – különböző társadalmi kontextusokban és időszakokban – kibontakozott.

Egy másik, Danyielszonnak 1879-ben írott levelében Marx azt írta, hogy „a rengeteg anyag, amelyet nemcsak *Oroszországból,* hanem *az Egyesült Államokból*" kapott, majd „»ürügyül« szolgál ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat", és „ne zárjam le őket végérvényesen a közzététel céljából".[49] Az Egyesült Államok, „bár az elért gazdagság nagyságát tekintve még mögötte marad", „jelenleg jóval felülmúlja Angliát a gazdasági haladás gyorsaságát tekintve".[50] Ám Marx nagyon is tudatában volt a még előtte álló fáradságos munkának. Nemcsak vissza kellett mennie a kézirat bizonyos részeire, és javítani a tartalmukon; hanem ennél is sürgetőbb feladat volt, hogy

to_MasikMarx.indd 185 2020. 12. 02. 23:18:2

szembesüljön bizonyos komplex elméleti problémákkal, amelyek eddig megoldatlanok maradtak. Nagy művének befejezéséhez meg kellett várnia, amíg – reményei szerint – visszanyeri fizikai erejét. Ez az idő azonban sohasem érkezett el, és *A tőke* befejezetlen remekmű maradt.

Marxot úgyszintén különösen érdekelte a részvénytársaságok kialakulása és a vasútépítés hatása a gazdaságra. Úgy látta, hogy a vasúthálózat kiépülése „képessé tett, sőt rákényszerített olyan államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcsára korlátozódott, hogy rögtön megteremtsék kapitalista *felépítményüket,* s azt olyan méretekben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szervezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta". Ezért a vasút „meggyorsította a társadalmi és politikai bomlást" azokban az országokban, ahol a kapitalizmus még kevéssé fejlődött ki, éppúgy, ahogy „siettette a tőkés termelés végső kifejlődését" ott, ahol már fejlettebb volt.[51] Ezenfelül, ennek a fontos, új infrastruktúrának a kiépülése nemcsak „olyan *közlekedési eszközöket*" nyújtott „amelyek megfeleltek a modern termelési eszközöknek", „hanem abban az értelemben is, hogy óriási részvénytársaságoknak váltak bázisává [...], új kiindulópontul szolgáltak valamennyi *másfajtájú* részvénytársaság számára, kezdve a bank-részvénytársaságokon." A vasutak „soha nem sejtett löketet adtak a *tőkekoncentrációnak*", de egyszersmind kiterjesztették „a *kölcsöntőke kozmopolita tevékenységét*" is, így az egész világot belevonva abba, amit Marx így nevez: „a pénzügyi szédelgésnek és a kölcsönös *eladósodásnak,* a »nemzetközi« testvériség tőkés formájának a hálózata".[52]

to_MasikMarx.indd 186 2020. 12. 02. 23:18:2

Az 1880-as évek elején Marx közelről követte Jay Gould (1836–1892), az egyik jelentős amerikai vasútépítési vállalkozó pénzügyi bukását, aki hatalmas spekulációs műveletekkel egyike lett kora leggazdagabb és leggátlástalanabb tőkéseinek, s nem érdemtelenül állt abban a hírben, hogy ő a „rablóbárók királya". Az ő tulajdonában volt az *Erie Railroad Company,* amely a New York és a Northeast közötti történelmi jelentőségű vasútvonalat működtette, s 1879-ben megkaparintott három további vasúthálózatot is, köztük a *Union Pacific Railroad*ot, sok Csendes-óceán-parti állomással, és a *Missouri Pacific Railroad*ot, amely a Missisippi folyótól keletre üzemelő vasutakat működtette. Mindez 16 000 kilométernyi vasúti sínt tett ki, a kilenctizedét az ország összes vasúti sínjeinek. Gould 1881-ben kibővítette birodalmát azzal, hogy átvette a *Western Union*t is. Akit annyira érdekelt az amerikai társadalom fejlődése, mint Marxot, az nem mulaszthatta el követni Gould felemelkedését, vagy kommentálni azt, ahogy védekezett az ellene a közvélemény részéről jövő támadásokkal szemben:

> „Az *Egyesült Államokban* a vasútkirályok támadások céltáblája lettek, nem csupán, mint eddig, a farmerek és Nyugat más ipari *»vállalkozói«* részéről, hanem a kereskedelem nagy képviselője, a *New Yorki Kereskedelmi Kamara* részéről is. A vasútkirály és pénzügyi szédelgő *Gould,* ez a nyolckarú polip, a maga részéről ezt mondta a New York-i kereskedelmi mágnásoknak: »Ti most támadjátok a vasutakat, mert azt hiszitek, hogy jelenlegi népszerűtlenségük következtében ők a leginkább sebezhetők; de vigyázzatok: a vasutak után rákerül a sor *mindenfajta korporációra* (jenki nyelvjárásban

to_MasikMarx.indd 187 2020. 12. 02. 23:18:2

> ez *részvénytársaságot* jelent); később azután a társas *tőke minden formájára;* végül *a tőke minden formájára;* így egyengetitek az utat a *kommunizmusnak,* amelynek tendenciái máris egyre inkább terjednek a nép között«."[53]

„Gould úrnak jó a szimatja" – jegyezte meg tréfásan Marx,[54] reménykedve, hogy a kommunizmus valóban el fog terjedni az Egyesült Államokban.

Marx követte az Amerikai Egyesült Államok politikai fejleményeit is, és figyelmet szentelt az 1877. júliusi San Francisco-i felkelésnek is, a kínai közösség ellen irányuló etnikai erőszaknak. 1880 novemberében ismételten kérte Sorgét, hogy küldjön neki „tartalmas dolgot" az Egyesült Államokból „a *kaliforniai* gazdasági állapotokról". Leszögezte, hogy a régió elemzése azért olyan fontos számára, „mert a tőkés centralizáció okozta átalakulás sehol másutt nem ment végbe ilyen szemérmetlen módon és ekkora gyorsasággal".[55] Röviddel ezután, miután megkapta az anyagokat kutatásaihoz, Marx néhány kivonatot készített Henry George[56] „The Kearney Agitation in California" c., 1880-ban, a *The Popular Science Monthly*ban megjelent cikkéből. A cikk által ösztönözve, s az 1873-as nagy válságból fakadó növekvő nyomor hatása alatt, Marx is Dennis Kearney-nek (1847–1907)[57] a kínai munkások ellen irányuló rasszista demagógiájára s arra az ellenkampányra összpontosított, amelyet a *Workingmen's Party of the United States*[58] szervezett Kearneyék ellen. „A kínaiaknak menniük kell!"[59] jelszót alkalmazva, Kearney arra spekulált, hogy az egyre folytatódó válság során a munkások dühét a kínaiak ellen lehet fordítani, és arra felhasználni, hogy a szegények egymás ellen forduljanak. Marx kimásolta a cikkből

to_MasikMarx.indd 188 2020. 12. 02. 23:18:2

George-nak azt a megállapítását, hogy „a kommunizmus és a szocializmus (értve ezeken az alapvető társadalmi változásokra való vágyat) nem tudták megnyerni a munkások többségének támogatását, mert a dolgozók figyelmét a kínaiak jelenléte kötötte le, és ezzel magyarázták a bér esését és azt, hogy nehezen találnak munkát."[60] Marx nagyon is tudatában volt annak, hogy a munkások közötti konfliktusok, különösen a bevándorlási hullámok után, hatalmas fegyvert adhatnak a burzsoázia kezébe, amellyel elterelheti figyelmüket a kapitalista társadalom valós problémáiról. De Marx, bár egyre inkább fogékony volt az osztályharc nehézségeire és belső ellentmondásaira, továbbra is nagy várakozásokat fűzött a munkásmozgalom forradalmi potenciáljához.[61]

A Chronological Extracts és az utolsó kutatások az 1880-as években: Marx gondolkodásának globális perspektívája

1881 ősze és 1882 tele között Marx szellemi energiáinak jelentős részét különböző történelmi kutatásokra fordította. Intenzíven dolgozott a *Chronological Extracts*-on, egy, a világtörténet eseményeit az i. e. 1. századtól évről évre rögzítő, megjegyzetelt kéziraton, amelyben összefoglalta a történelmi események okait és lényeges vonásait.

Marx a történelmi tények fényében próbára akarta tenni saját elméleteit: meg akart győződni arról, hogy jól megalapozottak-e ezek a múlt fő politikai, katonai, gazdasági és technológiai fejleményei fényében. Ekkor már egy ideje tudatában volt annak, hogy a történelem lineáris vonalú (az „ázsiai, antik,

to_MasikMarx.indd 189 2020. 12. 02. 23:18:2

feudális és modern polgári termelési módok"[62] egymásutánján át vezető) fejlődésének az a sémája, amit az 1859-es *A politikai gazdaságtan bírálatához* Előszavában felvázolt, teljesen alkalmatlan a valóságos történelmi mozgások megértésére, és hogy meg kellene szabadulnia mindenfajta „történelemfilozófiától". Megrendült egészségi állapota megakadályozta abban, hogy még egyszer neki lásson *A tőke* befejezetlen kéziratainak. Valószínűleg úgy gondolta, hogy eljött az ideje annak, hogy figyelmét megint a világtörténelem felé fordítsa, különös figyelmet szentelve annak a kulcsfontosságú kérdésnek, hogy milyen kapcsolat van a kapitalizmus kifejlődése és a modern államok születése között.

Kronológiájában Marx a legtöbbször két fő szövegre támaszkodott. Az első a *History of the Peoples of Italy* (1825) c. könyv volt, az olasz történész, Carlo Botta (1766–1837) tollából, a második pedig a széles körben olvasott és elismert *World History for the German People* (1844–1857) Friedrich Schlossertől (1776–1861), akit életében a vezető német történésznek tekintettek kortársai. Marx négy vastag jegyzetfüzetet töltött meg az erről a két munkáról szóló jegyzeteivel, még a szokásosnál is apróbb betűs, alig olvasható kézírással. A füzetek azokat a címeket viselik fedelükön, amelyeket Engels adott nekik, amikor átnézte barátja hagyatékát:

„Kronológiai kivonatok I.: 96–1320."; „II. 1300 körültől – 1470 körülig"; „III. 1470 körültől 1580-ig"; „IV. 1580–1648-ig."[63] Egyes esetekben Marx kritikus megfontolásokat fűzött a fontos történelmi figurákhoz, vagy kifejtette a saját értelmezéseit a fontos történelmi eseményekről, amelyekből arra következtethetünk, hogy nem értett egyet Schlosser hala-

to_MasikMarx.indd 190 2020. 12. 02. 23:18:2

dásba vetett hitével, illetve morális értékítéleteivel. Ez az újabb belemerülés a történelembe nem állt meg Európánál, hanem kiterjedt Ázsiára, a Közel-Keletre, az iszlám világra, Észak- és Dél-Amerikára is.

A *Kronológiai kivonatok* első füzetében, amely nagyobbrészt Botta munkáján alapul, Marx 143 oldalt töltött meg az i. e. 91. és i. sz. 1370 közötti főbb események kronológiájával. Kezdve az antik Rómával, továbbment, hogy megvizsgálja a római birodalom bukását, Franciaország felemelkedését, Nagy Károly történelmi jelentőségét, a bizánci birodalmat és a feudalizmus kialakulásának és fejlődésének különböző vonásait.

Marx figyelmesen megjegyzetelt mindent, amit csak használni tudott tudományos munkájában, amikor elemezte a különböző országok és korszakok adórendszereit. Úgyszintén nagy gondot fordított Szicília specifikus szerepére, az arab világ és Európa peremvidékeire, valamint az olasz tengermelléki köztársaságokra és azok jelentős hozzájárulására a kereskedelmi kapitalizmus kialakulásához. Végül, miközben más könyveket is felhasznált, amelyek segítettek a Bottától nyert információkat munkájába integrálni, Marx sok-sok oldalnyi jegyzetet írt Afrika és a Kelet muzulmánok általi meghódításáról, a keresztes hadjáratokról és a bagdadi és moszuli kalifátusokról.

A második jegyzetfüzetben, amely 145 oldalt foglal magában az 1308 és 1469 közötti periódusról, Marx továbbra is jegyzeteket írt az utolsó szentföldi keresztes hadjáratokról. Azonban a legterjedelmesebb rész megint csak az olasz tengermelléki köztársaságokkal és Olaszország gazdasági fejlődésével foglalkozik, amely Marx szerint a modern kapitalizmus kezdetét jelenti. Machiavellire is támaszkodva,

to_MasikMarx.indd 191 2020. 12. 02. 23:18:2

Marx összefoglalja a Firenzei Köztársaság politikai harcainak fő eseményeit. Ugyanakkor Schlosser *World History for the German People*je alapján részletesen megtárgyalja a XIV. és XV. század politikai és gazdasági helyzetét, éppúgy, mint a mongol birodalom történetét Dzsingisz kán életében és azután.

A harmadik jegyzetfüzetben, amely 141 oldalból áll, Marx az 1470-től 1580-ig terjedő korszak politikai és vallási konfliktusaival foglalkozott. Különösen érdekelte a Franciaország és Spanyolország közötti konfliktus, az angol királyságban zajló zűrzavaros dinasztikus harcok és Girolamo Savonarola (1452–1498) élete és hatása. Természetesen nyomon követte a protestáns reformáció történetét is, felfigyelve arra, hogy a reformációt a kialakuló polgárság támogatta.

Végül a negyedik, 117 oldalas jegyzetfüzetben Marx főleg az Európában 1580 és 1648 között zajlott nagyszámú vallási konfliktusra koncentrált. A leghosszabb rész a harmincéves háború 1618-as kitörése előtti Németországgal foglalkozik, s mélyrehatóan elemzi ezt az időszakot.[64] Marx hosszasan fejtegeti itt Gusztáv Adolf svéd király (1594–1632), Richelieu bíboros (1585–1642) és Mazarin bíboros (1602–1661) szerepét. Az utolsó részt Marx az Erzsébet királynő (1533–1603) halála utáni Anglia helyzetének szenteli.

A Botta és Schlosser könyveiből származó kivonatokat tartalmazó négy jegyzetfüzet után Marx összeállított egy ötödiket is, amely ugyanazokkal a korokkal foglalkozott, mint az előbbiek, és ugyanazokhoz a témákhoz kapcsolódott. Itt a Gino Capponi történész (1792–1876) által írott *History of the Republic of Florence* c. munkára alapozva, Marx tovább gondolja azt a tudást, amelyet már megszerzett az 1135–1433 közötti évekről. Ezenfelül további jegy-

to_MasikMarx.indd 192 2020. 12. 02. 23:18:2

zeteket állított össze a 449-től 1485-ig tartó időszakról, a John Green (1837–1883) által írt *History of the English People* alapján. Egészségi állapotának ingadozása azonban lehetetlenné tette számára, hogy továbbhaladjon. Jegyzetei megálltak a vesztfáliai békével kapcsolatos feljegyzéseknél, amely 1648-ban véget vetett a harmincéves háborúnak.

Annak ellenére, hogy ezeknek a történelmi stúdiumoknak a központjában – érthetően – Európa állt, az ebben az időszakban teleírt négy jegyzetfüzet több utalást is tartalmaz az Európán kívüli országokra. Éppen úgy, mint közgazdasági stúdiumaiban, itt sem az „öreg kontinens" volt Marx kutatásainak egyedüli célpontja.

Marx valószínűleg azok miatt a súlyos egészségi problémák miatt, amelyektől szenvedett, félretette a *Kronológiai kivonatok* befejezésének tervét, majd 1882 februárjában, barátai és orvosai meggyőzték arról, hogy – súlyos bronchitisének kúrálása céljából – látogassa meg Algírt. Ez volt életében az egyetlen időszak, amelyet Európán kívül töltött. Több kedvezőtlen esemény miatt Marx nem tudott a mélyére hatolni az algériai társadalmi valóságnak, és – ahogy Engels előre látta – „a közösségi tulajdonviszonyokat az araboknál"[65] sem tudta tanulmányozni. De Marx mégis egy sor érdekes megfigyelést tett azalatt a 72 nap alatt, amíg a Földközi-tenger déli szélén élt. Ezek közül a valóban fontosak azok, amelyek a muszlimok közötti társadalmi viszonyokkal foglalkoznak. Marx például rácsodálkozik arra, hogy ezekben a társadalmakban alig van jelen az állam az emberek életében:

> „[S]ehol más városban, amely egyszersmind a központi kormányzat székhelye, nincs ekkora »laisser faire, lais-

to_MasikMarx.indd 193 2020. 12. 02. 23:18:2

ser passer«; a rendőrség a *legszükségesebb minimumra* van csökkentve; hallatlanul nagy a nyilvános fesztelenség; ezt a mór elemek vezették be. A muzulmánok valójában nem ismernek el semmiféle alárendeltséget; ők nem »alattvalók«, sem »kormányzottak«, tekintély nincs, csak a politikában; ezt nem értik meg az európaiak."[66]

Marx mélységes megvetéssel támadta az európaiak erőszakos bánásmódját és állandó provokációit a bennszülött lakossággal szemben, s nem utolsósorban „az »alacsonyabb rendű fajokkal« szemben tanúsított szemérmetlen pimaszságot, fennhéjázást és kegyetlen molochi bűnhődtetési dühöt" bármilyen lázadó tett esetén. Azt is hangsúlyozta, hogy a gyarmatosítás összehasonlító történetének tanúsága szerint, „a britek meg a hollandok [...] felülmúlják a franciákat". Algírba érkezve, beszámolt arról, hogy ottani barátja, Fermé bíró békebírói működése során rendszeresen tanúja volt annak, hogy a „kínzás egy nemét alkalmazzák, hogy vallomást csikarjanak ki az arabokból, ezt természetesen a »rendőrség« végzi (mint az angolok Indiában)".

„Ha például egy arab banda, többnyire rablás céljával, gyilkosságot követ el, s a valódi bűnösöket egy idő múlva csakugyan elfogják, elítélik, lefejezik, ez nem elég a sértett gyarmatoscsaládnak bűnhődésül. Azt követeli, hogy ráadásul még *legalább* egy fél tucat *ártatlan* arabot is »nyakazzanak le egy kicsit« [...], ahol egy európai gyarmatos letelepszik, vagy akárcsak üzleti ügyben is tartózkodik az »alacsonyabb rendű fajok« között, ott általában érinthetetlenebbnek érzi magát, mint a szép I. Vilmos."[67]

to_MasikMarx.indd 194 2020. 12. 02. 23:18:2

Marx nem egyedül Algéria esetében vallotta ezt a kemény antikolonialista álláspontot. Az 1882-es háborúban, amelyben az Ahmad Urabi (1841–1911)[68] által vezetett egyiptomi erők álltak szemben az Egyesült Királyságból küldött csapatokkal, nem kímélte azokat, akik képtelenek voltak rá, hogy önálló osztályálláspontot foglaljanak el, és figyelmeztetett rá, hogy a munkásoknak abszolúte ellenezniük kell a brit állam intézményeit és retorikáját. Amikor Joseph Cowen (1829–1900) parlamenti képviselő és a Szövetkezeti Kongresszus elnöke – Marx őt tekintette „a legjobbnak az angol parlamenti képviselők között" – igazolni akarta Egyiptom angol megszállását,[69] Marx ezt kifejezetten és teljes mértékben helytelenítette. Hiszen végül is Cowden híveivel felsorakozott az angol kormány mellé: „Nagyon szépséges! Valóban, van-e szemérmetlenebb, képmutatóbban kereszténYi »hódítás«, mint Egyiptomé – hódítás teljes békeidőben!"

Cowden azonban, aki egy 1883 januárjában Newcastle-ben mondott beszédében kifejezte csodálatát a britek „hőstettei" és „katonai erőink káprázatos felvonultatása" iránt, „mosolyra derül a csodaszép kis látványtól: megerősített támadási pontok az Atlantitól az Indiai-óceánig és tetejébe még egy »brit-afrikai« birodalom a deltától a Fokföldig." Ez az az „angol stílus", amelyet a „hazai érdekért" való „felelősség" jellemez. A külpolitikát illetően, Cowden tipikus példája „ezeknek a szegény brit burzsoáknak, akik „történelmi küldetésük szolgálatában egyre több »felelősséget« vállalnak, sóhajtozva, hiába kapálózva ellene".[70]

Marx úgyszintén erősen érdeklődött az egyiptomi események gazdasági oldala iránt, mint láthatjuk

to_MasikMarx.indd 195 2020. 12. 02. 23:18:2

abból a nyolcoldalas kivonatból, amelyet a Michael George Mulhall (1836–1890) által írott, „Egyptian Finance" c. cikkből készített, s amely a londoni *Contemporary Review* 1882. októberi számában jelent meg. Marx saját jegyzetei két szempontra koncentráltak. Rekonstruálta annak a pénzügyi zsarolásnak a részleteit, amit az angol–német hitelezők követtek el azután, hogy Egyiptom oszmán alkirálya, Iszmail pasa (1830–1895) drámai módon adósságválságba döntötte az országot. Emellett vázlatosan leírta az Iszmail pasa által kialakított elnyomó adózási rendszert, amely borzalmas árat követelt a népességtől, s az írásban különös figyelmet és együttérzést mutatott az erőszakkal kitelepített egyiptomi parasztok tömegei iránt.

Összegzés

Utolsó éveiben Marx mélyen beleásta magát sok olyan problémába, amelyek – bár munkásságának kutatói gyakran alábecsülik jelentőségüket, vagy teljesen ignorálják őket – döntő jelentőségűek a mai világunk előtt álló politikai döntéseket illetően. Ezek közé a kérdések közé tartoznak: az egyéni szabadság a gazdasági és politikai szférában, a nemi emancipáció, a nacionalizmus kritikája, a technológia emancipációs potenciálja és a közösségi tulajdon olyan formái, amelyeket nem az állam irányít.

Ezenfelül Marx alapos vizsgálatokra vállalkozott az Európán kívüli társadalmakról, és egyértelműen a gyarmatosítás pusztításai ellen nyilatkozott. Tévedés lenne máshogy értelmezni. Marx kritizálta azokat a gondolkodókat, akik, miközben rávilágítottak a

to_MasikMarx.indd 196 2020. 12. 02. 23:18:2

gyarmatosítás romboló következményeire, egyedül az európai kontextushoz tartozó kategóriákat használtak, amikor a glóbusz peremterületeit elemezték. Jónéhány esetben figyelmeztetést fogalmazott meg azokkal szemben, akik nem tették meg a szükséges distinkciókat az egyes történelmi jelenségek között, s különösen az 1870-es évek elméleti előrelépése után rendkívül elővigyázatos volt azzal kapcsolatban, hogy az egyszer használt történelemértelmezési kategóriákat egyszerűen „átvigye" az eredetitől teljesen különböző történelmi vagy földrajzi területekre. Mindez ma már világos, annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos szkepszis még mindig divatos bizonyos akadémiai körökben.

Harminc évvel a berlini fal leomlása után lehetővé vált Marxot nagyon másként olvasni, mint ama dogmatikus, ökonomista és eurocentrikus teoretikust, akinek oly sokáig hirdették világszerte. A Marx-kutatásban elért újabb eredmények arra mutatnak, hogy Marx munkásságát a jövőben valószínűleg egyre árnyaltabban fogjuk értelmezni. Ebben a perspektívában azok a témák, amelyekkel Marx ezekben a kései években foglalkozott, bőséges teret nyújtanak az olvasónak arra, hogy segítségükkel a ma égető kérdéseire is válaszokat keressen. Sok éven át számos marxista előtérbe helyezte a fiatal Marx írásait (elsődlegesen a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok 1844-ből*-t, és a *Német ideológiát*) miközben a *Kommunista Párt Kiáltványa* maradt a legszélesebb körben olvasott és idézett szövege. Ezekben a korai írásokban azonban sok olyan gondolatot is találunk, amelyeket Marx későbbi munkássága során meghaladott. S mindenekelőtt *A tőké*ben és annak bevezető vázlataiban, valamint utolsó éveinek kutatásaiban találjuk legértékesebb

to_MasikMarx.indd 197 2020. 12. 02. 23:18:2

reflexióit a polgári társadalom kritikájáról. Ezek jelentik a legutolsó, bár nem véglegesen lezárt következtetéseket, amikhez Marx eljutott. Ha kritikusan vizsgáljuk őket a halála óta a világban bekövetkezett változások fényében, akkor még mindig rendkívül hasznosnak bizonyulhatnak egy, a kapitalizmussal szembeni alternatív társadalmi-gazdasági modell elméleti kidolgozásához.

Jegyzetek

1 Az *Etnográfiai jegyzetek*et nem elemezzük e fejezetben, hogy kizárólagosan Marxnak a nem európai országokkal kapcsolatos stúdiumaira összpontosíthassunk.

2 Lásd Lawrence Krader: *The Asiatic Mode of Production. Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*. Assen, Van Gorcum, 1975, 343.

3 Karl Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei. Első rész. Moszkva, 1879. Konspektus. *Marx és Engels Művei* (MEM) 45. kötet, 1867–1893. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982. 151–235.
A MEM 45. kötetének szerkesztőségi jegyzete szerint, Kovalevszkij művét „Marx 1879 nyarán magától a szerzőtől kapta meg, akivel baráti kapcsolatban volt. A konspektusban, amelynek megírásába 1879 őszén fogott bele, követi a könyv eredeti struktúráját, de olyan művek adatait is felhasználja, amelyeket Kovalevszkij nem említ. A konspektus írását félbeszakítva, ugyanabban a füzetben kronológiai kivonatokat készít India történelméről, s ezeket felhasználja a konspektusban. [...] A konspektus kézirata egy nagyalakú füzet 19–40. és 59–83. oldalain maradt fenn. Teljes szövege első ízben orosz nyelven jelent meg, a Marx és Engels

to_MasikMarx.indd 198 2020. 12. 02. 23:18:2

Művei sorozat orosz nyelvű 45. kötetében; némileg rövidítve megjelent több folyóiratban: a „Szovjetszkoje vosztokovegyenyije" 1958. évi 3., 4. és 5. számaiban, továbbá a „Problemi vosztokovegyenyija" 1959. évi 1. és a „Narodi Azii i Afriki" 1962. évi 2. számában." MEM 45. kötet, 554–555. (*A szerk.*)

4 Uo.
5 Uo. 166.
6 Uo. 210–211.
7 Uo. 205.
8 Uo. 184.
9 Hans Peter Harstick szerint (Einführung. Karl Marx und die zeitgenössische Verfassungsgeschichtsshreibung, In: Karl Marx: *Über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879–80,* Frankfurt, Campus, 1977, XIII), Marx *A tőkés termelést megelőző formák*ban (a *Grundrisse* bevezetőjében) előnyben részesítette „az ázsiai és az európai történelem differenciált elemzését, és polémiája főleg azok ellen irányult, akik a nyugat-európai társadalomfejlődés modelljéből nyert társadalomszerkezeti fogalmakat egyszerűen átvitték az indiai vagy ázsiai társadalmi viszonyokra".
10 A „konspektus" Algériáról szóló részét lásd újraközölve: *Eszmélet* 119. sz. (2018. ősz), 124–138. Ugyanitt olvasható Mohamed-Lakhdar Benhassine algériai történész (1927–2014) írása Marx 1882-es algériai tartózkodásáról (101–123.). (*A szerk.*)
11 Marx: Uo. 227. (A zárójeles részek Marxtól származnak, míg az idézőjelben szereplők az *Annales de l'Assemblée Nationale* 1873/VIII. kötetéből, amiket könyvében Kovalevszkij idéz.)
12 Marx: uo. 227–228.
13 Uo. 234.
14 Uo. 235.
15 Uo. 230–234.
16 Uo. 235.

to_MasikMarx.indd 199 2020. 12. 02. 23:18:2

17 L. Krader: *The Asiatic Mode of Production* c., idézett munkája szerint, Marx a Kovalevszkij-műhöz írott jegyzetekben megcáfolja azt a felfogást, amely szerint „a feudális társadalom elmélete Indiára és Algériára alkalmazható lehetne". i. m. 343.
18 Karl Marx: *Notes on Indian history (664–1858)*. Honolulu, University Press of the Pacific, 2001, 58.
19 Uo. 165., 176., 180.
20 Uo. 155–156., 163.
21 Uo. 81.
22 Uo. 163–164, 184.
23 Nyikolaj Danyielszon (1844–1918): orosz narodnyik publicista és közgazdász; oroszra fordította *A tőké*t. (*A ford.*).
24 Karl Marx levele Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. In: MEM 35. kötet, 147.
25 Marx itt a második afgán háborúra és az angol–zulu háború néven ismert véres dél-afrikai konfliktusra gondol.
26 Marx levele Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. MEM 35. kötet, 145–146.
27 Karl Marx Sigfrid Meyerhez 1871. január 21. MEM 33. kötet, 169.
28 Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz 1873. január 18. MEM 35. kötet, 540.
29 Karl Marx: Utószó *A tőke* I. kötetének második kiadásához. MEM 23. kötet, 14.
30 Nyikolaj Csernyisevszkij: Krityika filoszofszkih preubezsdenij protiv obcsinnogo vlagyennija (A közösségi földtulajdon elleni filozófiai előítéletek kritikája). In: Ny. Csernyisevszkij: *Szobranyije szacsinyenyii*, 4. kötet, Moszkva, Ogonyok, 1974, 467.
31 Uo. 470.
32 Uo.
33 Marx már korábban hasonló kritikai megjegyzéseket tett Herzen téziseiről: A politikai gazdaságtan bírálatához, In: MEM 13. kötet, 17.

to_MasikMarx.indd 200 2020. 12. 02. 23:18:2

34 Nyikolaj Csernyisevszkij: Kritika filozofszkih preubezsdenyii, i. m. 371.

35 Franco Venturi szerint, ez volt Csernyisevszkij a paraszti földközösséggel kapcsolatos írásainak központi témája: „Az obscsinát a nyugati szocializmusnak kell újraélesztenie és átalakítania: nem szabad, hogy úgy mutassuk be, mint a speciális orosz történelmi küldetés modelljét." F. Venturi: *Roots of Revolution: A History of the populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia* ; New York, Alfred A. Knopf. 1960, 160.

36 Andrzej Walicki amellett érvel, hogy Csernyisevszkij számára a kapitalizmus „nagy előrehaladást jelentett a prekapitalista társadalmi formákhoz képest. Számára „az első számú ellenség" nem „a kapitalizmus, hanem az orosz elmaradottság" volt. A. Walicki: *The Controversy over Capitalism. Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. University of Notre Dame, 1989, 20.

37 Csernyisevszkij: Kritika filozofszkih preubezsdenyii, i. m. 466.

38 Venturi *Roots of the Revolution* c. műve megállapítja, hogy a Föld és Szabadság harcosai „nem osztották Marxnak a munkásosztályról vallott nézeteit, bár nagy vonalakban elfogadták a polgári társadalom fejlődéséről végzett kutatásainak eredményeit. S nem hittek egy olyan szocializmusban, amely akkor jönne létre, amikor a kapitalista fejlődés teljesen végbement." i. m. 622.

39 Idézi: Venturi: *Roots of the Revolution,* i. m. 679.

40 Karl Marx levele Friedrich Adolph Sorgéhoz, 1880. november 5. MEM 34. kötet, 474.

41 Uo.

42 Karl Marx levele lányához, Jenny Longuet-hez, 1881. április 11. MEM 35. kötet, 166.

43 Azoknak a forradalmároknak a peréről van szó, akik részt vettek II. Sándor cár meggyilkolásában. (*A ford.*).

44 Johann Most (1846–1906): szociáldemokrata, később anarchista politikus és újságíró. (*A ford.*)

to_MasikMarx.indd 201 2020. 12. 02. 23:18:2

45 Karl Marx levele Jenny Longuet-hoz, MEM 35. kötet, 167.
46 Karl Marx levele Friedrich Adolf Sorgéhoz, 1876. április 4. MEM 34. kötet, 171–172.
47 Karl Marx George Rivers-hez, 1878. augusztus 24. *MEM* 34. kötet, 335.
48 Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1878, november 15. MEM 34. kötet, 355.
49 Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1878. április 10. MEM 34. kötet, 368.
50 Uo. 370.
51 Uo. 369.
52 Uo.
53 Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. MEM 35. kötet, 147.
54 Uo.
55 Marx levele Friedrich Adolf Sorgéhoz, 1880. november 5. MEM 35. kötet, 472–474.
56 Henry George (1839–1897): amerikai szociálreformer, autodidakta közgazdász és újságíró, akinek eszméi az 1870-es, 1880-as években rendkívül elterjedtek és világszerte mély hatást gyakoroltak a baloldali értelmiségre (pl. Tolsztojra is). George azonban nem a tőke profitját, hanem a földjáradékot tekintette a kizsákmányolás elsődleges formájának, ezért a kapitalizmus problémáit nem a termelőeszközök kisajátításával, hanem a termőföld felszabadításával akarta megoldani. Marx ezért nem sokra tartotta a *georgista* eszméket, de az itt tárgyalt kérdésben egyetértett vele. (*A ford.*)
57 Dennis Kearney ír származású, rövid ideig rendkívül népszerű munkásvezér volt Kaliforniában, aki a nagytőke elleni támadásokat a kínai bevándorlók elleni rasszista agitációval kapcsolta össze. (*A ford.*)
58 Az 1876-ban alakult *Workingmen's Party of the United States* volt az első marxista munkáspárt az USA-ban. 1878-ban beolvadt a *Socialist Labor Party*-ba. (*A ford.*)

to_MasikMarx.indd 202 2020. 12. 02. 23:18:2

59 Lásd: Selig Perlman: The Anti-Chinese Agitation in California, in: John R. Commons et al.: *History of Labour in the United States*, 2. kötet, New York, Macmillan, 1918, 254.

60 Henry George: The Kearney Agitation in California. *The Popular Science Monthly* 17. (august 1880), 435. Marx jegyzetei megtalálhatók a Karl Marx IISH Amsterdam *Marx és Engels Papers* B 161. dokumentumállományban.

61 David Smith Marxnak ezeknek az élete utolsó éveiben készített jegyzeteiről megállapítja: „A Párizsi Kommün ragyogó emléke élő maradt. [...] De Marx látta, hogy a munkásosztály nem szilárd, kikristályosodott társadalmi képződmény. Egyre élesebben és sürgetőbben volt jelen számára az a felismerés, hogy a munkaerőn belül ellentmondásos tendenciák működnek." D. Smith: Accumulation by Forced Migration: Insights from Capital and Marx's Late Manuscripts, in: Marcello Musto (ed.): *Rethinking Alternatives with Marx*. London, Palgrave (előkészületben).

62 Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. Előszó. MEM 13. kötet. (1859–1860), 7.

63 Egyes esetekben a jegyzetfüzetek tartalma kissé eltér az Engels által címként megadott dátumoktól. Az egyetlen rész, amely az anyagból nyomtatásban megjelent, nagyjából a harmadik és negyedik füzet anyagának egy hatodát foglalja magába, a legtöbb oldal a negyedik kötetből származik. Lásd: Karl Marx–Friedrich Engels: Über *Deutschand und die deutsche Arbeiterbewegung*. A *Kronológiai kivonatok*ból származó részek az I. kötetben találhatóak: *Band 1: Von der Frühzeit bis zum 18. Jahrhundert* Berlin, Dietz, 1973, 285–316.

64 Lásd: Karl Marx–Friedrich Engels: Über *Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung* Berlin, Dietz, 1978, 424–516.

65 Engels levele Eduard Bernsteinhez, 1882 február 22. MEM 35. kötet, 266.

to_MasikMarx.indd 203 2020. 12. 02. 23:18:2

66 Marx Laura Lafargue-hoz. 1882. április 13.-án. MEM 35. kötet, 284.

67 Marx levele Engelshez 1882, április 8.-án. MEM 35. kötet, 48. Marx visszatért a témára egy másik összefüggésben, amikor Engelsnek a francia hatóságok brutalitásáról beszélt: „Csak előbb meg kell említenem neked azt a rossz tréfát, amelyet a francia hatóság egy szegény rablóval, egy szegény sokszoros, hivatásos arab gyilkossal űzött. Csak a legvégén, abban a pillanatban, amikor [...] a »másvilágra küldik« a szegény bűnöst, akkor jön rá, hogy nem agyonlőni fogják, hanem guillotine alá viszik! *Ezt a megállapodás ellenére*. Ígéret ellenére! A megegyezés ellenére lenyakazták. De ez nem minden. Rokonai azt várják, hogy amint addig ezt megengedték a franciák, a testet és a fejet kiadják nekik, így ők az utóbbit odavarrhatják az előbbihez, s aztán »az egészet« temetik el. Quod non! Jajveszékelés, átkozódás és dühöngés; a francia hatóság elutasította, kereken el, mégpedig első ízben! Most ha a törzs a paradicsomba jut, megkérdi tőle Mohamed: hol veszítetted el a fejed? Vagy hogyan fosztotta meg magát a fej a törzstől? Nem vagy méltó a paradicsomba! Kotródj a keresztény ebek közé! S így a rokonok jajonganak." Marx levele Engelshez, 1883. április 18. MEM 35. kötet, 50.

68 Egyiptomi paraszti származású katonatiszt és politikus, aki 1879-ben felkelést indított az egyiptomi *khedive* (alkirály), illetve az angol és francia befolyás ellen. (*A ford.*)

69 Az 1882-es háború a Tell el-Kebir-i csatával (1882. szeptember 13.) végződött, ami lezárta az úgynevezett Arábi- (Urabi) felkelést, amely 1879-ben vette kezdetét, s lehetővé tette a briteknek, hogy de facto (1914-ben de jure) protektorátust létesítsenek Egyiptom felett.

70 Karl Marx levele Eleanor Marxhoz, 1883 jan. 9. MEM 35. kötet, 399.

to_MasikMarx.indd 204 2020. 12. 02. 23:18:2

A tanulmányok eredeti megjelenésének helye

Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez. *Eszmélet*, 76. sz. (2007. tél), 69–83. (Fordította: Baráth Katalin)

Az elidegenedés koncepciójának újragondolása. *Eszmélet*, 103. sz. (2014. ősz), 57–79. (Fordította: Konok Péter)

A *Grundrisse* terjesztése és fogadtatása világszerte. Fejezet a marxizmus történetéből. *Eszmélet*, 79. sz. (2008. ősz), 121–131. (Fordította: Baráth Katalin)

A megfelelő ember a megfelelő helyen: Marx az Internacionálé időszakában. *Eszmélet*, 106. sz. (2015. nyár), 107–123. (Fordította: Baráth Katalin)

A kapitalizmus történelmi szerepének dialektikája. *Eszmélet*, 119. sz. (2018. ősz), 49–73. (Fordította: Szalai Miklós)

Marx kései kutatásai az Európán kívüli társadalmakról. *Eszmélet*, 127–128. sz. (2020. ősz–tél), megjelenés alatt. (Fordította: Szalai Miklós)

to_MasikMarx.indd 205 2020. 12. 02. 23:18:2

A kiadóról

Az *Eszmélet* folyóirat 1989-es megjelenése óta vállaltan a rendszerkritikai gondolkodás fóruma, mely következetesen szemben áll a kapitalizmussal, annak extrém egyenlőtlenségeivel, természet- és emberromboló jellegével, pusztító háborúival. Lapunk három évtizedes fennállása alatt mindvégig a „tőkén túli" világ, a humanista, önigazgató-közösségi társadalom alternatíváját képviselte – fenntartva a marxi eredetű, antikapitalista elméleti hagyományt, és természetesen folyamatosan reflektálva a gyakorlati cselekvés lehetséges módozataira, útjaira is.

A kapitalizmus elhúzódó, strukturális válsága egyre több ember számára válik nyilvánvalóvá. A rendszer megmentéséért azonban – ahogy azt a történelmi tapasztalatok is mutatják – semmi sem túl drága: a fasizmus és a különféle tekintélyuralmi rendszerek felemelkedésének, a régi-új rasszista ideológiák kétségbeejtő terjedésének és az elnyomás minden eddiginél „tökéletesebb" módozatai uralomra jutásának lehetünk tanúi napjainkban. A válságnak része a teljes gondolati kiüresedés, az alternatíva nélküliség, a rendszerben való abszolút feloldódás.

2019 januárjában indult zsebkönyvtár sorozatunk olvasóink és támogatóink odaadó segítségével jöhetett létre. Célja, hogy a fennálló rendszer minél teljesebb, tudományos igényű megismerésén és bírálatán keresztül intellektuális muníciót nyújtson az egyre szélesebb körben terjedő rendszerkritikai-antikapitalista mozgalmak és az alternatív kulturális és gazdálkodási kísérletek számára.

to_MasikMarx.indd 206 2020. 12. 02. 23:18:2

Sorozaton kívül megjelent köteteink

Vincent Liegey, Stéphane Madelaine, Christophe Ondet, Anne-Isabelle Veillot: *Jólét gazdasági növekedés nélkül. A Nemnövekedés felé. Kiáltvány a Feltétel Nélküli Alapjuttatásért (FNA)*, 2016.

Antikapitalista baloldal (Szerk. Krausz Tamás), 2016.

Király Jenő: *A mai film szimbolikája*, 2017.

Az *Eszmélet* kiadványait megrendelheti közvetlenül a www.eszmelet.hu oldalról.

A negyedévente megjelenő folyóiratra előfizetni az eszmeletelofizetes@gmail.com e-mail címen lehet.

Normál előfizetési díj 1 évre: 4500 Ft
(ami a postaköltséget is magában foglalja)
Támogatói előfizetési díj 1 évre: 9000 Ft
Szolidaritási (csökkentett) előfizetői díj 1 évre: 2250 Ft
Bankszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

Támogassa a közhasznú Eszmélet Alapítvány kiadói tevékenységét az SZJA 1%-nak felajánlásával!
Adószámunk: 18067068-2-41

to_MasikMarx.indd 207 2020. 12. 02. 23:18:2